FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FÖR TJÄNSTEBRUK

NORDISKA MUSEET
KÄNN DIG SJÄLF
STOCKHOLM

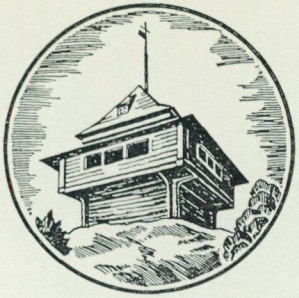

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bæhrendtz • Sam Owen Jansson • Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Innehåll

7 Lort-Sverige?

9 *Marianne Erikson:* Personlig hygien

23 *Ulla Lindström:* Renlighetsuppfostran

33 *Lajla Benedy:* Skolan, hälsan och hygienen

47 *Elisabet Stavenow-Hidemark:* Hygienism kring sekelskiftet

55 *Ilmar Talve:* Bastu och badstugor

69 *Bo Grandien:* »Dantes Inferno, taget på skämt». Om den moderna varmbadanstaltens framväxt

85 *Kersti Holmquist:* Om badrum

101 *Eva Rosander:* Loppor och löss, råttor och möss

115 *Gunnel Hazelius-Berg:* Tvätt

131 *Kerstin Sjöqvist:* Att skura golv

143 *Anders Nyman:* Folk och fä

155 *Mátyás Szabó:* Rena djur

169 *Sander Rosén och Bertil Wetter:* Ett bidrag till hemlighusets historia

187 *Hans Hansson:* Kulturhistoriskt avskräde

197 *Arne Biörnstad:* Offentlig renhållning

207 *Anna-Maja Nylén:* Elisabeth Strömberg

209 Nordiska museet under år 1969

223 Skansen under år 1969

Lort-Sverige?

Naturvårdsåret 1970 planerades av Europarådet som ett kampanjår mot miljöförstöring gemensamt för rådets alla medlemsstater. Kampanjen åsyftade att vidga förståelsen för naturresursernas betydelse och öka uppmärksamheten på de destruktiva effekterna av människans ingrepp i och påverkan på naturmiljön.

Nordiska museet hade sedan någon tid bestämt sig för att våren 1970 arrangera en tillfällig utställning kring temat hygienens kulturhistoria. Utställningen kunde anslutas till de manifestationer, med vilka åtskilliga andra svenska institutioner markerade naturvårdsåret, genom att den inriktades på att dels skildra den historiska bakgrunden till dagens hygieniska strävanden i människans närmiljö, dels uppmärksamma sammanhanget mellan dessa strävanden och de negativa miljöeffekter som åstadkommes av det moderna samhällets mekaniska och kemiska uppfinningar på området. Utställningen fick därför namnet Lort-Sverige?, ett begrepp som anknyter till författaren Ludvig Nordströms beryktade kampanj 1938 men som dagens miljövårdsdebatt gett en ny dimension.

Fataburen 1970 anknyter till samma tema. Artiklarna vill ge kulturhistoriska tillbakablickar på både den personliga hygienen och de sanitära förhållandena i människans närmaste omgivning.

Då Fataburen 1970 utkommer, har hygienutställningen Lort-Sverige? lämnat Nordiska museet för att i två år vandra runt till omkring 20 provinsmuseer. Denna årsbok vill liksom utställningen stimulera till ökat intresse för de svårigheter människan haft och ännu har att kämpa med på vägen till god hygien.

Redaktionen

Marianne Erikson

Personlig hygien

Provinsialläkarna har i sina rapporter till medicinalstyrelsen under hela 1800-talet och även fram i vår tid ofta kritiserat allmogens och arbetarbefolkningens brist på hygien. Ludvig Nordström försökte på 1930-talet genom en serie radioföredrag och i boken »Lort-Sverige» effektivisera en upprustning mot missförhållandena. Mycket har sedan dess avhjälpts, men hygienbyrån, som startades 1967, arbetar vidare i samma syfte.

Läkarna fann att trånga och osunda bostäder var vanliga. Man bodde åtta till tolv personer i ett rum, och oftast låg två personer i samma säng. Hade man tillgång till flera rum, eldade man i regel bara i ett av sparsamhetsskäl. Man var rädd om värmen. Fönstren gick inte att öppna. Den s. k. lättrutan kom till på 1860-talet. Dörren måste öppnas och stängas snabbt. Utdunstningarna var många. Kläder och matvaror hängde i stugan till torkning. I södra Sverige var det vanligt att ha smärre husdjur inne. Svettiga efter dagens arbete bytte folk ej om kläder utan gick direkt i säng. Golven var ofta smutsiga. De sjuka låg i samma rum som de övriga. Bädden bestod underst av halm, som byttes ca två gånger om året, så ofta ett underlakan av grovt linne och ovanpå, i södra Sverige, ett vävt ylletäcke eller ett stoppat fjäderbolster, i norra en skinnfäll. Sängkläderna vädrades sällan. Blev ohyran för svår, var man dock tvungen att vidtaga åtgärder. »Man försummar bad och tvättning och den hämmade transpirationen åstadkommer ros, utslagsfebrar och skabb», rapporterar en provinsialläkare i Uddevalla 1818. Från Karlstads distrikt 1817 uppges: »Allmogen vårdslösa sina barns hälsa genom besparing av tvättning och badande. Osnyggheten ger anledning till hudsjukdomar, vilka sällan förekomma bland finnarna, som varje vecka nyttja bader.»

Gödselstaden och avskrädeshögen låg på sina håll intill stugväggen. Brunnarna förorenades lätt. Diskningen av matkärl var ej så ordentlig alla gånger. Kosten och klädseln var också dålig. Många var okunniga, vidskepliga och fattiga. Tyfus, dysenteri, veneriska sjukdomar, kolera, rödsot, TBC och barnförlamning kunde lätt bryta ut.

Tvättning och bad

1929 skickade Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala ut en frågelista om renlighet. Nästan alla svar kommer från allmogemiljö. Härigenom har vi många självupplevda detaljerade uppgifter om de hygieniska förhållandena på landsbygden från 1860-talet och fram till 1940-talet.

1. En smeds tvättning. Aspa bruk, Närke. Akvarell av A. U. Schützerkrantz 1827.

Låt oss se litet närmare på förhållandena.

Vatten var ett stort problem. Man kanske inte ens hade någon brunn på tomten. Till ett hushåll med fem personer och tre kor åtgick dagligen ca 230 liter vatten.

En skopa eller en träho var det vanligaste tvättfatet. Som hjälpmedel hade man vanligtvis hemkokt såpa, ibland lut och, om man var riktigt smutsig, fin sand. Både såpa och tvål var dyra att köpa. Handduk var ej vanlig i vardagslag. Man torkade sig på en trasa eller på den avlagda skjortan. Man tvättade sig i regel endast en gång i veckan, på lördagen – lögaredagen – eller på söndagsmorgonen, innan man skulle gå till kyrkan. Skedde tvättning oftare, kunde man bli ansedd som högfärdig. Det var i regel bara ansikte, händer och armar, hals och öron som tvättades, sällan underliv och fötter. Samtidigt rakade sig männen och bytte skjorta. – »Man tvättade ej sin syndiga lekamen» (Skåne). »Nästan synd att tvätta sig i röven» (Sörmland). »Fötterna tvättades inte ofta – syntes ej» (Norrbotten). »När en människa svettades blev hon riktigt ren – följaktligen behövde hon ej tvätta sig så ofta» (Lappland). »Att varje dag tvätta sig i vatten ansågs skadligt för huden» (Blekinge). »Ej slita på skinnet» (Sörmland). »Pjosk med för mycket tvättning» (Värmland). »En bondes näve skall vara så smutsig så om han lägger ett sädeskorn i den skall det gro» (Västergötland). »Munvaska» var särskilt vanligt bland äldre personer. De tog då vatten i munnen, vilket där värmdes upp och sedan sprutades i händerna och gnoddes in i ansiktet. Det var ej vanligt att tvätta händerna före måltiden. »En skiten hand ger fet mule. – Litet skit rensar magen» (Dalsland). »Högmod att tvätta händerna före maten» (Småland). Kvinnorna var i regel renligare än männen. De måste tvätta sig oftare på grund av hushållsarbetet. Med skol- och läsbarnen var det också noga. Det kunde hända att de fick visa upp sina händer för fröken. Man ville heller inte skämmas inför prästen. Då männen kommit hem från flera veckors skogsarbete, hjälpte kvinnorna dem med rengöringen.

Hela kroppen badades till jul, ibland också till påsk och midsommar. Det skedde i ett stort träkar, vanligtvis bykkaret. Det badades i köket, dvs. stugan, i tvättstugan eller fähuset i norra Sverige. Oftast använde man samma vatten. Först badade husbonden, sist barnen eller tjänstefol-

2. Lördagsbadet. Karlskrona 1917.

ket. Regelbundna bastubad har enligt Ilmar Talve med säkerhet endast förekommit i finnmarkerna i nordvästra Värmland och sydvästra Dalarna samt i Tornedalen.

När det gäller ombyte av kläder, varierar det mycket. Att byta skjorta varje vecka är att betrakta som mycket renligt. På gårdar med stora linneförråd bykte man i regel två till tre gånger om året. Det fanns också de som var så fattiga att de inte hade något att byta med. Gångkläder vädrades allt emellanåt, men tvättades

3. Arkitekt Rudolf Enblom i sin sängkammare i bostaden vid Engelbrektsgatan i Stockholm. Det var inte ovanligt i större hem att man och hustru hade var sin lavoar i den gemensamma sängkammaren. Foto 1889.

sällan. Det fanns de som aldrig tvättade sina strumpor. Smutsen gnuggades bort eller slogs av. Brännvin ansåg en del vara bra mot fotsvett.

Vi skall också ge några exempel från bruksmiljö.

En smed vid Svartå bruk i Östergötland berättar följande från 1880-talet: »Jag tror aldrig att man tvättade sig på hela veckan. Från kl. 4 på söndagsmorgonen till kl. 12 på söndagskvällen veckan därpå var man ibland vid, så då hade man ju ingen tid att tvätta sig.»

I Rut Hamrin-Thorells bok om Kerstin Hesselgren skildras förhållandena vid Hofors bruk vid sekelskiftet: »Inneboendeeländet gjorde bostadssituationen ännu värre. Inneboende fick oftast hyra endast en sängplats – fick gå tidigt på morgonen och komma hem så sent som möjligt. Inneboende män och kvinnor låg ofta huller om buller i samma rum som familjen på golv och i sängsoffor. Det var så trångt att ingen ens fick plats att klä sig eller tvätta sig. Kerstin Hesselgren frågade en prydlig 'jungfru', som utbildade sig till barnmorska, hur hon egentligen bar sig åt med sin hygien mitt bland alla dessa karlar. Ja, inte kan jag klä av mig eller tvätta mig. Jag går till en bekant på vägen till arbetet och byter kläder då och då. Skall man tvätta sig ordentligt får man gå till badhuset, men det har man ju inte råd till så ofta. Trots inneboendesystem, fukt, mögel och ohyra, var Kerstin Hesselgren ofta imponerad av hur prydligt många husmödrar kunde hålla sina hem med hjälp av pelargonier i fönstren, trasmattor på golvet, koppar i köket och antimakasser i finrummet.»

Industrialismen förde till en början med sig en försämrad bostadsstandard. För sin försörjnings skull blev arbetarna tvungna att bo trångt och ohälsosamt. De hygieniska förhållandena var beklämmande. Sjukdomar av alla slag, svåra epidemier och hög dödlighet blev följden. I början av 1850-talet dog årligen ungefär 45 ‰ av befolkningen i Stockholm, på landsbygden 20 ‰. Under den svåra bostadsbrist, som rådde i Stockholm på 1870-talet, upplåts det gamla kolerasjukhuset vid Karl XV:s port åt familjer som stod utan tak över huvudet. I en sal logerade 16 barnrika familjer. Koleran härjade i vårt land från 1834 i flera omgångar in i början på 1900-talet.

Under 1500-talet var handfat, vattenkanna och handduk dyrbarheter, rent av prydnadssaker, som endast få hade råd att skaffa sig. Enligt inventarieförteckningen på Gripsholms slott fanns där 1548 flera handfat både av enklare metall och av silver och guld. 1549 omnämns tvål, men recept på tvål och såpa finns skriftligt belagt redan i en handskriven bok av biskop Peder Månsson i Västerås från omkring 1500.

Handduken var vid denna tid mycket lång och upphängdes på en stång, såsom senare tiders paradhandduk, om man inte lät tjänarna bära fat, kanna och handkläde till bordet. Avtvagning då och då kunde nog inte skada. Man använde inte gaffel utan fick till största delen äta med fingrarna.

I Erasmus Rotterdamus råd till den unge prins Henrik av Burgund från 1530 i »En gyldenne Book om unga personers Sedhers Höffwelighet», som den heter i den svenska översättningen 1620, får vi veta – här i moderniserad språkform – vad som hörde till god ton vid gästabud: »Sätt dig icke till bords förrän du tvagit dig, men dessförinnan avskurit naglarna på det att icke någon smuts hänger vid dem och du för den skull bleve kallad en smutsig och orenlig människa. – Att slicka ren de besmorda fingrarna med munnen eller stryka av dem på kläderna är opassande. Det bör man hellre göra med bordduken eller handklädet.»

4. Morgontoalett. Oljemålning av Pehr Hilleström omkr. 1798. Framför damen står en bidé.

Redan på 1500-talet, då linneplagg började brukas mera allmänt i burgna miljöer, ledde detta snarare till att tvättningen inskränktes. Man föredrog att byta linne och att bestänka kläderna med luktvatten. Smink, puder och parfymer fick ersätta tvål och vatten. Handfat och kanna var mycket små. I en fransk etikettsbok från 1782 heter det: »Det är renlighet att varje morgon med vitt linne torka smutsen av ansiktet. Men det kan inte rekommenderas att tvätta sig i ansiktet med vatten, ty det gör ansiktet mottagligt för kyla om vintern, för hetta om sommaren.»

Trots allt kom sanitära nyheter vid den här tiden. Från Frankrike infördes bidén. Det betyder egentligen liten häst. Man sitter gränsle över den.

En förnäm dams toalettgarnityr kunde på 1700-talet bestå av en mängd små föremål. De förvarades i ett schatull under resor. Det var tvålaskar, pomada- och balsambössor, avsedda för salvor och krämer. Vidare parfym- och luktflaskor, muschaskar och pincetter. Man finner puderflaskor och ögonglas av guld, kammar av elfenben, sköldpadd och rosenträ, borstar, och kanske en tandborste av silver, en tungskrapa och en örslev. Herrarna kunde ha en liknande uppsättning inklusive rakdon.

I ryttmästarfrun Märta Helena Reenstiernas Årstadagbok 1793–1839 finner vi några uppgifter av intresse:

»25/7 1801 Mycket stark och tryckande värme. På aftonen var jag i sjön att bada mig hvilket var förträffeligt skönt och vederqvickande för varje lem.

20/12 1813 Boberg var till stan och fick av Doctor Vetzell låna ut ett litet Badkar emedan Doktorn då jag var sjuk ordenerade sådant men jag nu för rolighet åstundande rena hela kroppen sedan jag flere år eij tvättat den på en gång.

22/3 1814 Boberg var förmiddagen till stan att köpa ett Badkar och 2 Tunnsåar.»

Sedan badar Årstafrun några gånger om året i badkaret i kammaren och även tjänstefolket. Det sker vanligen i juli och augusti, då det är hett och de är svettiga efter hushållsarbetet.

»11/8 1818 Karbad. För 3:e gången i år.»

Den 25/6 1819 kommer en man för att ombanda badkaret. Det är tydligen fråga om ett laggat träkar.

Själva tvättningsproceduren kunde ibland vara mycket ceremoniell som

hos greve Falkenberg till Bålby på 1870-talet. »Efter grevens uppvaknande följde omedelbart påklädningen. Betjänten fick börja med att hjälpa greven på med underkläderna som han tog på nertill, varefter greven själv drog upp dem och fäste knapparna. Därpå vidtog tvättningen i en kommod med porslinsuppsättning. Medan greven tvättade sig skulle betjänten stå bredvid och hålla handduken. Några gånger i veckan tvättade sig greven mera omsorgsfullt i en bidé. Betjänten assisterade då med att tvätta ryggen och halsen med en svamp.»

Baron Joseph Hermelin, f. 1857 d. 1938, tvättade sig även stundom på ett traditionellt manér. Då han var borta på kalas och gick för att »ajustera sig» i tvättrummet, sade han: »Jag skall bara tvätta fingrarna.» Det uttrycket hade han ärvt efter sin farmor, född omkring 1794. Man behöver endast erinra sig de underdimensionerade tvättfaten och kopparna i reseschatullen. Kanske var det också det korrektaste sättet att uttrycka sig.

5. Friluftsbad. Sollerön, Dalarna. Foto Håll Nils Mattsson 1928. Lägg märke till fickan som är fullt påklädd.

Vid slutet av 1700-talet uppträdde kallbadsentusiaster på flera håll i Europa, men något allmänt gehör vann inte deras idéer. I en läkarrapport från en norrlandssocken så sent som från år 1934 kommer en ortsbo till tals: »Bad i öppet vatten sommartid förekommer ej bland förståndigt, vuxet folk, utan endast bland barn, ungdom, skollärare och med dem jämställda.» Av uppteckningarna framgår än mera att friluftsbad ej var vanligt bland bondebefolkningen. »Man badade möjligen vid höbärgningen då det var hett» (Norrbärke socken i Dalarna). »En anständig kvinna badade inte, det var bara tattarkärringar» (Skåne). »Mycket sällsynt att vuxna kvinnor badade. Skamligt att vara naken, att ens tala om det» (Singö i Uppland). »Ej anständigt att män och kvinnor badade tillsammans» (Boda socken i Dalarna).

Man började i regel bada ute vid midsommartiden. Det ansågs ej bra att bada i rötmånaden, då vattnet blommade. Få kunde simma. De som badade gjorde det för att rengöra sig, för att svalka sig eller rent utav för nöjes skull. Många fördomar, mycken vidskepelse och rädsla fanns, när det gäller bad i öppet vatten. En del spottade, innan de gick i sjön, för att skydda sig mot de okända makterna. Det ansågs syndigt att bada. Man hade ingen baddräkt på sig. Många äldre trodde att man kunde bli förkyld och sjuk.

Munhygien

Beträffande tandvården så är säkert tandpetaren urgammal. Kombinationen tand-, nagelpetare och örslev har påträffats i danska bronsåldersgravar.

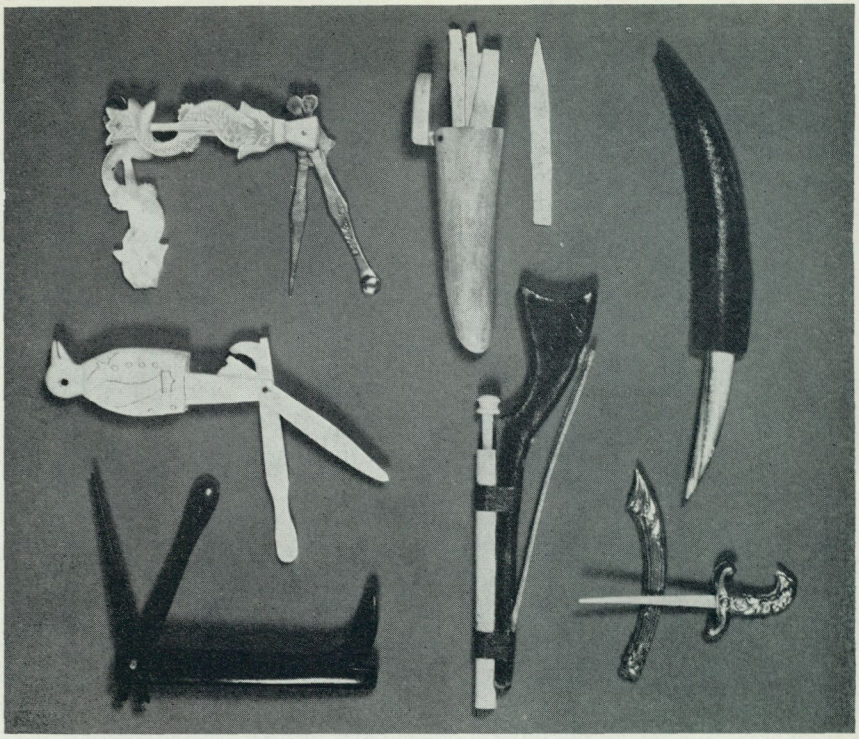

6. Tandpetare och örslevar från 1800-talet ur Nordiska museets samlingar.

Alltsedan dess förekommer dessa instrument både i ben och ädla metaller. De har troligen sitt ursprung i orienten. Linné omtalar bl. a. 1749 från sin skånska resa, att han såg kvinnorna i Virestads socken i Värend, Småland, till sin praktfulla folkdräkt bära en lång silverkedja, i vilken det hängde en örslev och en tandpetare av samma material.

Allmogen var annars ej så noga med sin nagel-, ör- och tandvård. Om ej naglarna gick av av sig själva genom hårt arbete, skars de i regel av med en kniv. De petades sällan. Öronen rengjordes inte alls eller petades med ett finger, en träpinne eller en halsduksnål.

Tandborsten omnämns för första gången i Europa i ett brev från 1649. Den var då en lyxartikel. En engelsman skrev till en god vän i Paris för att efterforska, om han kunde få tag på en dylik. I orienten, särskilt bland muselmaner, brukades då sedan länge en uppfransad träpinne av en välluktande buske som tandborste.

Hur man kunde hålla tänderna och munnen rena utan borste omtalar Erasmus Rotterdamus i ovannämnda arbete. »Tändernas renlighet skall man giva akt på, men att göra dem vita med något slags aska det hör flickor till. Att riva dem med salt eller alun är skadligt för tandköttet, liksom att göra det med eget vatten såsom seden är hos de iberiska folken i Spanien. Om något fastnat i tänderna,

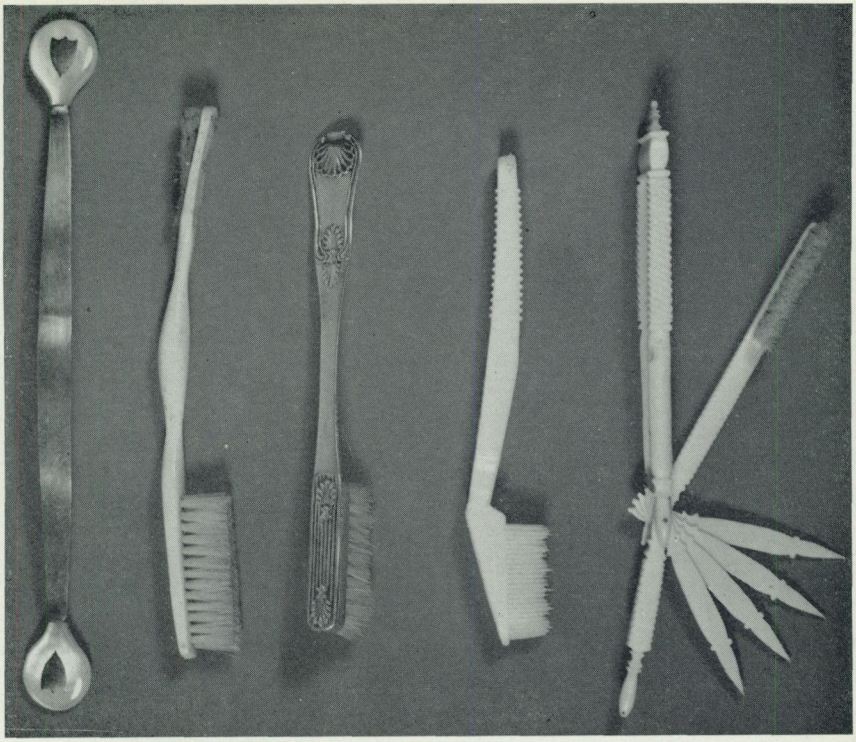

7. Fr. v: prins Oscar Bernadottes tungskrapa från 1800-talets slut; tandborste av ben med svinborst och svamp, 1700-talet; tandborste av silver tillverkad av Adolf Zethelius, Stockholm 1830; engångstandborste av plast, 1969; örslev, tandpetare och tandborste av ben och svinborst, 1800-talet.

skall du inte taga ut det med kniven eller med naglarna, på hundars och kattors vis, ej heller med handklädet. Tag det antingen med udden av tandstickan eller ock med något litet ben av tupp eller höna, vilket man tar av deras skenben. Att skölja munnen med rent vatten om morgonen är anständigt och hälsosamt, men att göra det oftare är narraktigt.»

1727 rekommenderar den franske tandläkaren Pierre Fauchard svamppar och tygstycken att brukas tillsammans med tandpulver och vatten. Han varnar också för diverse munvatten, som kvacksalvare föreskriver.

Flera tandborstar av både ben och silver från 1700- och 1800-talen finns bevarade i Sverige.

En rolig och tidig beskrivning av tandborstning kan man hitta i tullförvaltare Carl Anders Bodmans dagbok. 1842 reste han till Stockholm i diligens tillsammans med bl. a. en provryttare Engström. Det berättas hur »Engström sinkade bort tiden med att borsta tänderna med mycken konstfärdighet morgon och afton». Det framgår av manuskriptet att Engström länge vistats utomlands, troligen i Tyskland.

Industrimässig tillverkning av tandborstar började i Frankrike, England, Tyskland och Japan på 1840-talet. De var av ben med svinborst. 1884 började USA producera tandborstar med celluloidskaft. 1938 kom nylontandborsten. 1914 försökte man sprida

kunskap om modern tandvård och förebygga dålig munhygien genom att införa obligatorisk tandborstning i en malmöskola.

Tandborsten var länge ett överklassens njutningsmedel. På landsbygden tuggades då och då kåda för att rena munnen, men mest för nöjes skull. Inemot 1920 blev tandborsten mera allmän. Tandkräm tillhör vårt århundrade.

Snytning och spottning

Näsduken är känd sedan medeltiden, men man använde den inte direkt till att snyta sig i. Den var snarare en svetteduk. Man kan jämföra funktionen med kyrknäsduken eller bokkläd-det, som skyddar psalmboken. Den var också en prydnad. I flera århundraden porträtteras eleganta damer och herrar med en näsduk i handen. Snus har brukats av både män och kvinnor sedan 1600-talet. Då kom ibland den s. k. snusnäsduken till pass. Under 1800-talet producerades en stor mängd olika typer både i siden och bomull med tryckt mönster, ofta med någon intressant händelse förevigad.

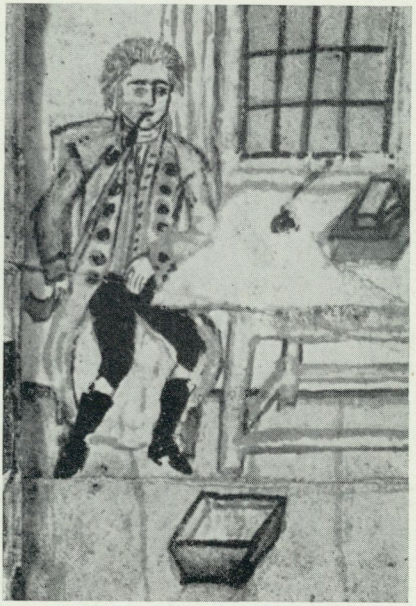

8. Interiör från Stora Kärrs herrgård, Habo sn, Västergötland, 1794. På golvet framför den piprökande mannen står en spottlåda.

Det var många som använde fingrarna att snyta sig i ända in på 1900-talet. De torkade sig på tröjärmen, byxorna eller förklädet. »Vad är det som bönderna kastar bort, men som herrskapet stoppar i fickan?», lyder en gåta. Svar: »snorkillingen». Levi Johansson berättar från Frostvikens socken i Jämtland att mödrarna brukade snyta sina barn med sin egen mun. Kanske var det ren vidskepelse. Måhända var de rädda att någon av kroppens avfallsprodukter skulle komma i händerna på illasinnade makter.

Det ansågs hälsosamt att spotta. Det renade kroppen. I folktron var det en särskild kraft, ett läke- och skyddsmedel i saliven. Man spottade i tvätt- och badvattnet och då man bytte linne.

Då amiral Carl Tersmeden besökte Holland 1734, noterade han, att det var vanligt med spottkoppar av porslin i hemmen. I Sverige blev det vanligt vid 1800-talets början. Almqvist prisar i Grimstahamns nybygge 1839 »de blankskurade mässingsspottkopparna med friskt granris, som påminner om den hälsosamma skogens ångor». Vanligtvis var spottkopparna fyllda med fin sand och hackat enris. För dem som hade tuggtobak var det nödvändigt att spotta ibland. Man hade inte spottkoppar överallt på landet på 1800-talet. Det loskades ganska frejdigt direkt på golvet, i bästa fall i spisen. Ännu långt in på 1940-talet stod spottkoppar, med lysolblan-

dat vatten, kvar på poststationer och i järnvägskupéer.

Menstruationshygien

Om kvinnans orenhet vid mens finns föreställningar liknande dem i Gamla Testamentet, 3 Mos. Att hon under denna tid skulle avhålla sig från tvättning finns också uppgifter om. Från ett arbetarhem i Vilhelmina, Lappland, omkring sekelskiftet berättas följande: »En vuxen kvinna måste vara aktsam om sig vissa tider så hon inte kom i beröring med vatten och blev blöt. Under mens fick hon inte byta kläder eller tvätta kroppen ren, då kunde hon bli sjuk och rent av dö.»

Tar man sedan i betänkande att det ännu i slutet av 1800-talet förekom kvinnor, som inte hade något som helst skydd under de kritiska dagarna, kan man gott förstå, att det var ganska obehagligt. Visserligen hade de stora särkar, som de stoppade ner i de öppna byxorna, men många hade inga byxor alls, och då blev det säkert ganska mycket blod spillt, där de gick fram. Reformdräktrörelsen började bl. a. också propagera för dambindor. Många tog vad de hade till en början, en handduk, en gardin eller ett bomullsförkläde, som ju hade den fördelen att man kunde knyta upp det i grenen. Så började man sy, sticka och virka sina mensskydd. Omkring 1930 kom Stilles mensator, en gummituta att sätta på livmodertappen. Den ansågs på sin tid vara ett Columbi ägg. Omkring 1934 kom den första bindan av cellstoff och gasväv. 1939 kom de första tampongerna. Numera smusslas det inte så mycket med mensskydd. De flesta sorterna kan köpas öppet i livsmedelsbutikerna. Ett nytillskott från 1969 är Stilles pappersbinda, som går att spola ner i toaletten och som efter ett tag upplöses. De flesta kvinnor, ungefär 60 %, använder binda. Var tredje kvinna använder tampong.

9. »Fruntimmerspotta» från 1700-talet av ostindiskt porslin, famille rose, med fodral av läder. Har bl. a. tilhört prinsessan Eugénie (1830—1889). Nord mus. 60.777.

Pottor och avträden

Avbildningar från senmedeltiden visar nattkärl under sängarna i högreståndshem. Tenn användes ofta som material på 1600-talet, på 1700-talet även fajans och porslin. Hos allmogen har man ej haft pottor länge. Ett laggat träkärl nyttjades, innan man på 1860-talet började köpa keramik- och porslinspottor till ändamålsenligt bruk.

Den s. k. nattstolen kunde ha mer än en funktion. Den hade ibland formen av en elegant stoppad fåtölj, med övertäckbart hål i sitsen och en plåtbehållare under, men kunde t. o. m. utformas som en bibliotekstege.

Åtminstone större bondgårdar hade avträden på 1800-talet. Somliga hade

10. En herre sitter på nattstol. Stavsjö herrgård, Södermanland. Laverad teckning av Fr. Sandberg 1828. Privat ägo.

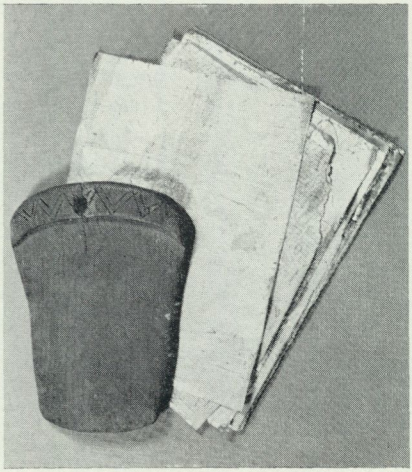

11. »Rövsticka» av trä från Tornedalen och försilvrat toalettpapper, som tillhört änkehertiginnan Thérèse av Dalarna, 1880-talet. Ur Nordiska museets samlingar.

stora med 15–20 hål och en lägre bänk för barnen. Men ännu på 1800-talet var det ej allmänt med avträden överallt. Man satte sig utanför dörren, bakom knuten eller på dynghögen. Redan under medeltiden fanns lagar om att gästgivare var skyldiga att hålla stång. En sådan enkel anordning har ännu i mannaminne förekommit ute i bygderna.

Det var heller inte vanligt med papper före 1880-talet. Senare blev tidningar, priskuranter och telefonkataloger den stora tillgången. Man torkade sig efter förrättat behov med en

linnelapp i finare kretsar, med gräs, mossa eller en sticka i större utsträckning. Ibland satt en sådan sticka inkilad i en springa i dassväggen och den kunde användas av dem som ville. Vissa väggar vittnar också om att fingrarna använts. Om personer som helt lät bli att torka sig, berättar också uppteckningarna. På 1880-talet började Munksjö tillverka klosettpapper. Det var brunt och såldes i buntar på 300 blad genomdragna med en ståltråd. Idén hade hämtats från U.S.A. Några år senare tillhandahöll tidningspojkar och hotellportierer »fickböcker» om 100 blad.

Latrinens bortförande ansågs på flera håll som ett ohederligt arbete. Det fick torpare, tiggare och rackare sköta om. Exkrementer var för många så orent, att man inte ens kunde tänka på det, än mindre ha med det att göra. Det fanns dock många andra som inte tyckte att det var någon förnedrande uppgift att tömma latrinen, även om det inte var så eftertraktat. Avföringen var ju mycket värdefull som gödsel på åkrarna. »Dynga är bondens rikedom», sade man. Betecknande är också vad gubben som tömde tunnorna på Skeppsta bruk i Södermanland på 1800-talets slut hade för syn på latrinproblemet: »Ja si folkskit kan dä ju va nå mä, men herrskapsskit dä ä mest bara papper.»

Redan på 1820-talet började W.C:na komma i mera allmänt bruk i England, men i Stockholm igångsattes installationerna först på 1880-talet. Dessförinnan hade Marinos torrklosetter med pudrett av torrmull eller kalk nått en stor spridning.

Källor och litteratur:

Bergmark, Matts, Bad och bot, 1964.

Bodman, Gösta, AB Eneroth & Co och dess föregångare Tekniska fabriken »Göta Lejon», 1930.

Bosæus, Elis, Munksjö bruks minnen, 1953.

Erasmus Rotterdamus, De civilitate morum puerilium. En gyldenne Book om unga personers Sedhers Höffweligheet 1530, 1872.

Hamrin-Thorell, Rut, Kerstin Hesselgren, 1968.

Johansson, Levi, Om renlighetsförhållandena i Frostviken, i Svenska Landsmål 1927.

Lindblom, Paul, När maskinerna kom, 1966.

Lindström, Märta, Näsduken, i Kulturen 1959.

Näsström, Gustaf, Forna dagars Sverige III, 1941.

Person, Bengt-Arne, Tandborsten. — Tandpetaren, i Kulturen 1959.

Sundhets-Collegii Underdåniga berättelser till Medicinalverket i riket 1 1850–1920, 1851–1921.

Sundt, Eilert, Om renlighedsstellet i Norge, 1869.

Talve, Ilmar, Bastu och torkhus, 1960.

Troels-Lund, T. F., Dagligt liv i Norden på 1500-talet II och IV, 1940, 1945.

Wright, Lawrence, Clean and decent, 1960.

Uppteckningar i Uppsala Dialekt- och folkminnesarkiv (ULMA).

Uppteckningar i Nordiska museets arkiv (EU, KU).

Läkares topografiska berättelser 1813–1822.

Årstafruns dagbok 1793–1839.

Intervjuer:

Försäljningschef Gillis Eneqvist, AB Stille-Werner, Stockholm.

Intendent Gunnel Hazelius-Berg, Stockholm.

Friherre Axel Hermelin, Mjölby.

SUMMARY

Personal hygiene

In overcrowded and uncomfortable dwellings the laborious carrying of water and the ignorance of the importance of cleanliness led to neglect of the personal hygiene which in turn gave rise to many ravaging illnesses. The country-district medical officer's reports and other records about ways of life among the 19th century peasant and working-class population give detailed descriptions of those conditions. The density of population at mills and factories also led to an increasing death-rate, to a large extent owing to deteriorating hygiene.

Wash-basin and water-jug, soap and towel were luxury articles among the 16th century upper classes. In many places they were still wanting at the end of the 19th century. The tendency to replace the soap and water with powder, paint and perfume became stronger as clothing of linen materials became more usual among wealthy people from the 16th century onwards. To bathe out-of-doors was a rare event in the Swedish country-side as late as in the 1930's.

Tooth-pick, nail-cleaner and ear-ladle were used already in prehistoric times. The tooth-brush, though in common use only in the 20th century made its appearance in Europe during the 17th century, as did the bandana. It was considered salubrious to spit. Spittoons came into use in this country at the beginning of the 19th century.

The Rational Dress Societies propagandized among other things for the manufacture of sanitary towels. In fact production in large of sanitary towels and tampons did not start until the 1930's.

Chamber-pots can be seen in pictures from the Late Middle Ages, but in rural Sweden they were not in common use until the latter part of the 19th century. Not even privies became general until then. Munksjö Paper Mill started their production of toilet-paper in the 1880's. The emptying of the latrines was in many places regarded as a shameful occupation, but not everywhere since the value of the excrements as manure was clearly realized. During the 1850's Marino's earth closet was introduced and in the 1880's the first water-closets were installed in Stockholm.

Ulla Lindström

Renlighetsuppfostran

Barnets första aktiva insats för sin egen renlighet är att försöka hålla sig torrt. Omgivningen ger med spänt intresse akt på barnets ansträngningar att reglera sina uttömningar.

Anledningen till omgivningens inställning har i hög grad varierat under tidernas lopp. För den moderna svenska mamman kommer detta att bli ett ännu vitalare problem än någonsin tidigare. Allt fler faktorer påskyndar småbarnsmodern att under så kort tid som möjligt vara borta från yrkeslivet utanför hemmet. Det otillräckliga antalet daghemsplatser, osäkerheten med privata dagmammor och den alltmer svårtillgängliga hjälpen i hemmen för med sig ett konkurrensmoment, som kanske inte alltid öppet redovisas, nämligen det faktum att det på vissa håll är lättare att få daghemsplats, om barnet redan är torrt. Med de nuvarande personalresurserna är det också helt omöjligt i många fall att hjälpa barnet till den harmoniska utveckling på detta område som anses önskvärd. Det behövs ett ojämförligt större antal vårdarinnor för de barn som hemmet ännu inte bibringat färdigheten att hålla sig torra. Den yrkesarbetande småbarnsmodern och daghemmens uppfostrargärning i Sverige är ett område som rymmer många frågor och problem av ekonomisk, psykologisk, medicinsk och pedagogisk natur. Lösningarna kommer säkert att tilldra sig internationellt intresse.

Gillis Herlitz skriver 1945 i *Föräldrar och barn:* »Hur pass fort barnen lär sig renlighet med urin och avföring beror i särskilt hög grad på hur mycket de övas i dessa stycken. Om man är noggrann med att hålla fram dem mellan skötningarna redan i slutet av första levnadsåret kan man få många barn att mycket tidigt tömma sin blåsa och ändtarm på bestämda tider. Innan andra årets slut bruka de flesta barn kunna 'säga till' på olika sätt, när de skola tömma blåsan, och senast under tredje året bli de i regel också pålitliga beträffande avföringen.» Hur många mödrar kommer att kunna vara hemma hos sina barn, tills de är två eller rentav tre år?

I samma välkända bok i barnavård skriver Ruth Hamrin-Thorell: »Praktisk erfarenhet säger, att i varje fall inte barnen och knappast heller mamman har någon fördel av att börja denna träning för tidigt. Det är bättre att tvätta blöjor lite längre och märka att renlighetskravet sedan kommer nästan av sig själv än att försöka få en liten sladdrig kropp att sitta på pottan, även om man håller det hela aldrig så bekvämt i knäet. När barnet ordentligt kan sitta för sig själv och man inte behöver vare sig tjata eller vrenskas med det, så kan man sätta

kärlet i en liggande liten stol, där det får stöd för både händer och rygg. Då riskerar man heller inte, att hela härligheten rätt som det är välter överända. Man upprepar denna procedur vid varje skötning och måltid samt dessemellan på bestämda tider.»

Tygblöjor är det väl inte längre någon som använder i vårt land. I stället förbrukas kolossala massor av engångs-pappersblöjor med eller utan överdrag av textilt material. Denna relativt sena artikel — tygblöjor ansågs som vanliga 1945 — har fört med sig, att barnen inte känner samma obehag som med tygblöjorna och alltså inte av sig själva påskyndar sin renlighetsfärdighet. En uppfattning bland unga mödrar är att barnen nu blir något senare torra mot tidigare. Så har alltså en produkt, som underlättar tvätten, kanske försvårat ett annat problem. De stora mängderna avfall, som fyller våra soptunnor, har också blivit ett stort problem. Får vi kanske en dag en återgång till textilblöjor av miljöhänsyn? Är engångsblöjor eller tvättvattnet efter textilblöjor svårast att förstöra? Är använda engångsblöjor ett sanitärt problem eller inte?

En konsumentundersökning av småbarnspottor på daghem i *Vi Föräldrar, nr 2, 1970,* tar i första hand fasta på vilken potta som är mest lustbetonad och populär. Det är barnen som väljer, inte vårdarna. Favoritpottan framför alla andra anses vara en modell med en på ena sidan uppstående kant. Pojkarna använder kanten som stänkskydd och flickorna som ryggstöd. Det sätts i fråga om potta med tillhörande stol överhuvudtaget är nödvändig.

Hur annorlunda var inte det medicinska intresset för dessa frågor för endast ca 100 år sedan! Kungliga Sundhets-Collegium utgav 1871 *Helsowårdslära med särskild hänsyn till Nyfödda och Späda Barn,* författad av Dr A. Hilarion Wistrand. Denna skrift var tillkommen på grundval av de årsberättelser som »provincial-, distrikts- och stadsläkarna» inlämnat året innan. Avsikten var att genom en stor spridning bland allmänheten bidraga till att den mycket stora barnadödligheten avtog. Bland många goda råd beträffande renlighet kan man läsa: »Sedan barnet bliwit omkring två månader gammalt börjar man att hålla fram det för att göra dess behof. Derwid bör modern hålla barnet framför sig och mot sina ben stödja dess rygg; samt med en arm på hwardera sidan stadigt fatta om barnet, med en hand under hwardera af dess klinkor och öfre delen av låren; barnets fötter böra derwid icke stödja emot golwet. Efter 5 till 6 månader får barnet göra sitt behof sittande på nattkärl, men bör äfwen då, till en början warsamt stödjas medan det sitter der. Om detta ordentligt göres straxt efter hwarje barnets upwaknande samt före och äfwen efter hwarje barnets twättning, äfwensom ock dessutom några gånger dagligen, helst på någorlunda bestämda tider, och åtminstone någon gång på natten, lär barnet sig ganska snart att göra sitt behof på kärlet, och tillsäger inom kort tid sjelf med ett för modern lätt begripligt ljud, då behof påkommer. Urinen går dock wanligen länge i kläderna. — Att deremot, såsom ibland brukas, redan efter en eller annan månad sätta barnet på en liten nattstol och der qwar-

1. Pottstol från Ersmark, Skellefteå landsförsamling, Västerbotten.

lemna det, ofta en half, till en eller flere timmar, är särdeles otjenligt och förandleder ofta ändtarmens utfallande och andra skadliga werkningar, samt bör derföre helt och hållet undwikas.»

Denna varning för ändtarmens utträngande vid pottsittning hade tidigare också den kände förlossningsläkaren P. G. Cederschjöld utfärdat i sin Handbok för Barnmorskor. »Då barnet är så stort att det kan sitta på nattstol bör den wara så hög att det icke räcker golfwet med fötterna, till minskning i barnets förmåga att krysta.» Så vitt det är förf. bekant, förekommer i dag inga höga pottstolar utan fotstöd.

För hundra år sedan ansågs det lämpligt att hålla fram barnet vid ca två månaders ålder, medan det i dag rekommenderas att låta barnets psykiska mognad avgöra tidpunkten för träningen.

En hög pottstol som motsvarar Cederschjölds önskemål förvaras på Nordiska museet (bild 1). Den har inget fotstöd, som barnet skulle kunna ta spjärn emot. På baksidan är en lucka för ett kärl.

Läkares och statsmakters rekommendationer följs inte alltid av folket. När det gäller någonting så privat som småbarnens renlighet är det naturligtvis svårt att få insyn i hur folk verkligen gör och framför allt hur man gjorde förr. Den uppfattning som mödrar för fram offentligt och vid samtal med släktingar och vänner är kanske inte alltid densamma som på grund av barnets psyke, tillståndet i hemmet osv. går att efterleva. Teori och praktik måste vara särskilt svåra att förena, när det gäller renlighetskravet.

Vid vilken tidpunkt i barnets liv som den s. k. potträningen har satts in i äldre tider är svårt att få en riktig uppfattning om. Att i dag pressa folk att ur minnet plocka fram en sådan tidsuppgift är föga meningsfyllt. Däremot är det betydligt enklare att få reda på om man har använt olika redskap eller inte och även i viss mån hur dessa såg ut. En undersökning, som samtidigt utgick från Folklivsarkivet i Lund och Nordiska museet, rörande bruket av pottstolar på den svenska landsbygden ca 1870–1900,

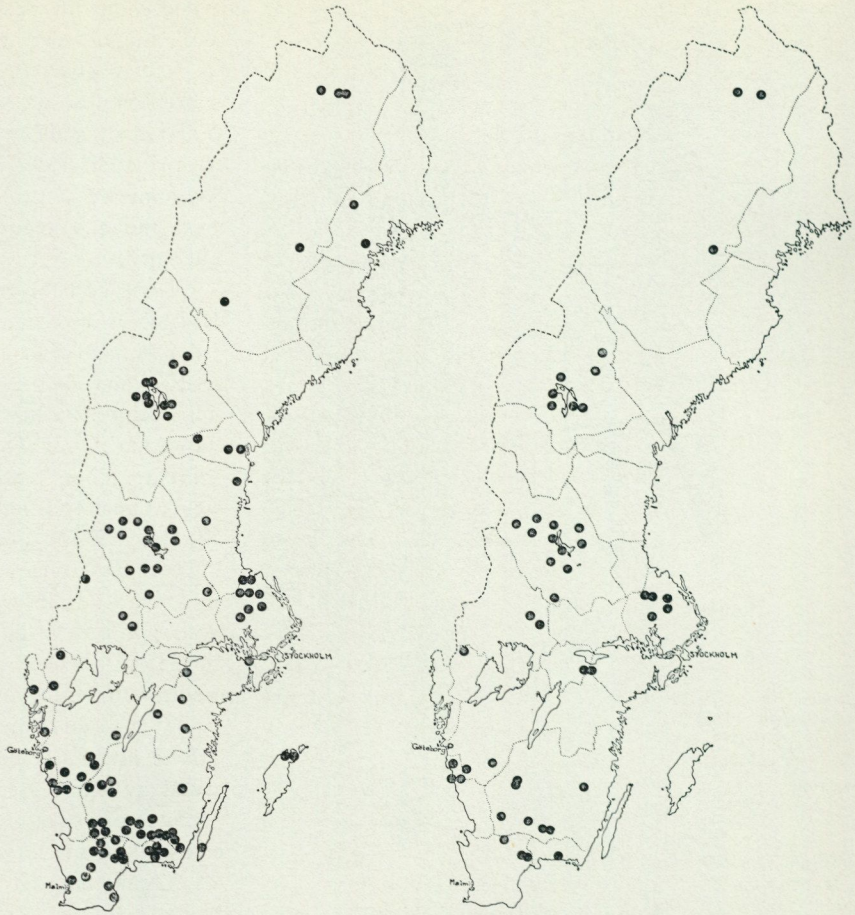

2. Traditionsuppgifter om pottstolar ca 1870—1900.

3. Utbredningen av låga pottstolar med rygg- och sidostöd ca 1870—1900.

visar (fig. 2), att man över så gott som hela landet har använt någon typ av dessa föremål. Avsaknaden av markeringar längs östersjökusten beror på att förfrågningarna där inte varit av samma omfattning som inom de andra områdena.

De flesta uppgifterna talar om låga pottstolar med rygg- och sidostöd (fig. 3). Dessa stolar beskrivs från Dalarna på följande sätt: »För småbarnens räkning fanns en liten stol med såväl ryggstöd och gavlar samt hål i sitsen och kallas husä. För att hindra barnet att falla sattes antingen en stol framför, ty framtill i gavlarna var ett hål och därigenom träddes en för ändamålet gjord pinne» (ULMA 2522). Dessa stolar har i Dalarna också kallats för stjitstol, dretstol och kukkstoul. På fig. 4 ser vi ett exemplar från Nås socken i Dalarna. Denna pottstol har en bräda med hål några centimeter från golvet. Något kärl har svårligen kunnat placeras under detsamma. Troligen har man använt sig av mossa eller annat som underlag. Andra pottstolar av samma typ

har sittbrädan högre upp och har därigenom kunnat ha en potta under. Dessa stolar var i allmänhet hemtillverkade och mycket enkelt gjorda. De användes, till dess att barnen kunde besöka de vuxnas avträden. Ofta var de målade i samma färg som köket, där de också hade sin plats. Från Södermanland berättas: »Pottstolar användes rätt mycket. Dessa stolar gjordes så, att det fanns stöd på sidorna. Ryggen var så hög så dom kunde luta huvudet mot ryggen, sedan var ett bord med kanter framför stolen, där man kunde lägga leksaker. Detta bord var fästat vid själva stolen. Ibland var dessa stolar försedda med en lucka baktill att ta ut pottan. Då behövde man ej oroa barnet ifall man behövde byta för rengörning. Där ej någon lucka fanns fick man lyfta hela stolen för att ta bort pottan. När man satte dit barnet, så stoppade man filtar eller ett barntäcke omkring dem, å så kunde dom sitta i flera timmar å leka, ja dom satt ofta och somnade. På så vis hade modern inget vidare besvär med barnen. Att sätta dem i stol började när dom var ganska små, ty när man fick stoppa omkring dem kom dom ingenstans. Dessa stolar tillverkades av snickare på orten, men var husfadern någorlunda händig gjorde han dem själv. När barnen blev så stora att de ej behövde dessa stolar, lånades de ut åt någon släkting eller grannfamilj. Dessa stolar gjordes av furuträd samt målades vita. Av många användes dom omålade, man var ej så noga med snyggheten. Huvudsaken var att dom fyllde sitt ändamål. Om det var många barn i familjen var det alltid de minsta som fick använda dessa stolar, varefter barnen blev äldre fick dom klara sig själva utan stol med bara pottan. Och de större syskonen fick väl se efter å passa sina små syskon. Så småningom försvann bruket av stolar, man fick väl försöka passa barnen lite mer än förr» (EU 51345).

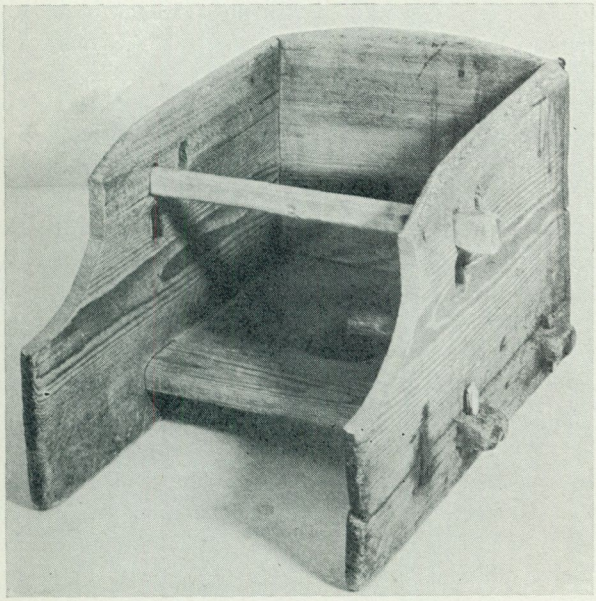

4. Pottstol från Nås sn, Dalarna. Höjd 25 cm. NM 130.252 a.

En del knep för att underlätta träningen har man självfallet hittat på. Ett av de mera roande för barnet måste ha varit att liksom i Småland få en visselpipa, som genom sitt distraherande skulle befrämja det önskade resultatet (M 14958).

Från det tättbefolkade Skåne har i förhållande till det övriga landet ett förvånande litet antal uppgifter om låga pottstolar med rygg- och sidostöd erhållits. Om detta beror på något särskilt förhållande eller endast på meddelarnas bristande intresse att besvara den frågan får lämnas outrett. En anledning kan kanske vara, att man i större utsträckning använt

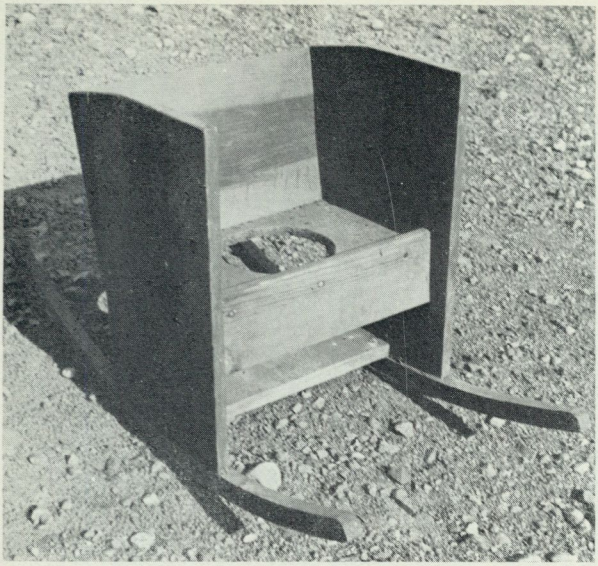

5. Pottstol från Virbo herrgård, Misterhults sn, Småland. LUF B 12092. Foto G. Hobroh.

pottor av fajans eller senare av emalj. Man har också »hållit fram» barnet över en vanlig — alltså stor — potta eller en spann med aska. Att hålla fram barnen över en tidning eller annat papper har också praktiserats.

Vid sekelskiftet var det ännu vanligt att barnen hade kolt och inga byxor tills de var torra. Hade man inte barnet fastlåst i en pottstol utan krypande på golvet, så blev det ju mindre angenäma spår efter det.

Hängstolar, dvs. stolar som hängde i stänger från taket och därigenom kunde gunga, hade inte så sällan potthål. Detta har förekommit såväl i Skåne som i Norrland. Ibland hade dessa hängstolar en låda under sitsen med plats för en potta, men visst inte alltid. Den otrevnad för omgivningen som detta förde med sig är lätt att föreställa sig. Men nöden har ingen lag. Var det kallt på golvet och modern måste sköta viktiga sysslor, så hade man kanske inget annat val.

Gungstolar har också använts som pottstolar såväl i Skåne, Småland (fig. 5) och Jämtland som på Gotland. Från det senare landskapet berättas: »En kombinerad pott- och gungstol tillverkade jag åt barnen på 1920-talet. Den tjänade två ändamål — nytta och nöje. Vid sittning enbart för nöje lades en fyrkantig pappskiva över hålet och genom hål i sidorna träddes en binda. Detta var en placering som brukade gillas av barnen, och kallades att 'sitta på tronen'.» (EU 51177). Gungmedar på pottstolen var en dyrbar lyx, och därför lånades dylika ut till grannar mer än andra stolar (EU 51179).

Hade man ingen särskild pottstol, så kunde man använda en gåstol utan hjul och sätta barnet ovanpå den och ett kärl under (EU 51191). En vanlig liten trälåda med utsågat hål dög också bra (M 14999).

Ett troligen mycket ålderdomligt bruk har levat kvar i Vilhelmina socken, Lappland. »I stället för de fina pottorna användes träkärl. I flesta fall en stäva med låst lock och försedd med ett någorlunda lämpligt hål som barnen kunde sitta på och som var så lätt som möjligt att hålla någorlunda ren. Träkärlen tillverkades av någon 'laggare', som fanns en eller flera i de större byarna. Bruket att för sådant ändamål använda träkärl har nu helt försvunnit. Pottan med eller utan stol är nu var mans egendom» (EU 51411).

Liknande föremål har också använts i äldre tid i Schweiz. Schweizerisches Museum für Volkskunde i Basel har flera exemplar. Dessa har såväl ryggstöd som låsbara lock. Benämningen är *Kackstuhl*.

6. Pottstol från Jämtland i Ljungdalens hembygdsgård. ÖMEA A. 10.036. Foto L. Björkquist.

7. Pottstol från Holmsjö by, Sundsjö sn, Jämtland. Ägare fru Valborg Persson. ÖMEA A 13617. Foto M. Nodermann.

8. Pottstol från Holmsjö by, Sundsjö sn, Jämtland. Ägare fru Valborg Persson. ÖMEA A 13618. Foto M. Nodermann.

I Jämtland har förutom den allmänt spridda låga typen även funnits en del andra varianter. Liksom ofta på kontinenten har stolen ibland utformats som en liten länstol med fyra ben och profilerade sidostycken (fig. 6). En ovanlig typ ser vi på fig. 7 och 8. Den är på en gång ändamålsenlig och primitiv. Under sitsen med hål finns en utdragbar bräda med en med håljärn gjord fördjupning. Denna kan alltså avlägsnas och göras ren. En utskuren cirkel i ryggen tjänar som handtag vid kortare förflyttning. Vid längre — kanske med barnet sittande — använder man ett underrede med hjul.

En hantverksmässigt mycket fin kombinerad pott- och lekstol (fig. 9) tillverkades på beställning av snickaren och byggmästaren Axel Wilhelm Rud (1851—1947) i Lockne socken i Jämtland år 1896. Han var inflyttad från Värmland.

De ökade krav på hygien som den moderna tiden ställer har säkerligen fört med sig att ett kombinerande av pottstol med andra funktioner inte

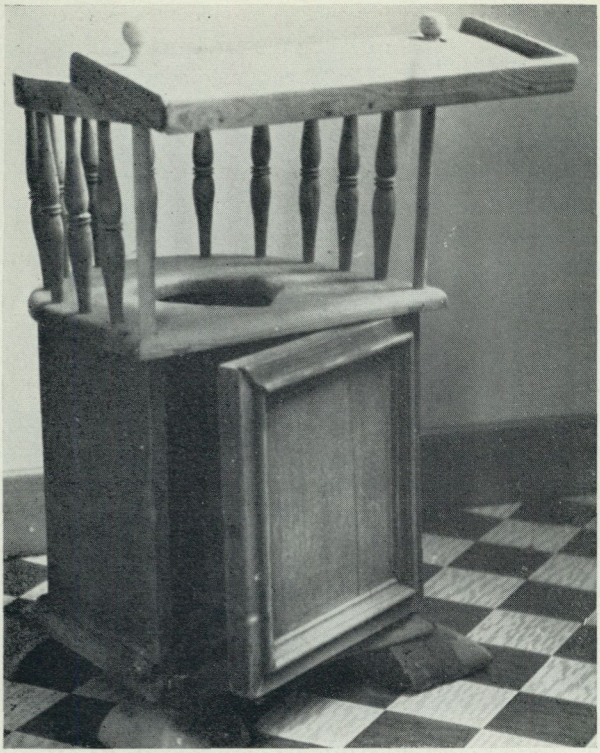

9. Pottstol från Lockne sn, Jämtland. Tillhör fru Thilda Jonsson, Haga, Lockne. Foto Jonsson.

längre är populärt. Till helt nyligen var den emellertid mycket omtyckt och har också använts på kontinenten i åtskilliga hundra år. I Tyskland fabrikstillverkades på 1800-talet barnstolar, som liknade riktiga maskiner och var upp- och nedfällbara och kunde användas som pott-, sitt-, mat- och lekstolar. Dylika maskiner kan man fortfarande återfinna i t. ex. franska och italienska reklambroschyrer för babyartiklar. En alltiettmöbel för småbarn har gamla traditioner på den europeiska kontinenten. En särskild grupp av dessa har använts bl. a. i Tyskland, Holland och Frankrike. Utmärkande för den gruppen är, att barnet sitter med benen dolda inuti stolen. Fig. 10 visar en sådan stol, som nedtill har en lucka för ett fyrfat. Ofta satt en perforerad bräda över fyrfatet, så att värmen lättare skulle kunna nå upp till barnet. Hur ett barn sitter och äter i en dylik stol och har de bara fötterna på en bräda ser vi på fig. 11. Dessa stolar återfinns ofta på målningar från 1500—1600-talen. En ovanligt representativ samling av konstnärligt utsmyckade pottstolar finns på museet i Arnhem i Holland.

En typ där barnet sitter inuti stolen har inte kunnat återfinnas i Skandinavien. I Danmark, Norge och Finland har den låga typen funnits. Däremot har hängstolar och gungstolar som pottstolar ej kunnat beläggas utanför Sverige.

Barnadödligheten i Skandinavien är numera mycket låg och inte längre avhängig av bristande hygien. Vi är långt ifrån den tid som kan exemplifieras från Danmark: »Hygienen lad jo meget tilbage at önske. Den Gang var der jo altid Lergulv — i alt Fald i Husmandshusene, og jeg husker fra min Barndom en Kone, som tog Barnet op af Vuggen og holdt det ud paa Gulvet ved Siden af, der var bleven en hel Fordybning i Gulvet paa den Maade, men det var da ikke almindeligt, det blev da regnet for Svineri ogsaa den Gang, men der var jo Forskel paa Folk den Gang som nu.» (NEU 14658).

Modern forskning om hur barnen lämpligast kan bibringas renlighet kan nu mera inriktas på teknik och psykologi än på ren upplysningspropaganda. Den äldre seden att binda fast ett litet barn i timmar på en pottstol för att lära det renlighet och bl. a. minska obehaget för omgivningen har säkerligen upphört för alltid.

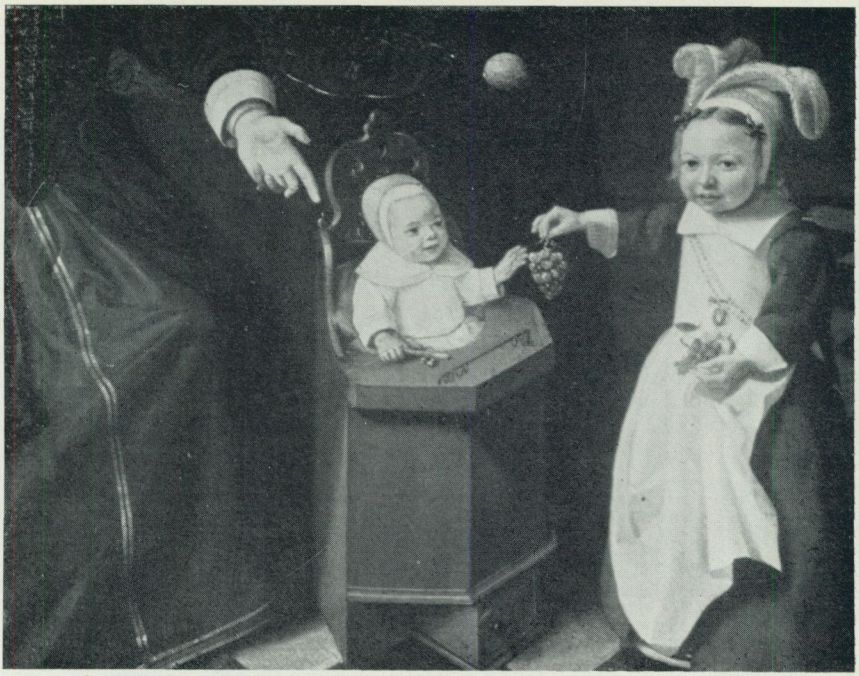

10. Familjeporträtt av Thomas de Keyser (1596/97—1667).

11. Barn i kombinerad mat-sitt-pott- och värmestol.

SUMMARY

Toilet training

All over Sweden so-called potty-chairs have been used for small children's toilet training. The chairs have been of different types. The most usual one, here and on the Continent, is a low model with back and side-supports of wooden slats. During the 1870's a high chair was propagated from medical quarters to ensure that the child could not strain too much and thus cause a prolapse of the rectum. At the same time it was warned against tying the child to a chair at too early an age or for too long at a time. Chairs hanging from the ceiling and low rocking-chairs have also been used as potty-chairs in Sweden.

Since the end of World War II disposable nappies have been in use. They give rise to problems from a refuse disposal point of view.

Recent developments show that mothers to an ever greater extent want to take up work outside the home for economic and social reasons. This entails leaving ever younger children to day-nurseries and similar institutions. Consequently the nurseries more and more have to take over the small children's toilet training, which in its turn creates new problems regarding the number of staff and their medical and pedagogic training.

Lajla Benedy

Skolan, hälsan och hygienen

Det klagas i våra dagar inte så sällan både i press och radio över hur dåligt det egentligen fortfarande är beställt med skolhygienen trots alla nya och påkostade skolbyggen. Det påpekas att det ofta är svårt för eleverna att sköta sin hygien på samma sätt i skolan som i hemmet. Klagomålen kommer både från föräldrar och från eleverna själva. De kan gälla dåliga möjligheter till dusch efter gymnastiklektionerna, tandborstning och handtvätt i samband med skolmåltiderna. Toalettutrymmena är ibland olämpligt utformade, vilket har till följd att en del elever helst inte besöker dem. T. o. m. uppgifter om skollov på grund av avlusning har nyligen skymtat i pressen.

Egentligen borde det vara lätt att idag tillgodose hygienens krav, om man jämför med förhållandena vid t. ex. mitten av 1800-talet. Så väsentliga ting som tvål och vatten finns tillgängliga för alla i obegränsad omfattning. Ändå är tvålförbrukningen i Sverige idag kanske inte vad den borde vara. Att det förr kunde brista betänkligt vad beträffar hygienen i skolorna är ingenting att förvåna sig över, när man läser om under vilka förhållanden undervisningen i allmänhet måste bedrivas och vilka i våra ögon högst primitiva lokaler som stod till förfogande. Barnen på landsbygden hade mycket ofta lång väg till skolan, hemmen var fattiga och kläder och skor dåliga. Med tanke på allt detta måste man beundra de lärare som med aldrig sviktande intresse och ofta under stora personliga uppoffringar försökte göra det bästa av situationen. De for ju själva lika illa som barnen under långa dagar i kalla, mörka och dåligt ventilerade skolrum. Man finner inte så sällan uppgifter om lärare som måste sluta, då de fått sin hälsa förstörd av många års vistelse i osunda skolrum. Lärarna hade ju inte lika lätt som barnen att »skolka».

Men man får dock aldrig glömma att skillnaden mellan dåtidens hemmiljö och skolan, vad beträffar hygien och bekvämlighet, inte var stor och att de flesta verkligen inte var bortskämda med någon komfort i nutida bemärkelse. På landsbygden var smuts något naturligt och ohyran betraktades som tillhörande »husdjuren». Man hade därför till en början föga förståelse för sådana nymodigheter som skolhygien. Då den ekonomiska situationen var dålig, var man dessutom rädd för att kostnaderna för skolgången skulle öka med införande av sådana förbättringar. Även i städerna fanns, inte minst genom den kraftiga inflyttningen och industrialiseringen under 1800-talet, både fattigdom, smuts och trångboddhet.

De nya strävandena beträffande förbättrad hygien ledde först till resultat vid läroverken, därefter vid folkskolorna i städerna och sist vid dem på landsbygden. Här dröjde det länge, innan fasta skolor överallt ersatte de ambulerande, trots att folkskolestadgan av år 1842 föreskrev att minst en, helst fast skola med utbildad lärare skulle inrättas i varje socken på landet liksom i varje stadsförsamling.

De ambulerande skolorna på landsbygden fanns på sina håll kvar in på 1900-talet. De fick, särskilt i början, ofta hålla till i bristfälliga lokaler, på en vind, i en fattigstuga, bryggstuga eller vanlig bondstuga, där invånarna som vanligt skötte sina sysslor runtomkring skolbarnen.

Vid de lärda skolorna fanns tidigt ett gryende intresse för hygien. Även vid de skolor, som under medeltiden fanns för den adliga ungdomen, inskärptes t. ex. vikten av att tvätta händerna före måltiderna. Från Linköping berättas år 1633 att eleverna skulle klippa håret och hålla kläderna rena. Ett begynnande intresse för hälsolära kan även skymtas. Enligt 1649 års skolordning borde eleverna i de högre klasserna undervisas om hälsovård. I början av 1700-talet ansåg man att uppvärmningsanordningar och tillräcklig belysning skulle finnas i skolrummet liksom att det skulle vädras mellan lektionerna. Men förordningarna ledde inte till efterföljd i någon större utsträckning, och den allmänna hygienen i landet stod fortfarande lågt. Upprepade epidemier, inte minst av smittkoppor, förekom. Inte förrän smittkoppsympningen blivit obligatorisk 1815, började sjukdomen avtaga.

År 1798 utkom ett litet häfte av Adolf Modéer »Lärobok N:o 2, Särdeles för Allmogens Barn, som gjort de första framsteg i läsning». Där fanns goda råd om renlighet, daglig sköljning av tänderna m. m.

Skolläkare

Genom skolordningen 1820 ålades lärarna att kontrollera elevernas hälsa och hygien. Sverige är ett av föregångsländerna, när det gäller skolläkarinstitutionen, och redan på 1830-talet fanns i Växjö en »skolläkare». Han ägnade sig dock mest åt vård av fattiga skolbarn, och någon regelbunden undersökning av alla elever förekom ännu inte.

I slutet av 1860-talet fanns skolläkare vid de flesta läroverken, där de bl. a. skulle undersöka eleverna med tanke på gymnastikundervisningen och vårda sjuka elever. Större delen av folkskolorna saknade dock läkare under hela 1800-talet. I Göteborg tillsattes de första skolläkarna vid folkskolorna 1895. Även under 1900-talets första decennier fick läroverken mera pengar till hälsovård än folkskolorna. Den ekonomiska ersättningen till skolläkarna var till en början dålig, och övervakningen av elevernas hälsovård blev därför på många håll bristfällig. Först på 1940-talet rationaliserades skolhälsovården. Sjukvården blev förebyggande hälsovård, och tack vare statsbidrag kunde hela verksamheten kraftigt byggas ut. Skolläkarna fick till sin hjälp skolsköterskor med regelbundna mottagningar, hälsokort infördes m. m.

Den första skolsköterskan vid folkskolorna i Stockholm anställdes 1919 — läroverken fick sina först ett par

decennier senare. Hon hade ca 10 000 barn att ta hand om, 10 gånger så många som nu anses lämpligt. Hennes främsta uppgift var att kontrollera förekomsten av ohyra hos barnen, och hon kallades också »lusfröken». Detta arbete upptog säkert hela hennes tid, men man får hoppas att hon åtminstone till en del hem via barnen kunde sprida välbehövlig upplysning om nyttan av renlighet.

Ohyran — huvudlöss, vägglöss, loppor, skabb – var ett besvärligt problem, och det dröjde länge innan den försvann fullständigt. 1941 förekom besvärliga epidemier av skabb både i skolor och skollovskolonier, vilket till en del kan förklaras av den utbredda missuppfattningen att det inte var nyttigt att tvätta håret för ofta! Samma år använde en sjuksköterska 8,5 kg skabbsalva för att smörja in hela befolkningen i en by i Norrland, och hela samhällen var även på andra håll i landet nersmittade av skabb. Till en del berodde missförhållandena på rådande bostadsbrist och trångboddhet.

Huvudlössen var även mycket vanliga, och barn som kom till arbetsstugor fick först genomgå en tålamodsprövande rengöringsprocedur. Genom den tilltagande hygienen minskade förekomsten av huvudlöss givetvis så småningom, men de blev efter andra världskriget på sina håll temporärt åter vanligare.

Skollokalerna

I mitten av 1800-talet påtalade P. A. Siljeström skolhusens ofta olämpliga läge, skolrummens bristande hygien, trängseln och de dåliga bänkarna utan ryggstöd. Han ville i stället ha bl. a. fritt belägna skolor, lekplatser och lek-

1. En mönsterskola som den framstående skolmannen P. A. Siljeström tänkte sig den. 1800-talets mitt

skjul i anslutning härtill, enmansbänkar, dricks- och tvättanordningar, handdukar och regelbunden städning. Man hade visserligen sedan länge talat om att skolhusen borde vara fritt belägna i förhållande till andra byggnader, men det var nog mera med tanke på brandfaran än av omtanke om barnen.

Efter hand som antalet skolläkare ökade och folkskolinspektörerna började sina resor på landsbygden 1861, fick lärarna hjälp i sina strävanden att förbättra barnens och skollokalernas hygien. Dessutom utgavs »Normalritningar till folkskolebyggnader» med anvisningar beträffande skolhusens läge, tillgång på dricksvatten, fönsterstorlek, ventilation, städning m. m. Skolläkaren dr Goldkuhl skrev år 1883: »Afträdet bör vara beläget på lagom afstånd från skolhuset. Hvarje klass bör hafva minst ett afträde, afsedt endast för en person, renligt och luftigt, men litet och trångt, utan alla beqvämligheter, som inbjuda till längre uppehåll än behövligt är.» 30 år senare har förhållandena tydligen blivit bättre men i en bok om skolhygien läses: »Vattenspolning önskas helst men sådan begagnas i Sverige mycket sällan.»

En rundfråga i landet år 1899 gav, särskilt beträffande hygienen i landsbygdens skolor, många nedslående svar. Ofta tycks skolan ha varit belägen på fuktig mark eller i närheten av, någon gång t. o. m. på själva kyrkogården. Då ofta lekplats eller lekskjul saknades, fick barnen vid dålig väderlek tillbringa även rasterna i skolrummet. Där rådde ofta stor trängsel, inte minst beroende på att man genom användande av smala långbänkar utan ryggstöd kunde få plats till fler barn än som var lämpligt. Särskilt i de s. k. lancasterskolorna, som förekom från 1820-talet och några årtionden framåt, på sina håll längre, var trängseln oerhörd. Där beräknade man en skolsal på 9×12 m för 150—200 elever. Men så var bänkarna också endast 17 cm breda. 1920 var motsvarande siffror 6,5×9 m för 40 elever och under 1950-talet 8×10 m.

Långbänkarna ersattes endast långsamt av tvåmans- och sedan enmansbänkar och bord. Här som alltid spelade anskaffningskostnaderna en stor roll. I slutet av 1880-talet hade i somliga län ända upp till 90 % av landsbygdens folkskolor ännu långbänkarna kvar, då däremot förhållandena i städerna var betydligt bättre. Långt fram på 1900-talet har det på många håll förekommit bänkar och bord som varit antingen för höga eller för låga för barnen och förorsakat onödig trötthet och dålig hållning. Indirekt har naturligtvis även undervisningsresultatet härigenom blivit lidande. Ett stort framsteg var det, när tillräckligt många bänkstorlekar fanns i skolorna för barn i olika åldrar. Under tidernas lopp har bänkar av de mest skiftande och ibland rätt egendomliga modeller sett dagens ljus. Så här kunde man på fullt allvar resonera, när det gällde att välja rätt bänkstorlek för flickorna: »Emedan flickorna sitta på tjocka kjolar behöva de i jämförelse med gossar av samma kroppslängd närmast högre bänknummer.»

Kölden i skolrummen har sedan gammalt varit ett stort problem och säkert vållat mycket lidande både för

2. Lektion i Karlshamns Elementarläroverk för flickor. Vårterminen 1907.

lärare och elever. Men då man t. ex. på 1700-talet i Linköping ville införa eldstäder i skolan, avslogs begäran av konsistoriet med motiveringen att eleverna slog sönder kakelugnarna! Dessutom ansåg man att rumsvärmen steg tillräckligt under dagens lopp, när många barn vistades i samma rum. Först 1831 fanns kakelugnar i Växjö gymnasium.

Även om eldstad fanns kunde det ändå vara otrivsamt att vistas i skolrummet. Från 1890-talet heter det från en skola i Skåne: »Lärare och barn äro ofta så besvärade af rök, att de ej kunna se hvarandra. Sotet från ugnen flyger ibland ut i rummet, fönstren kunna ej öppnas, ty då falla de i bitar. Ugnen är antingen för varm eller för kall. Vid ugnen är för varmt, längre bort i rummet nära 0-punkten.» Från Dalarnas landsbygd vid samma tid: »Skolsalen är ovanligt kall. Under sistlidne vinter var det alldeles omöjligt att få högre värmegrad än mellan +3 och 9 grader till kl. 9 f. m. oaktadt skolgossarne turvis ombesörja eldningen och började elda redan kl. ½ 5 f. m. Flickafdelningens skolsal är ännu kallare.» Med den inomhustemperaturen kunde verkligen följande råd beträffande flickornas klädedräkt vara befogat: »Benkläderna böra vara varma, helst af ylle, naturligtvis slutna samt antingen sammanhängande i ett stycke med undertröjan (Chemilette) eller — hvilket måhända är att föredraga — medels

knappar fästade på lifstycket. De skola antingen nå till fotknölarne, då strumporna dragas utanpå dem, eller ock sluta löst vid knäet. Såsom nu är förhållandet, äro de hvita bomullskalsongerna alltför litet skyddande mot vind och köld, hvilka vid kroppsrörelse hvirvla upp under de korta kjolarne... Skodonen böra vara rymliga, vida vid tårna, försedda med låga, breda klackar, gjorda att snöra eller knäppa igen samt olika för hvardera foten.»

Vad temperaturen beträffar kan som jämförelse nämnas att t. ex. i Göteborg 1912 fanns en bestämmelse, enligt vilken barnen fick ledigt, om temperaturen på morgonen i skolrummet understeg 12°. Först när värmeledningen blev vanlig och särskild personal och inte barnen skötte eldningen, blev det möjligt att hålla en jämn temperatur. Då man under den svåra isvintern 1940 på vissa håll hade svårigheter att värma upp skolorna, gav man barnen »kokslov». Detta lov fortsatte sedan och blev till nutidens vinterlov.

Om man hade svårigheter förr i tiden att få upp en dräglig temperatur inomhus, var man rädd att släppa ut värmen genom vädring. Följden blev att luften i det överfyllda skolrummet genom smutsiga barn och kläder kunde bli nästan outhärdlig. Ibland försökte man att förbättra luften genom att en gång i veckan röka med enris. I en rapport från 1890-talet heter det: »Med skolrummens ventilation är i allmänhet ytterst illa beställt. En försämring i detta hänseende har inträdt genom de stora öppna spisarnes ersättande med järnkaminer. Vid mina besök i skolorna i augusti 1892 funnos på flera ställen innanfönster ännu kvarsittande och ordentligt tillklistrade.» Från en småstad vid samma tid rapporteras att »luften till följd af det stora antalet barn, som inpackas i hvart och ett af rummen, redan efter en kort vistelse är förbrukad, att skolhygienen är dålig och intresset för denna slappt, hvarå som exempel kan anföras, att alldeles bredvid ingången till en skolsal finnes en allmän pissoir, hvilken icke ens, såsom andra dylika i staden, öfverspolas med vatten.» Detta förhållande lockade givetvis inte till att öppna fönstren.

Från Älvsborgs län berättas från slutet av 1890-talet: »Endast det hälsovådliga draget från de otäta fönstren och det mycket otäta golfvet göra luften en smula dräglig i rummen, där våta kläder och matkorgar uppradas på de utmed väggarna löpande bänkarna. Ej ens något skåp för dylikt finnes.» Ibland fanns dock en hylla under bordskivan för matkorgarna. Behövde maten värmas, fick man göra det på lärarens spis. Att råttorna kilade omkring efter något ätbart bekymrade nog ingen, det var man van vid.

Skolbespisning

Då många barn på landsbygden hade lång skolväg och då också skoldagen var lång, behövde de ha mat med sig. De som inte hade råd härtill skulle — i enlighet med folkskolestadgan — erhålla hjälp till mat liksom till kläder av fattigvården. Det rörde sig i allmänhet om bröd och mjölk. Ibland fick »skolmästarens hustru» i uppdrag att mot ersättning baka brödet, och ibland fick barnens föräldrar spannmål som hjälp. Även i städerna förekom för 100 år sedan utdelning av mat. Men det var ännu inte fråga om

någon organiserad skolmåltid utan »bespisningen» bekostades av privata organisationer och var att betrakta som välgörenhet.

Läkarna har alltid, tyvärr ofta förgäves, försökt att förbättra barnens hälsa genom att uppmana hemmen att ge barnen ett ordentligt mål på morgonen, innan de gick till skolan, i stället för kaffe och bullar. 1927 kunde man läsa att skolbarnen borde uppmuntras att ha med thermosflaskor med varm äggmjölk eller choklad kokt på mjölk och grädde men att »allmän barnbespisning vore oriktigt och ett föga psykologiskt grepp». Man hade ingen förståelse för att det kunde vara nog så pinsamt för de barn som fick mat i skolan och därigenom utpekades som »behövande». På 1920-talet hade den s. k. »Oslo-frukosten» införts på många håll. Denna ursprungligen från Norge härstammande skolmåltidsform bestod av smörgås med pålägg samt rå frukt eller grönsaker. I Sverige ansågs den emellertid snart alltför enformig och man önskade den ersatt med lagad mat åtminstone några dagar i veckan. Den försvann också så småningom inte minst på grund av de alltmer ökade möjligheterna att erhålla färdiglagad djupfryst mat. År 1969 beräknade man att ca 1 miljon barn erhöll skollunch. Vid planering av skolor idag ingår utrymmen för skolmåltider som en självklar del.

Kaffe, tobak och sötsaker

Kaffemissbruket hos barn har läkarna också bekämpat med större eller mindre framgång. 1914 föreslog stads- och provinsialläkare att barn under 15 år inte borde få kaffe. Men 1936 visade en undersökning från Värmland att 36 % av barnen endast fick kaffe med dopp före skoldagens början, 72 % medförde smörgåsar till skolan och varm frukost i skolan fick 0,24 %. Det framgick också att barnen fick alltför litet frukt och grönsaker i hemmen, vilket ledde till utdelning av vitamin- och järnpreparat i skolorna. Så småningom blev »bespisningen» för fattiga till skolmåltider för alla, och i stället för att som i början barnen fick sitta i korridorerna och äta byggdes efterhand särskilda skolmatsalar.

3. Skolbarn på hemväg från skolan. Foto Nils Keyland 1912.

Förutom kaffemissbruket har bruket av tobak bland barn och ungdom länge varit föremål för åtgärder. I en kunglig förordning år 1741 heter det: »All ungdom i gemen, av vad stånd det vara må, innan han kommit till laga ålder och fyllt 21 år, skall vara förbjuden att röka tobak, vid två dalers silvermynts plikt för varje gång den därmed beträdes. Orkar han ej boten, sitte då tvenne söndagar i stocken.» Det var onekligen ord och inga visor. 1916 ansågs tobaksmissbruket huvudsakligen utbrett bland de »obemedlade klassernas» ungdom. På 1930-talet klagade man över att föräldrarna inte var solidariska beträffande rökförbud i skolorna. Inte heller idag är lärare, föräldrar och elever alltid överens om rökrutornas vara eller icke vara.

I slutet av 1600-talet var man bekymrad över att »så många skolpiltar vänja sig vid det förgiftiga morgonbrännvinet», och det var onekligen inget lämpligt sätt att börja dagen. I Naturlära utgiven av A. J. Berlin 1878 heter det »den som förtär starka drycker så, att han blir rusig, förnedrar sig under de oskäliga djuren» men »friskt svagdricka och öl äro goda drycker, i synnerhet under arbete» och »kaffe värmer för en kort tid men kan icke anses vara någon föda». Fr. o. m. 1892 stod undervisning i »rusgivande ämnen och dess verkningar» på schemat. 1910 ansåg man att »öl och vin få ej givas skolbarn. Sötsaker få ej säljas i skolan».

Förbudet mot försäljning av sötsaker berodde till stor del på att man misstänkte dem vara orsak till barnens dåliga tänder. Redan 1883 ville skolläkaren A. E. Goldkuhl inskränka på ätandet av sötsaker, men »frestelser möta öfverallt, utbjudna ända invid skolans dörrar». Det kunde nästan ha varit skrivet idag.

Tandvård

Ett gammalt ordspråk säger: »Den som tvättar sina tänder så ofta som sina händer får behålla sina tänder lika länge som sina händer.» Hygienen har nog varit dålig både när det gäller händer och tänder, eftersom de dåliga tänderna hos skolbarnen varit en ständig källa till bekymmer. Vid sekelskiftet t. ex. var 3/4 av barnens tänder angripna av karies. Man försökte med gratis utdelning av tandborstar och uppmaning till daglig tandborstning, men tandborstarna fick nog oftast ligga oanvända. 1914 förekom i Mellersta Förstadsskolan i Malmö daglig tandborstning under lärarinnans ledning. Den försiggick på rasterna i ett särskilt tandborstningsrum som var försett med en rad vattenstrålar längs ena väggen. På så sätt ville man undvika smittorisken vid användning av glas. Av eleverna i denna skola hade 99,4 % karies, och endast hos ett fåtal kunde man märka något tecken till tandvård i hemmet. Skolan hade 1 500 elever. När förslag om tandvård i skolorna framfördes, fanns de som menade att den i så fall inte borde vara gratis, eftersom barnen då fick mer pengar över till sötsaker och biobesök!

Efter hand fick emellertid allt fler skolbarn tillgång till skoltandvård, men ännu på 1950-talet var det bl. a. av brist på tandläkare svårt att genomföra den för alla. Trots alla insatser i form av propaganda för bättre kost, tandborstning m. m. var skolbarnens

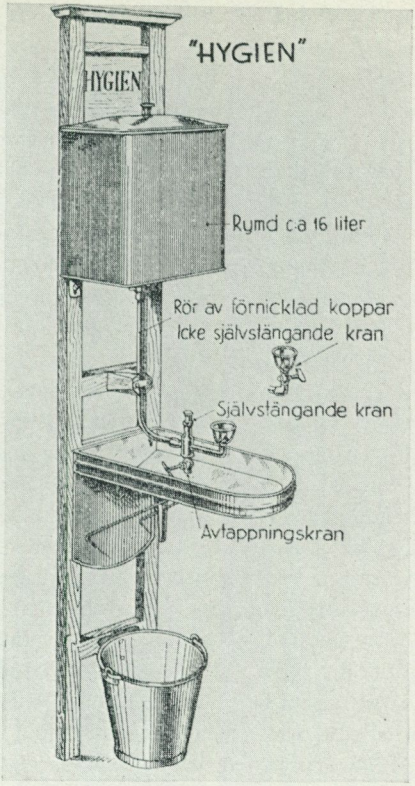

4. Bilden visar en dricksautomat som ansågs lämplig för skolbruk. Ur A.-B. Skrivrits jubileumskatalog 1898—1938.

tänder fortfarande dåliga och ytterst få hade helt felfria tänder. Detta medförde att skoltandläkarna hade svårt att medhinna behandling av samtliga skolbarn. I syfte att åstadkomma en förbättring började man omkring 1960 att genom behandling med fluor i skolorna utöva en förebyggande tandvård. Den har med åren utökats alltmer och man når nu på detta sätt omkring 800 000 barn. Kariesfrekvensen har härigenom kunnat nedbringas i icke oväsentlig grad.

Dricksvatten

Tillgången på gott dricksvatten var tidigare ofta ett stort problem för skolorna. Enligt normalritningarna för folkskolebyggnader 1878 skulle brunnarna som hörde till skolorna vara övertäckta. Dr Goldkuhl ville några år senare ha »i varje korridor minst en lämplig inrättning för lärjungarnes vattenbehof, liksom på hvarje kateder bör finnas vatten för läraren». Maten var ju ofta salt och törsten gjorde sig nog påmind. En rundfråga ett par decennier senare vittnade om att man inte fick vara bortskämd och dessutom mycket törstig, om man skulle hålla tillgodo med det dricksvatten som på sina håll fanns på landsbygden. Här några exempel: »Dricksvattnet nästan odrickbart till följd av brunnens läge vid kyrkogården, hvarifrån förpestade ångor kännas under heta sommardagar» (Älvsborgs län). »Dricksvattnet måste hämtas från en källa, vid hvilken cirka 200 kreatur vattnas. Starkt sluttande väg till källan och otillräcklig öfverbyggnad göra, att vattnet vid slaskig väderlek är så bemängdt med orenlighet, att det är i hög grad vämjeligt och till utseendet liknande ölsoppa» (Södermanland). »Brunnen belägen intill tvättstuga och plats för svinslakt» (Västmanlands län).

1910 försökte man införa förbud att använda gemensam vattenbägare i skolorna för att hindra smittospridning. 1914 hade 9 % av skolorna vattenledning, 68 % brunn på tomten och 23 % utom tomten. De sanitära förhållandena lämnade fortfarande mycket övrigt att önska. »Djur och ohyggliga människor orena brunnen dagligen» (Kalmar län). 92 % av skolorna hade fortfarande gemensam mugg, skopa eller glas. Resten drack »ur händerna eller mössan» eller »ur kopparflaskans lock». Vattnet förva-

rades ännu 1917 i skolorna på landet ofta i hink med skopa. Dricksfontäner förekom ännu sparsamt.

Städning

Sedan gammalt var det barnens skyldighet att svara för eldning samt skurning och sopning av skolrummet. Ibland övervakade lärarna städningen och fick då »sin beskärda del av det i hög sky uppjagade och fördärfbringande dammet». I lancasterskolorna övervakades städningen av monitörerna, som även skulle se till barnens hygien. Det är verkligen mänskligt om barnen efter en lång skoldag försökte slippa undan städningen så lindrigt som möjligt. Så som golven var beskaffade var skurningen förmodligen en ganska hopplös uppgift. I början av 1880-talet skrev en skolläkare: »Nu måste jag orda om en annan, mycket viktig skolhygienisk fråga, nämligen om den i skolorna rådande renligheten eller rättare orenligheten, ett af de mest tröstlösa kapitlen i hela skolhygienen, hvilken ej ingifver någon hög föreställning om svenska folkets hyfsning. 1 222 lärare hafva redogjort härför och några på ett så hårresande sätt, att jag ryser af vämjelse blott jag tänker därpå.» Ibland tyckte man att det inte lönade sig att skura, eftersom det genast blev smutsigt igen. Ibland skurades skolrummet endast en eller annan gång om året. Det förekom även att läraren mot skälig ersättning skulle städa. Om inte förr brukade dock skolrummet göras rent och pyntas före examensdagarna. Det bidrog till att göra dem till särskilda festdagar, som barnen länge mindes. De flitigaste kunde få böcker eller små penninggåvor.

Efterhand som skurgolven försvann och ersattes med linoleummattor, våtsopningen ersatte torrsopningen och särskild personal svarade för städningen, steg givetvis hygienen markant. I våra dagar har heltäckande mattor även gjort sitt intåg i vissa skolor och borde rimligtvis åtminstone kunna bidraga till att i någon mån dämpa oväsendet i klassrummen.

Sjukdomar

De långa skoldagarna i ohygieniska och kalla lokaler tillsammans med fattigdom och dålig kost gjorde att skolbarnen ofta var trötta och mycket utsatta för sjukdomar av olika slag. Bland de sjukdomar som långt fram i tiden frodades på grund av den dåliga hygienen var tuberkulosen. Skolläkarna var väl medvetna om smittofaran, och i slutet av 1800-talet hette det bl. a. »Slutligen har med afseende på skolans renhållning uppmärksamheten på senaste tiden riktats åt ett alldeles särskilt håll: barnen böra noga tillhållas att aldrig spotta på golfven. Detta icke blott af renlighetsskäl utan speciellt därför att det utspottade kan innehålla farliga smittoämnen, framför allt, i fall barnen äro lungsiktiga, tuberkelbaciller och dessa, intorkade och förvandlade till damm, komma upp i luften och kunna smitta friska barn. Därför måste i skolrum, afklädningsrum och korridorer lämpliga spottkoppar – Rörstrands senaste modell rekommenderas – finnas placerade och barnen befallas att alltid använda dessa.» 1910 konstaterades att »oseden att spotta, då man ej är sjuk eller lidande, är mycket utbredd i Sverige men kan nog motarbetas». Spottlådorna borde i allmänhet ej behöva

5. En klass från Jönköpings Västra Elementarläroverk för flickor har en vårdag 1905 fått ha gymnastiklektion i det fria.

finnas i skolsalar, men när det gäller tbc-sjuka rekommenderas dock sådana fyllda med sågspån på golvet eller bordet (!). I förstnämnda fall borde de vara så stora att man ej spottade bredvid!

Övriga åkommor, som en mycket stor del av skolbarnen i äldre tid led av, var närsynthet, blodbrist, huvudvärk och hållningsfel. Belysningen i skolorna var, delvis av sparsamhetsskäl, ofta dålig, och barnen fick ansträngа ögonen mycket. Även om det rekommenderades att fönsterytan skulle utgöra 15—20 % av golvytan, var det givetvis inte alltid så, och de barn som satt längst från fönstret eller lampan hade svårt att läsa eller skriva på griffeltavlan.

Gymnastik

Som motvikt mot det myckna stillasittandet i skolan insåg man tidigt nödvändigheten av ordnade kroppsövningar. 1832 fanns gymnastik vid fem läroverk, men Ling hade redan tidigare haft gymnastikundervisning i Malmö. Den ovan nämnde Siljeström verkade i mitten av 1800-talet för att även folkskolorna skulle ha en »gymnastikapparat» på sin lekplats. I städerna, där sådana ofta saknades, fick gymnastiken då försiggå i klassrummet. Den fick tydligen inte bli alltför livlig, eftersom rörelserna skulle utföras »på sådant sätt, att damm så litet som möjligt upprörres». Ibland kunde gymnastiken inte äga rum, eftersom barnen, som brukade gå i träskor, inte hade råd att skaffa några gymnastikskor.

Ännu på 1870-talet diskuterade man, om gymnastik för flickor egentligen kunde anses anständigt. Om de skulle deltaga, borde de ha »en ledig och lämplig dräkt, som ej hindrar någon av kroppens rörelser. En vid blus, knäbyxor af trikåväfnad och lågklackade smärtingsskor äro härtill de bäst ägnade». På 1920-talet rekommende-

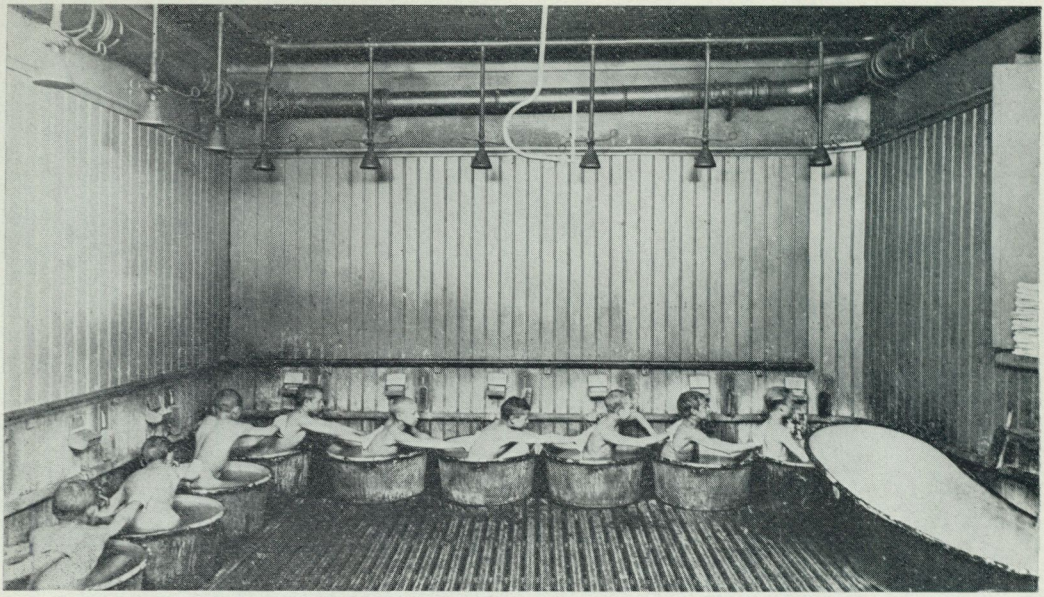

6. Från skolbadets barndom. Elever i Nikolai folkskola i Stockholm hjälper varandra att skrubba ryggen. Foto 1907.

ras pojkarna att gymnastisera med bar överkropp, vilket bl. a. skulle motverka förkylningar. De skulle då också vänjas av med bruket att bära för många klädesplagg. Tre ansågs lagom i stället för de vanliga åtta. »I stället för livstycke bör en 5 cm gördel användas vari strumpebanden fästas.»

Trots att många skolor byggts sedan detta skrevs, har fortfarande inte alla elever tillgång till gymnastiksalar. Kravet på kroppsrörelse får kompenseras genom lek, sport och idrott av olika slag. Genom tillkomsten av allt fler simhallar finns goda möjligheter till simundervisning och träning även vintertid.

Bad

När det började bli vanligare med gymnastikundervisning, blev genom omklädningsproceduren barnens bristande hygien allt mer uppenbar, och allt fler krävde bad- eller duschmöjligheter i skolan. Under hela 1800-talet var det dåligt beställt med badningen i Sverige. »Den tid, då hela hushållet hvarje lördag tog sig ett uppfriskande, härdande bad, är så långt aflägsen, att det ej är värdt att påminna om denna hälsosamma sed» (1883).

I Stockholm började förste läraren S. Nilsson ordna skolbad i Nikolai församling 1891. Det rörde sig om ett ljumt halvbad med dusch. Vattnet uppvärmdes i en badkamin rymmande 670 l och fördelades till tio duschapparater. Under dessa stod längs med väggen lika många badbaljor som fylldes med ljumt vatten. »Barnen stiga uti baljorna, tvaga sig med tvål på framsidan af kroppen, gnida sig duktigt med badvantar, sedan vända de sig efter kommando om och borsta och tvätta hvarandra på ryggarne. Sedan tömma de baljorna genom en bottenventil och duscha sig derefter med den härför afmätta vattenmängden,

7. Så här kan ett modernt skolbad se ut. Simbassäng hör till. Foto från Storkyrkoskolan i Stockholm 1970.

som uppgår till omkring 13 liter . . .» Barnen fick bada en gång var tredje vecka. Flera skolor införde på 1890-talet skolbad, men många drog sig för kostnaderna. Lärarna märkte emellertid snart hur gynnsamt det inverkade på luften i klassrummen. Läkarna å sin sida framhöll, att genom baden en del sjukdomar kunde upptäckas och att mödrarna blev mer intresserade av att hålla barnens kläder rena. I en liten notis från 1910 föreslogs att »en liten desinfektionsugn vid skolbadet kan vara bra». Man hoppades att med skolbadens hjälp »vårt folk snart åter skall bli badande såsom i gamla tider».

Enligt 1920 års normalritningar skulle badmöjligheter finnas i skolorna, »då flertalet barn icke har tillfälle till bad i hemmet». Vid den tiden fanns bad i de flesta folkskolorna i städerna, medan det var sämre på landsbygden. Ändå suckar en insändare i en tidning år 1922, att man kommer att minnas tjugonde århundradets första kvartssekel, då skolbarnen inte fick andra bad än dem skolan bestod.

Trots att de flesta nu har badrum hemma tycker barnen ändå att det är roligt att varannan vecka få bada skolbad. Så sker t. ex. i Storkyrkoskolans badhus i Stockholm. De får tvål och svamp och får låna handduk och badmössa. Efter tvättning, bad och dusch får de simma i den 5×12,5 m stora bassängen. Fr. o. m. klass 2 får de även simundervisning.

Skollovskolonier

I slutet av 1800-talet började man inse, att de stadsbarn som var trångbodda eller sjukliga borde beredas möjlighet att sommartid komma ut på landet. Även barn från bruks- och fabrikssamhällen ansågs behöva detta. Så kom skollovskolonierna till, i början finansierade av kommunerna eller privata medel men efterhand statsunderstödda. De medel som inflöt genom anordnande av t. ex. Barnens Dag tillföll i stor utsträckning denna verksamhet. Många barn har även som feriebarn fått komma till landet.

Genom den allmänna standardhöjningen, ökade semestrar och bättre ekonomiska förhållanden överhuvudtaget började antalet skollovskolonier att minska. Under de sista årtiondena har skollovskolonierna minskat med ett par hundra, och varje år läggs ett antal sådana ner. Feriebarnverksamhet och badresor om sommaren fortsätter dock.

Som ett allmänt omdöme kan väl sägas att skolan alltid betytt mycket för en förbättring av barnens hälsa och hygien. Många av de impulser som de

fått i skolan har vidarebefordrats till hemmen, och på så sätt har lärarnas, skolläkarnas och skolsköterskornas strävanden kommit att få verkningar även utanför skolans gränser.

Litteratur:

Algutsboda sockenbok. 1962.
Almquist, E., Lärobok i skolhygien. Sthlm. 1910.
Goldkuhl, A. E., Handledning i Skolhygien. 1883.
Herlitz, C. W., Skolhygienens historia. Sthlm. 1961.
Hygienisk Revy 1914 nr 3, 4; 1918 nr 6; 1919 nr 10; 1922 nr 5; 1923 nr 2, 3; 1940 nr 4.
Larje, Odd – Torell, Per, Fluor och tandhälsovård. Lärartidningen/Svensk Skoltidning 11/1970.
Nylin, G., Skolbarnshygien på landsbygden. Gbg. 1927.
Skolsocial handbok. Red. Ingvar Carlsson. Skolvärlden AB 1969.
Sveriges Allmänna Folkskollärareförenings Årsskrift 1894.
Wallis, C. m. fl., Skolhygien. 1899.
Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Vol. 123. Sthlm 1969.

SUMMARY

School, health, and hygiene

It might seem strange that complaints about lack of hygiene can still be heard against the seemingly so modern and adequate schools of today. Compared to the conditions prevailing around the middle of the 19th century, the difference is immense. Hygiene from our point of view was then practically non-existing. The pupils spent too long school-days under very harsh discipline in cold and often dirty schoolrooms where the seats lacked backs and the lighting was inadequate. These circumstances in connection with poverty and insufficient food naturally influenced the children's health, and absence from school was frequent. People had long been aware of these shortcomings but only around the middle of the century was serious work done to improve the conditions.

The elementary-schools inspectors, active from 1861, and the school doctors worked energetically together on improving the hygiene in the schools and thereby indirectly also in the homes. In some quarters, however, they met with a stubborn resistance both from local authorities and from parents who, not least on economic grounds, unwillingly accepted first the building of permanent school-houses, which was decreed in the Primary-Education Code of 1842, and then the, to their minds, unnecessarily expensive hygienic improvements.

In the 1890's the first school-baths came about and gradually the pupils, apart from better classrooms, got opportunity to consult doctors, dentists and school-nurses and to ask advice on mental hygiene, etc. The former school meal service to children of poor parents has turned into school dinners for all. The still existing deficiencies mainly consist of inadequate lavatories for the pupils, lack of shower-rooms in connection with the gymnasiums and lack of wash-rooms for washing one's hands and teeth-brushing.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Hygienism kring sekelskiftet

Det sena 1800-talets intresse för hemmets hygien kunde ta sig egendomliga uttryck. En gammal tjänarinna, Hilma Öberg, har berättat hur hon varje kväll ställde sängkammaren i ordning hos sitt herrskap, generalmajoren och fru Hampus Elliot på Styrmansgatan 3 i Stockholm. Det var under 90-talets första år. Generalen hade en mycket fin sängkammare, vars väggar var helt klädda med röd sammet med stoppning under och fastsatt med knappar. Varje kväll fick Hilma med hjälp av den andra husjungfrun klättra på stege och sätta upp stora lärftssjok runt väggarna över sammeten. Varje morgon, förmodligen när bäddningen var undanstökad, fick hon ta ner skynkena igen. Så kunde sängkammaren i all sin glans inlemmas bland representationsrummen.

Om lärftsskynkena tjänade att skydda herrskapet eller väggarna från damm förmäler inte historien. Säkert var de en följd av de nya engelska idéerna att sovrummet skulle vara det renaste och dammfriaste av alla rum.

Den engelska sovrumshygienen som växte fram under det sena 1800-talet ställde emellertid helt andra krav än dem som tillgodosågs hos denna stockholmsfamilj. Från England kom järnsängarna med resårbotten och vändbar tagelmadress; de ansågs mycket mer hygieniska än de utdragbara träsängarna, där gud vet vad kunde gömma sig. Järnsängarna kunde göras rena i varje skrymsle, madrasserna piskades och filtarna tvättades. De gamla vaddtäckena fördömdes. Sängöverkasten skulle vara av ljus bomull och lätt tvättbara. Helst skulle man avstå från gardiner eller möjligen ha tvättbara bomullsgardiner, rakt uppsatta i stora ringar, så att de lätt kunde tas ner och skakas mellan tvättarna. På golvet hade man det nya materialet linoleum, som kunde torkas av varje dag. Mattor var förbjudna utom möjligen små sängmattor och en liten tvättmatta. Tvättbordet, helst med marmorskiva, skulle vara helt öppet och inte dölja hinkar för smutsvatten i unkna gömmen bakom dörrar. Allt skulle vara lätt avtorkat och kunna vädras.

Riktigt när dessa idéer nådde Sverige är svårt att avgöra. 1898 relaterades de som något välbekant i en artikel om engelsk komfort, skriven av Gustaf Steffen. Under många år som korrespondent i London följde han politik, ekonomi och kulturella tilldragelser, och med vaket öga relaterade han seder och bruk. Tvärtemot vad som annars brukade anses om engelsk hemkomfort vid denna tid, ansåg han de engelska hemmen kalla, dragiga och obekväma. Det enda som fann nåd inför hans ögon var järnsängarna, filtarna och duschbaljorna.

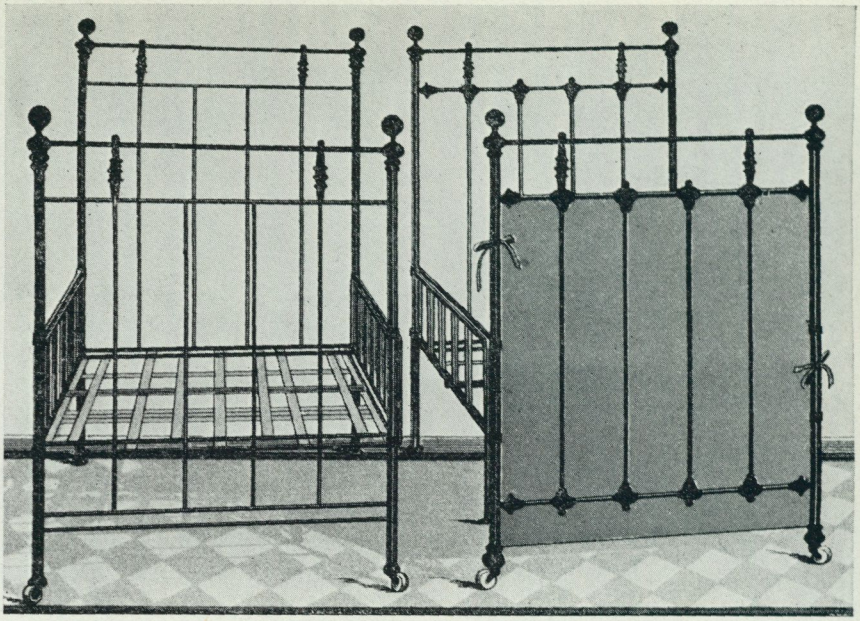

1. »I järnsängarna däremot trivas ej väl smittofrön och ohyra, och om detta i någon mån kan vara förhållandet, så äro dessa sängar lätta att med nutidens medel grundligt och ofelbart rengöra och desinficera . . .» Bild och utdrag ur text i reklambroschyr för Svenska Jernsängsfabriken i Stockholm 1895.

Järnsängarna slog snabbt igenom bland överklass och övre medelklass i Sverige. Redan i slutet av 1870-talet försåldes järnsängar i huvudstaden och i Stockholms adresskalender för 1889 upptas tre fabriker för järnsängstillverkning. Under 90-talet torde järnsängarna varit den vanligaste nyanskaffade sängtypen för barn och vuxna bland de bemedlade. Men de var skrymmande och i gott utförande ansågs de dyra, vilket förhindrade deras spridning till lägre samhällsskikt. Där trotsade utdragbara imperialsängar, paneldivaner, inventionssoffor och slutna kommoder den nya hygienismens alla krav.

Under 1900-talets första år började arkitekterna, som på den tiden gärna ritade möbler, att propagera för träsängar såsom varande minst lika hygieniska som järnsängarna. Omkring 1910 hade träsängarna, nu utan utdragsmöjlighet och endast för en person, helt vunnit terräng. Järnsängarnas utomordentliga hållbarhet har dock gjort att de länge varit och på många håll ännu är i bruk.

Estetisk-hygienisk folkuppfostran

Sängkammarhygienen var nu bara en detalj av ett större komplex. Hela hemmet skulle vara rent, ljust och soligt. Renlighet i hemmen och personlig kroppshygien började uppfattas som förutsättning för hälsa, och det krävdes en genomgripande folkuppfostran för att genomdriva detta. De två studentföreningarna i Uppsala, det liberala Verdandi och det konservativa Heimdal, tog bland annat hygieniska och estetiska problem på sitt folkbildningsprogram. Sammanställningen estetisk-hygienisk är inte tillfällig. Under få perioder har kulturdebatten varit så estetiskt inriktad som

på 90-talet. Odling av skönhetssinnet, fostran att se det vackra i natur och i konst, omfattade också hemmens förbättring och förskönings. Med renlighet i ljusa glada hem, med blommor i fönstren och rentvättade invånare, skulle hemlivet få en renässans, hoppades man. Människan skulle slippa söka skönhet och flykt från vardagen i spriten och i stället bli öppen för naturens och konstens skönhetsvärden. Skönheten och renligheten hade, så resonerade Ellen Key i Verdandiskriften Skönhet för alla, utkommen 1899, blivit moraliska värden som motiverade studentföreningarnas utgivande av skrifter i skenbart så blandade ämnen som hemkunskap, nykterhet och hygien.

Utgivandet av småskrifter i sanitära frågor var ett led i Verdandis radikala program. Hjalmar Öhrvall, professor i fysiologi vid Uppsala universitet sedan 1899, hade varit en av initiativtagarna i den stora sedlighetsdebatten 1887. Han utgav år 1900 Verdandiskriften Renlighet och frisk luft. De vetenskapliga förklaringarna vad frisk och oren luft är och beror på, mynnar ut i praktiska råd om kroppens och hemmets renhållande. Han framhåller nyttan av sol och bad och vådan av kvinnornas långa kjolar, som river upp gatdammet och för det till hemmet.

På samma linje går Ragnar von Post, stadsläkare i Gävle. 1901 utgav han Om vården av späda barn, där han propagerar för minutiös renlighet och soliga barnkamrar utan torkande barntvätt. Han rekommenderar amning av barnet och är mot lindningen av dess armar och ben. Två år senare skrev han Bad är hälsa. Han påpekar hur sjukdomar sprids genom brist på hygien. Det andliga tillståndet blir bättre om kroppen är frisk. »Människorna skulle bliva gladare, få mera levnadsmod och vara bättre rustade mot livets motigheter, om de alla förstode konsten att bada . . .»

Detta var inga nyheter utan hade sagts långt tidigare. I Sverige hade särskilt professor Carl Curman verkat för ett utbrett badliv, med både havsbad, renlighetsbad och bassängbad.

Sammankopplingen av hygien och folkuppfostran fick sitt allra tydligaste uttryck i kombinationen av badhus och folkbibliotek, typiskt för svenska städers kommunala byggande kring sekelskiftet. I Gävle utarbetades år 1900 ett program för en byggnad innehållande badinrättning med simbassäng, gymnastiklokaler, folkbibliotek och föreläsnings- och konsertsal. Ritningarna till det Murénska badhuset, som det fick heta efter donator, framlades 1902 av arkitekt Aron Johansson. I andra städer kombinerades badhuset med folkbibliotek och ångtvätt. De många badhusbyggena hade sin motsvarighet i Berlin, där en rad stora och påkostade »Volksbäder» uppfördes åren kring sekelskiftet efter stadsbyggnadsrådet Ludwig Hoffmanns ritningar.

Extrem hygienism

De hygienistiska strävandena för hemmiljöns omgestaltning fick ett språkrör i veckotidskriften Idun, grundad 1887. Den verkade för ett förenklat umgängesliv och en sundare livsföring. Man ivrade för vardagsrum i stället för salong som familjens samlingsplats. Man fördömde de mörka heminredningarna i ateljéstil mer av hälso-

skäl än på estetiska grunder. 1890 heter det: »För luft och ljus, dessa båda naturläkare, bör alltid finnas tillträde. Därför bort med de mörka tapeterna, med de mörka gardinerna, som den nuvarande smaken, det nu rådande modet, bruka beteckna som eleganta... Låt solen skina in klart genom fönsterna och på de ljustapetserade väggarna, häng upp ljusa gardiner och sätt under dem ett par gröna blommande krukväxter... Ett vardagsrum bör nämligen ej vara något paradrum i vilket den plågsammaste ordning och den mest utpräglade lyx härska...» Individens privata behov och trevnad skall sättas framför den konventionella hänsynen.

En av Iduns medarbetare, fru Elna Tenow, utgav under åren 1895—97 Fylgia, tidskrift för hygienisk sjelfhjälp i hemmen. Synpunkterna från Idun är här mer renodlade och i det närmaste befriade från estetiska spekulationer. Tidskriften vill befrämja ett naturenligt levnadssätt och naturenliga läkemetoder och kämpar mot »vivisektion, onatur, njutningslystnad och lyx.» Där finns en obehaglig besserwisserton gentemot läkare. De genomgående rekommendationerna går ut på att kroppen behöver sol, ljus och luft, rörelse, fria och lättburna kläder. Man ska ta sittbad och kalla avrivningar och äta sund och enkel föda.

Elna Tenow utgav, under pseudonymen Elsa Törne, från år 1905 ett flertal böcker i praktiskt hygieniska frågor, som genom sin stora läsekrets fick en viss betydelse. Ett praktiskt organisationsbehov, ett mer än normalt utvecklat sinne för renlighet och en okonventionell syn på de husliga problemen är hennes drivfjädrar. Hon startade en rörelse — Solidar — för hemmens utformning och skötsel efter rationella och hygieniska principer. Hon utgår från överklassens problem, försöker få husmödrarna att själva sköta sina hem och därför göra dem mer lättskötta. För den hjälp som ändå behövs ordnar hon en hemhjälpsbyrå. I hemmen skall salongen utbytas mot familjerum, matsalen mot matvrå. Varje familjemedlem skall ha eget sovrum. Allt skall vara glest möblerat, lätt att vädra, tvätta och damma: gardiner, mattor och prydnadssaker skall därför finnas i minsta möjliga mån. Hemmet skall utformas för familjen och de närmaste vännerna. Representationen kan förläggas till klubbar, som intresse- eller yrkesgrupper skall ansluta sig till.

För arbetarklassen vill hon införa bad i folkskolorna tillsammans med snabbtvättinrättning för barnens kläder. Därigenom skulle renlighetsbehovet spridas till hela folket. Renligheten är den fysiska motsvarigheten till renheten i sinnet. Hon vill vara folkuppfostrare och uppryckare av nationen. Här visar hon dock en påfallande konservativ ståndpunkt. Nationens förfall har bäst visat sig i emigrationen och litteraturen. De bästa krafterna utvandrar just när de skall kunna börja avbetala sin skuld till det land, där de fått växa upp. Litteraturen är slapp och dekadent och en ungdomens förförare. »Vad vi behöva är nya livsideal, ljusa, starka, en ny litteratur, som ånyo visar oss stora enhetliga människor...» Dessa två käpphästar i tidens konservativa debatt förenar hon med ett förbluffande frisinne, när det gäller att när-

2—3. Hygienismen skulle också spridas till barnen. Ottilia Adelborgs bok Pelle Snygg och barnen i Snaskeby, utkommen 1896, visar hur vilda smutsgrisar genom en hårdhänt tvättning, som inte saknar sadistiska inslag, blir skinande rena, arbetsamma — och glada!

ma de olika klassernas levnadssätt till varandra för att upphäva ståndsskillnaden.

Solidar-rörelsen fick en viss utbredning. Särskilt energiskt arbetade en »solidar-kommitté» som tillsatts av Fredrika Bremerförbundskretsen i Malmö-Lund. Den gjorde sommaren 1907 en utställning i Lund av ett »Solidar-hem», som fått formen av en villa ritad av arkitekten Harald Boklund. Vardagsrummet var där uppdelat för olika funktioner; där fanns en matvrå, ett skrivhörn, en sällskapsvrå och ett hörn för pianot. Någon matsal fanns alltså inte. Sängkammaren var stor. Också köket var rymligt och försett med en från väggen utstående spis. Ett stort renseri, ibland kallat diskkök efter modell av det engelska scullery, låg intill köket. Villan hade stort badrum, separat WC och lättvädrade garderober.

Året därpå sammanfattade solidarkommittén sina synpunkter på bostädernas fasta inredning med hänsyn till hygienens krav, och i Stockholm tillsattes på Elna Tenows initiativ en annan kommitté, som skulle arbeta fram förslag för bostäders hygieniska utrustning, närmast avsedd för hyreslägenheter. I kommittén satt bl. a. arkitekten greve Sigge Cronstedt, som hade stor erfarenhet av bl. a. egnahemsbyggande, fru Gurli Linder och fru Hanna Palme, båda mycket tongivande damer inom Stockholms societet. Kommittén hävdade bestämt, att badrum borde höra även till de minsta arbetarlägenheterna, då ju just kroppsarbetare på grund av sitt arbetes art var mer beroende än andra av bad och kanske hade svårare att betala folkbadhusavgifter. Man förordade fritt varmvatten, centralvärme för varje våning, elektriskt ljus, elektriska dammsugare och kopplade inåtgående fönster, som skulle stängas med espagnolett. För att underlätta arbetet i hemmet skulle också alla slags fasta metallföremål som handtag och kranar göras av material som ej behövde putsas, t. ex. av nickel, polerat trä, porslin eller annat.

Också den kända journalisten Gwen, Else Kleen, gav ut böcker om hemmets skötsel. Hennes estetiska känslighet var större än Elna Tenows men hennes renlighetsnit lika intensivt som Solidarrörelsens. »Verklig elegans kan nämligen icke finnas utan att hemmet är praktiskt och hygieniskt inrättat och väl underhållet», heter det i en artikel med den betecknande rubriken Hemmets komfort och hygien. Den Else Kleen som möter oss i hennes första arbete, Gwens bok för hemmet (1907) har intet av det sociala patos som senare skulle prägla hennes arbete. Hon vänder sig enbart till de besuttna, nämner 5—6 rum som en självklar sak, fördelar raskt upp hemmets göromål mellan de två eller tre tjänarna. Hennes städnit är obarmhärtigt. De engelska sovrumsidealen har hon gjort till sina. Om sovrummets mattlösa golv säger hon att det »lyckligtvis icke är smaksaker, om vilka man kan disputera, det är hygieniska axiom». De stoppade möblerna skall tas ut en gång i månaden för att borstas o s v.

Tidens bostadsidéer återspeglas tydligt i damtidningen Mitt hem, som utkom åren 1905—1909. Det var en ambitiös och livaktig produkt, som förutom noveller, recept, sömnads- och modebeskrivningar, vanliga i de

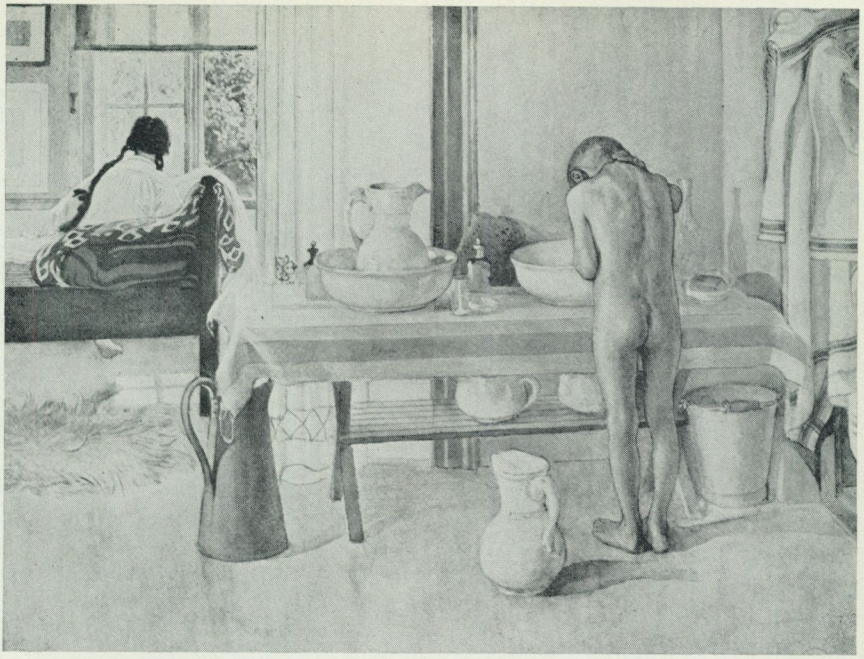

4. Carl Larsson: Sommarmorgon, 1908. Ett enkelt tvättbord och ett sovrum med fönstret öppet mot grönskan — så fyllt av behag kunde tidens hygienism skildras.

flesta damtidningar, ägnar stort utrymme åt hemmets estetiska och hygieniska utformning. Det första häftet inleds betecknande nog med en bild av Carl Larsson och hans fru, och omslagsvinjetten till varje nummer av första årgången är en villa i engelsk cottage-stil.

Första årgången har en serie Egen härd är guld värd, som ger praktiska råd vid uppförandet av egnahem. Där förekommer de i byggnadsläror vanliga råden om husets förläggning till en södersluttning och rummens placering så att solen kommer in i rummen vid rätt tidpunkt på dagen. Man föreslår engelsk hall med eldstad och rum med hela väggar, som inte slås sönder av dörrar. Ljusa eller randiga tapeter och gedigna möbler bör man ha — inga atenienner, broderade spjällsnören och dammsamlande makartsbuketter. I stället skall man sätta snittblommor eller gran- eller tallris i en kruka. Skansens stugor kritiseras på grund av sin brist på luft och ljus, men tidningen hävdar en anslutning till nationella förebilder. De hygieniska resonemangen bär spår från Verdandis småskrifter i ämnet och från Solidarrörelsen, som ofta åberopas.

Hos alla dem som arbetade för sanering av hemmiljön ingick alltid detta intresse i en livsuppfattning, baserad på skönhetens, renlighetens, hälsans och bildningens befrämjande inverkan på individen och därigenom på hela folket.

Denna uppsats är en bearbetning för Fataburen av ett kapitel i en kommande doktorsavhandling.

SUMMARY

"Hygienism" at the turn of the century

The new English bed-room hygiene with iron bedsteads, horse-hair mattresses, washable blankets, open wash-stands and lino flooring reached Sweden in the 1890's. In the wealthier homes the English iron bedstead was probably the most usual type of bed during the 1880's and 1890's. Yet, the hygiene in the bed-room was only a detail. The whole home should be easy to keep tidy and clean. With cleanliness and comfort in the homes the health of the population should be improved, and even sobriety should spread, since men no longer would have to escape into alcoholism. The reorganization of the homes, sanitarily as well as aesthetically, became a moral question concerning the whole population.

This was one of the starting-points for the popular education propagated by the two student organizations in Uppsala, Verdandi and Heimdal. They published pamphlets and booklets and also gave lectures, among other subjects, on hygiene, medicine and aesthetics. In ladies journals such as Idun and Fylgia more moderate interior decorations and a simplified social life was propagated. This was also included in the programme of the Solidar Movement. From 1900 it worked, through its leader Elna Tenow, for more sanitary homes with bathrooms, for collective kitchens, laundries and assembly rooms, all of which should liberate the women from much of the heavier work in the homes. More conventional was Else Kleen, who in her publication "Gwen's book for the home" (1907) gave good advice about how a large home should be organized and kept. She was the speaker for a rigorous and exacting housekeeping of which the English bed-room hygiene was an important part.

Ilmar Talve

Bastu och badstugor

Bastu på svensk landsbygd

Var och en som har fäst sin uppmärksamhet på folkliga hygieniska vanor i Sverige har icke kunnat förbigå en byggnad, som på landsbygden av gammalt har hört till bondens hus och som kallades för *bastu*. Benämningen är en förkortning av ordet *badstuga*, och det har varit helt naturligt att man då i första hand har tänkt på den i benämningen angivna funktionen, badningen. Det har varit svårare att förstå, varför dessa bastur trots den klart angivna funktionen icke användes att bada i utan till helt andra ändamål. Ordet *bastu* var i svenska dialekter under 1700- och 1800-talen benämningen på en byggnad, som framför allt användes till torkning av lin, säd och malt samt att torka eller röka kött i. Benämningen *bastu*, fastän den var känd i största delen av Sverige, har dock inte varit den enda. I västra Sverige (t. ex. i Västergötland utom de nordligaste och sydöstliga gränstrakterna, i Bohuslän, i Dalsland och i nordligaste Halland) liksom i södra Skåne förekommer *bastu* icke i det dialektala ordförrådet, och man har i stället använt benämningen *kölna* (=malttorkhus). Även i andra landskap förekommer avvikande benämningar, t. ex. det finska lånordet *pörte* i Mälarlandskapen (Södermanland, Närke, södra Västmanland), *torkstuga* i övre Dalarna och *brydestua* i Skåne. De två sistnämnda benämningarna understryker, att byggnaden användes till att torka och bereda lin (*brydestua*), torka malt och tröskad säd eller spannmål.

Dessa torkhus har uppförts på olika sätt. Byggnadstekniken och särskilt inredningen av dem framhäver deras karaktär av torkhus. Sten har som byggnadsmaterial använts i södra Sverige (i Skåne, Halland, Bohuslän och Blekinge; på sina ställen också i Västergötland, södra Småland, södra Öland och Gotland). Husen har oftast välvda tak och är ganska stora; till torkrummet ansluter sig i regel ett förrum, där linberedningen försiggick. Även korsvirke (Skåne) och skiftesverk (Skåne, Halland, Småland, Öland) har kommit till användning. I det övriga Sverige, från norra Skåne, Halland och Blekinge i söder upp till Lappland och Norrbotten i norr, har bastun byggts i knuttimringsteknik, dvs. med timmerväggar.

Stenbyggda, korsvirkes- och skiftesverksbastur och malttorkningskölnor har endast varit torkhus och har icke använts till att taga bad i. Även de knuttimrade basturna har under 1700- och 1800-talen i hela landet (med undantag för finsktalande trakter i Norrbottens län och bland de finska kolonisternas ättlingar i västra Värm-

land, i Dalarna och Gästrikland) icke använts till bad, dvs. dessa hus var visserligen bastur men icke badstugor. Detta kan förefalla överraskande men framgår klart av källmaterialet. Särskilt byggnadsskicket och inredningen är klargörande. En badstuga, där imbad eller ångbad kan tagas, måste för detta ändamål ha en ugn med stenröse ovanpå. På dessa upphettade stenar slås vatten för att ett ångbad skall åstadkommas. För de badande måste det också finnas lavar av bräder, där de kan sitta. Ugnen måste också vara tillräckligt stor för att kunna magasinera värme. Huset måste för det första kunna uppvärmas riktigt bra, men för det andra måste elden i bastuugnen, som är täckt med ett röse av kullerstenar, vara släckt, innan badningen kan börja, dvs. innan vatten kan slås på ugnen.

Betraktar vi den svenska allmogens bastur och deras inredning, ser vi, att redan ordet *lave* icke allmänt förekommer i södra Sverige (t. ex. är ordet tämligen sällsynt i västra delen av Småland, saknas i Västergötland utom i landskapets norra del och förekommer icke i Skåne och i Halland). I dessa trakter användes i stället benämningarna *hjäll* och *tarre* (men också *tille, ränne, slinne* osv.), som alla avser torkställningar av stänger av gallertyp eller stänger under husets tak. Lavar av bräder förekommer sålunda i bastur endast i östra och norra delen av landet. I mellersta och i östra Sverige har bastun vanligen en lave placerad vid husets bakre gavelvägg mitt emot ingångsdörren, men i hela norra Sverige fr. o. m. norra Västmanland, västra Uppland och Dalarna (med undantag för finsktalande trakter i Norrbottens län) finns i huset två lavar längs husets båda sidoväggar från gavelvägg till gavelvägg. Därav följer, att ugnen i dessa bastur är placerad mitt på golvet mellan lavarna, medan den i första fallet ligger i vrån vid ingångsdörren.

Betraktar vi ugnens typ och byggnadssätt i bastur, som är utrustade med lavar av bräder, finner vi tre slags ugnar: 1) byggda av lösa stenar med otätt röse av kullerstenar, som bildar ugnstaket, 2) byggda av gråsten utan murbruk men med tunna sidoväggar och med tak av en stenhäll utan stenröse, eller 3) byggda av stenar med ler- eller murbruk, med fast och tätt murat ugnstak utan röse. Härav följer att endast den första typen av ugn är lämplig för att åstadkomma ett imbad i bastun genom att man slår vatten på det upphettade ugnsröset. Den andra ugnstypen magasinerade icke värme, och när sådana bastur användes till torkning måste ugnen kontinuerligt eldas. En stenhäll som ugnstak kan visserligen upphettas men lämpar sig icke till att slå vatten på, eftersom den lätt kan spricka. Dessutom måste elden i ugnen vara släckt, annars släcker man den med vatten och får rummet fullt av kolos. Den tredje ugnstypen kan överhuvudtaget icke användas för imbad, endast till uppvärmning av ett torkhus.

Följer man utbredningen av den första bastuugnstypen, kan man konstatera att den förekommer huvudsakligen i norra delen av landet (Värmland, västra Västmanland, Dalarna och Norrland) och endast sporadiskt i det inre av Småland och i enstaka fall i några andra syd- och västsvenska landskap och på Gotland. De se-

1. Bastu med rösugn, lämplig för imbad. Nyskoga, Värmland. Foto Nils Keyland 1920.

nare har i regel tunna sidoväggar ehuru de är utrustade med röse. Härigenom kan området, inom vilket basturna också skulle kunna tänkas ha använts som badstugor för im- eller ångbad, ytterligare avgränsas. Berättelser och uppgifter om badning i bastu måste naturligtvis ställas mot den byggnadstekniska bakgrund, som ovan i stora drag har skisserats upp. Ytterligare en möjlighet att granska traditionsuppgifternas sanningshalt lämnar oss den faktiska varmbads- och tvättningstraditionen på landsbygden under 1800-talets andra hälft, som utförligt kan belysas genom det rikhaltiga material, som insamlats till olika arkiv. Om man kan klarlägga den reella situationen inom folklig hygien, ser man också, vad som varit det normala och allmänna i hela landet.

Det är därför inte överraskande att traditionsuppgifter och berättelser om bad i bastu på landsbygden under 1800-talet är ofullständiga, motstridiga och oklara. Ordalydelsen i de berättelser och uppgifter, som sagesmän har lämnat, är i regel svävande, generaliserande och undanglidande. Vissa stereotypa drag, som gång på gång återkommer, låter oss ana att vissa andra allmännare källor ligger bakom och har påverkat sagesmännens uppfattning.

De sagesmän, som berättat om badning i bastu, säger vanligen att de »har hört andra berätta» om sådant eller att »det i deras barndom» eller »i äldre tider» badades i bastun eller »att man skulle bada i bastun» eller »att man inte badade bastu här, men det gjorde man på somliga ställen» (utan närmare uppgifter om det var nära eller fjärran). Några sagesmän berättar dock också att bastubad skulle ha förekommit på orten, men detaljerna känner man icke till. Andra sagesmän däremot kan komplettera sin berättelse med vissa detaljer, men sådana som är otroliga eller fantastiska. Karakteristiskt är, att fastän berättaren icke kan ge några närmare uppgifter om hur eller var sådana bad förekom, han dock kan minnas att man i bastun »piskade varandra» (obs! inte sig själv) med björkris (dvs. kvastar) eller att man vet, att »båda könen badade gemensamt» och att man efter badet i bastun gick ut och »rullade sig i snön». (Om bastubad sommartid har dessa sagesmän dock inte någonting att berätta.) Vissa sagesmän har också omtalat, att det i samband med ångbadet användes badkvastar. Dessa tillverkades, i de områden där ångbad förekom, under sommaren av björkkvistar med löv på. I berättelserna från nedre Sverige och även från andra landskap har dessa kvastar förvandlats till »björkris», som i bastun användes till att »gno

sig med», att »frottera sig med» eller t. o. m. »att sitta på». Om tillverkning av badkvastar under sommaren har dessa sagesmän dock i regel ingenting haft att berätta. Berättelser och uppgifter om bad i bastu på landsbygden under 1800-talet är som tradition ett märkligt tunt skikt, som saknar trovärdiga, realistiska detaljuppgifter, som skulle ge en verklig folklig tradition dess must och kraft. Det under 1800- och 1900-talen insamlade traditionsmaterialet om bastubad visar sig vara starkt påverkat och färgat av skildringar om forna tiders bastubad resp. finskt bastubad, som publicerats i litteraturen och i dagspressen. Hembygdsskildringar, som innehållit generaliserande skildringar om det »forntida folklivet», likaså läsestycken i Folkskolans läsebok med liknande innehåll och folkskollärarnas berättelser har ytterligare lämnat uppgifter, vilka av för hembygdens historia intresserade personer lokaliserats och förankrats i tid och rum, allt med stöd i byggnadsbenämningen »bastu», som behövde förklaras genom en funktion.

Ganska talrikt har sådana uppteckningar gjorts i Småland och i Östergötland. Oftast omtalas dock i dessa berättelser att man har badat karbad i bastun – inte ångbad. I sådana fall synes det traditionella julbadet (karbadet), som i dessa landskap skedde i stugan (i köket), ha sammanblandats eller påverkats av berättelser om bad i bastun. I vissa andra landskap (Halland, Bohuslän, Öland, Gotland, Blekinge, Närke, Härjedalen) saknas bastubadstraditioner helt och hållet eller också har man upptecknat endast några sporadiska belägg. Från andra landskap (t. ex. Skåne, Södermanland) känner man bara till några uppgifter om karbad i bastun eller också är uppgifterna om bastubad överhuvudtaget fåtaliga (t. ex. Dalsland, Västergötland, Uppland). Ej heller Norrland har att uppvisa något större antal belägg. Så t. ex. saknas sådana helt från södra och mellersta Lappland, från Härjedalen och från södra Norrbotten, medan det från Västerbotten finns bara en uppgift. Från Ångermanland, Jämtland, Medelpad och Hälsingland finns uppgifter nästan endast om varmbad (karbad) i bastun, och detta bad togs i samband med arbetets avslutning i kolskogen (Hälsingland). Allmänt är känt, att finsk bosättning funnits i många norrländska landskap sedan 1500–1600-talen, och man kan räkna med att den svenska befolkningen, åtminstone i vissa delar av dessa landskap, hade blivit bekant med finnarnas ångbad.

Ångbad i bastun har under 1800-talets andra hälft (och även tidigare) förekommit i de västvärmländska finnbygderna, medan traditionen i östra Värmland liksom i angränsande delar av Västmanland då redan var försvunnen. Däremot har ångbad i bastun badats i några socknar i västra Dalarna, som hade »finnmarker» (Äppelbo, Järna, Nås, Säfsnäs), och mera tillfälligt i några liknande östdalska socknar (Bingsjö, Svärdsjö). Till detta östdalska område ansluter sig finnmarkerna i Järbo-Ovansjö i Gästrikland, där imbad på 1880-talet förekom, men det var redan då sällsynt. I västra Värmland däremot (i Lekvattnet, Vitsand, Nyskoga, S. Finnskoga och Östmark) har ett bastubadsområde funnits, där badningen fortsatte längst, fastän man badade främst un-

2. Foto av Nils Keyland år 1911 av ett bastubad, arrangerat för tillfället av honom med hjälp av hans släktingar i Mangskog, där bastubadningen då sedan länge var en okänd sed. Karbad var det vanliga under 1800-talets senare hälft.

der vintern, när man arbetade i skogen. Dessa ångbad förekom i dessa socknar, om också ej regelbundet, intill första världskriget.

Det andra sammanhängande bastubadsområdet i Sverige under 1800-talets andra hälft låg i övre Norrland, i trakterna med finsktalande befolkning i östra Norrbotten och i övre Lappland (Torne lappmark). Här har bastubad varit allmänt och bastubyggnaderna användes endast till att bada i, dvs. icke som torkhus. Varje gård, åtminstone de större, hade egen bastu. Enligt en utredning från år 1949 låg mer än hälften (ca 2 500) av Sveriges ca 4 500 gårdsbastur i de fem Tornedalskommunerna och i två angränsande kommuner i Lappland. Kärnområdet bildades av socknarna Nedertorneå, Karl Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Junosuando, Pajala och Tärendö i Norrbotten samt Karesuando och Jukkasjärvi i Lappland. Väster om denna trakt ligger ett övergångsbälte bestående av Gällivare, Nederkalix, Töre och Överkalix, där bastubad förekom endast i de byar, som låg i de östra delarna av socknarna, medan bastun annars användes som torkhus för korn. Bastubadseden har i söder icke förmått överskrida Kalixälven, fastän vissa andra kulturdrag av finskt ursprung (t. ex. korntorkhuset rian) har gjort det.

Hur man badade ångbad i en bastu

I de trakter i västra Värmland och i Norrbottens län, där bastubadet hörde till en normal hygienisk tradition, badades i bastun för det mesta en gång i veckan, i regel på lördagarna. Under vintern badade man i Norrbotten på några håll icke varje vecka

3. Finnbastu i Muodoslompolo, Pajala sn, Norrbotten.

vid kallt väder, ty det var svårt att få bastun tillräckligt varm. Även under vintern klädde man vanligen av sig inne i stugan, emedan badbasturna i regel ej hade något förrum vare sig i Norrbotten eller i Värmland, inte ens en svale förekom. När man gick till bastun hade man »ett varv underkläder på och fötterna instuckna i stövlarna». Det var praktiskt, eftersom överflödiga kläder endast var till besvär inne i bastun, särskilt som det var många som badade samtidigt. Under sommaren klädde man däremot av och på sig framför bastun under det utskjutande taket, där ibland träpinnar fanns inslagna i ytterväggen för att hänga upp kläderna på.

De badande satt uppe på laven och man slog med en skopa varmt eller kallt vatten på ugnen för att få ånga och driva upp temperaturen, så att man började svettas. Det har varit ett allmänt bruk att den, som vill ha hetast i bastun, bestämmer temperaturen, medan de andra, som icke tål så hög värme, får flytta sig längre ned på laven eller på bänken vid golvet.

De badkvastar, som användes, tillverkades under sommaren, helst i början av juli, och torkades i skuggan för att löven icke skulle lossna. Före användningen blöttes de i bastun i varmt vatten och lades sedan på ugnsröret, där man vände dem ett par gånger i ångan för att mjuka upp dem. Var och en nyttjade sin egen kvast, och det förekommer, att man hjälper en annan genom att badda hans rygg med hans kvast. Detta synes ha givit upphov till uppfattningen att man »piskade varandra», såsom det berättas i litterära skildringar och i vissa uppteckningar från nedre Sverige.

Efter svettningen och baddandet med kvasten, vilket avser att påskynda svettning, följer tvättningen inne i bastun. Härvid använder man baljor och byttor av trä. I Norrbotten uppvärmdes tvättvatten ibland i ladugårdens stora gryta och bars till bastun, men i nyare bastur finns också inmurade grytor. Enligt några uppgifter från Värmland har där tvättvatten uppvärmts också med heta stenar, som lades i den urholkade träbaljan med tjocka väggar.

Efter tvättningen kan man skölja sig med svalt vatten och på nytt kliva upp på laven för att i svagare värme ta en bekväm eftersvettningskur. Man kan slå vatten på stenarna igen, men nu strävar man inte efter hög värme.

4. Tvättning i bastun. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Nils Keyland tog detta foto samtidigt som fig. 2.

Efter badningen sker avkylning med svalt, mera sällan med kallt vatten. På sommaren användes oftast inget vatten utan man gick ut och satte sig framför bastun. Fredrik Borelius har skildrat bastubad i Norrbotten sålunda: »Man använder icke kallt vatten till avkylning efter badet. Inte heller rulla de infödda sig i snön efter badet om vintern. Om sommaren går man i stället ut och sätter sig naken i gräset och låter aftonvinden svalka sig». Den i litterära skildringar mycket uppmärksammade »rullningen i snön» efter badet har icke varit någon allmän tradition utan närmast ett undantag, eller, såsom en meddelare från Lekvattnet i Värmland uttrycker saken, »endast en och annan som var mycket duktig eller ville skryta, använde den metoden».

Gemensamma bad för båda könen, vilket också blivit uppmärksammat i litteraturen, har i Norrbotten ganska allmänt förekommit intill seklets början, ibland också senare. Gemensamt bad har också förekommit i Värmland (i Östmark) i början av detta sekel. I Norrbotten, liksom på andra håll, har »det gemensamma badet» i regel (liksom i Finland) närmast varit »det gemensamma badet för medlemmar i samma hushåll», dvs. gårdens eget folk. Även denna tradition har i Norrbotten börjat gå tillbaka under 1800-talets sista decennier, i norra delen av Tornedalen redan tidigare genom læstadianismens påverkan. Om en främling fanns med, badade män och kvinnor i skilda omgångar, i regel först män och sedan kvinnor och barn. »Sambadandet» kan sålunda närmast karakteriseras såsom en badform under stark social kontroll. En meddelare i Norrbotten uttrycker (på 1950-talet) detta sålunda: »Sambadandet förekommer ännu så till vida, att äkta makar ofta bada tillsammans. Under det forna sambadandet ansågs oanständigt uppförande i bastun som ett helgerån. Gjorde sig någon skyldig till sådant fick han en skamfläck för hela livet genom denna handling».

Bastubad i städerna

I städerna fanns badbastur under medeltiden sedan 1200-talet (Lund 1269) och under de följande seklerna. Intill 1600-talets slutskede fanns badbastur i alla större städer. Dessa var för stadskulturen tidstypiska inrättningar på kontinenten, främst i Tyskland, men även i de skandinaviska länderna.

Badstugor i svenska städer var dels

4. Badstuga ur Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, 1555, bok 15, kap. 35.

privata, dels ägdes de av staden eller av vissa institutioner. I Stockholm t. ex. var under medeltiden de tre viktigaste badstugorna Södra badstugan, Helga Lekamens gilles badstuga och Helgeandsbadstugan. Stadens badstugor innehades mot hyra till staden av yrkesmännen, *badare,* vilka t. ex. i Stockholm under 1600- och även under 1700-talet var organiserade till badareämbetet. Med dessa »officiella» badstugor konkurrerade framgångsrikt talrika mindre privatägda bastur (*ogilla bastur*), som låg på malmarna och frekventerades huvudsakligen av de mindre bemedlade. De mera välbärgade stadsborna hade egna bastur på sina gårdar. Offentliga badstugor likställdes i stads- och landslagarna med andra offentliga platser, t. ex. torget, och laglig *bastufrid* var en förutsättning för deras verksamhet.

Innehavaren av en badstuga mot hyra till staden kallades vanligen *badstugukarl.* Han tjänstgjorde i regel också som badare på manssidan. På kvinnosidan (som fanns i Stockholm t. ex. år 1509 i Helga Lekamens gilles badstuga) tjänstgjorde en kvinnlig badare, *badstuguhustru* eller *badstugukona.* Utom dessa två var ett antal pigor och karlar anställda som badare och som biträdande personal, vars uppgift var att passa upp klienter och se efter deras kläder. Trots detta var stölder i offentliga badstugor ingalunda ovanliga. Personal i badstugan fick för sina tjänster vanligen dricks pengar av de besökande. Bastukarlen kunde också utöva koppning, men i Stockholm fanns sedan 1490-talet i större badstugor också specialister, både manliga koppare och kvinnliga åderlåtare.

Offentliga badstugor hade i regel ett avklädningsrum, där kläder förvarades och där klienterna serverades öl Själva badstugan var uppdelad åtminstone i två avdelningar. Det fanns en *svettestuga* för ångbad, där man först värmde upp sig på laven, svettades och kvastade sig med badkvasten.

»Man skall sakthelica vardha varmer och icke strax quasta», uppmanades bastubesökare i en läkebok från 1500-talet. Den andra avdelningen var uppdelad i mans- och kvinnosida med en mellanvägg, som icke räckte upp till taket. Detta var tvättrummet, där badaren resp. bastuhustrun utövade sin verksamhet, antingen ensam eller med hjälp av pigor. Tvättrummet kunde också sakna mellanvägg och vara gemensam för båda könen. Sedan medeltiden förekom i badstugor (och tydligen i tvättrummet) också karbad, eftersom *löghukar* och *lögtråg* (ibland av koppar) omtalas i källmaterialet. Man kan tänka sig att i detta rum och i svettestugan de i inventarier och boupptecknin gar omtalade lintygen: *badstugusärkar, -skjortor, -mantel, -byxor* och *-förkläden* användes av både klienter och bastupersonalen. Badande gäster kunde också ha särskilda *bastumössor,* vilka ibland var flätade av halm.

Fransmannen Ogier, som besökte ett bastubad i Stockholm åren 1634—35, berättar att den tjänande personalen bestod av kvinnor, »blott iklädda lintyg», vilka med björklövskvastar »piskade» de badande och ombesörjde tvättningen. Han fortsätter: »Här komma män och fruar och unga flickor samman om varandra; kvinnorna hava blott lintyg på, männen täcka endast blygden med björkris. Sed och gagn hava här jagat blygseln på flykten; icke ens de kyskaste kvinnor draga sig för att besöka dessa varmbadhus, utan gå dit med man och barn».

Under 1600-talet blevo de offentliga badstugorna oftast utvidgade och kunde ha flera rum, bl. a. särskilda kammare för finare gäster, med bänkar och bäddar där de kunde vila ut. I Uppsala besökte studenterna, enligt de unga herrarna Falkenbergs notiser år 1657, bastun i regel en gång i månaden, varefter de lika regelbundet drack *kallskål.*

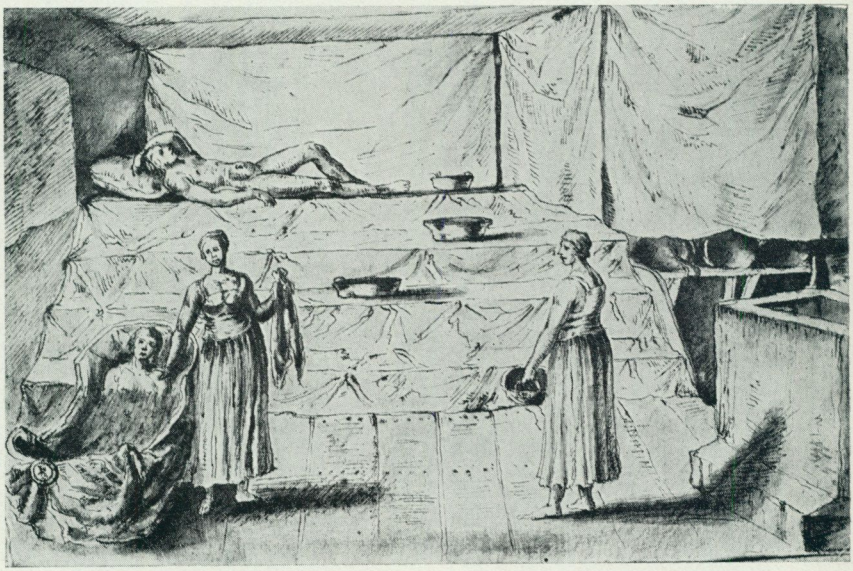

5. Bastu klädd med textilier. Ur Magalotti, Sverige under år 1674.

Under 1600-talets sista decennier synes badstugorna i vissa städer ha blivit nedlagda, och med det stora nordiska krigets utbrott går en epok i den svenska stadsbefolkningens hygieniska vanor mot sitt slut. I t. ex. Malmö dog den siste badaren år 1709. Några år före sin död klagade han över att de få i staden som ville bada gjorde det mestadels hemma och besökte badstugan högst 2—3 gånger om året. I Söderköping fanns en bastu ännu år 1701, men den uppges vara »öde». Om Hudiksvall berättar O. Broman att badstugorna omkr. 1736 endast rätt sällan brukades.

I Stockholm fortsatte badareämbetet visserligen sin verksamhet även under 1700-talet, men badarnas uppgift inskränkte sig nu till att bereda olika slags hälsobad och medicinska bad. Rosenbad, som var uppfört 1681 och revs på 1740-talet, var avsett för medicinska bad (karbad, och icke för ång- eller svettbad). På 1770-talet fanns i Stockholm endast en känd badinrättning, Strömsborg, som serverade »alla slags kalla och varma hälsobad». Dessa badinrättningar besöktes endast av välsituerat folk, som hade råd att betala för badet. Så badade t. ex. den unge Carl Tersmeden år 1751 karbad tillsammans med sina vänner före sitt bröllop. Under 1800-talets första hälft synes badstugornas antal i Stockholm ha varit försvinnande litet. År 1831 öppnades en badinrättning med varma karbad vid gamla Norrbro, och senare tillkom två mindre badinrättningar. Först med byggandet av badinrättningen vid Malmtorgsgatan 1867 började en ny epok i huvudstadens hygieniska tradition. Ungefär samtidigt eller litet senare upprättades badinrättningarna också i andra städer. I Göteborg t. ex. uppfördes de Renströmska badanstalterna åren 1874—76.

Bastubad bland ståndspersoner

På landsbygden hade prästgårdarna under 1600-talet ofta en särskild badbastu, som dock icke hörde till de hus, som socknen skulle bygga och hålla i gott skick, utan den skulle byggas av prästen, om han så ville. Detta synes ge skäl för uppfattningen, att bastubadet av bönderna ansågs som en högreståndssed, som vederbörande själv fick bära kostnaderna för. Säkerligen har badbastur på vissa prästgårdar förekommit även på 1500-talet. Omkring 1635 omnämnes i Rudbeckii kyrkostadgar, att klockaren skall prästens badstuga elda, »en resa varje vecka».

Badbastun har dock under denna tid inte varit allmän på prästgårdar i Sverige. Vi saknar uppgifter om i vilken utsträckning bastubadsseden var utbredd bland prästerskapet t. ex. under 1600-talet. Den enda utförligare källa, som belyser prästens badvanor, utgöres av Petrus Gyllenii dagboksanteckningar från Karlstad och Värmland fr. o. m. 1662, och denna källa ger ett visst stöd för uppfattningen att bastubadet under hans tid och inom hans samhällsklass mer var präglat av medicinska än av hygieniska skäl. Mot slutet av 1600-talet synes bastubadsseden också bland prästerskapet ha varit i avtagande. I början av 1700-talet omtalas på prästgårdar ännu badstugor, men deras antal är litet och badbastun var av allt att döma en sällsynt företeelse. Från 1700-talets andra hälft saknas uppgif-

ter om bastubad i prästgårdsmiljö, med undantag av den berömda skildringen av bastubad på julafton hos prosten Wiesel på Vislanda prästgård i Småland under 1760-talet, som av Samuel Ödmann skildras på följande vis: »Klockan två eftermiddagen uppeldades badstugan med björkved och ett äkta friskt bad tillagades. Drängarna badade vid första värmen, som ansågs mindre hälsosam. Därnäst infann sig Probsten med adjunkt och undertecknad. Man avklädde allt, och kläderna lades utom dörren i fria luften. Var och en intog en lave, i mån av den hetta han åstundade. Hela ämbare kallt vatten göts på den uppglödande ugnen, som gav en stekande imma, mot vilken den häftigaste Sirok var att anse som en förfriskning. Efter några minuter begynte den nakna och på blotta brädet utsträckta kroppen starkt svettas. Då gavs åt den badande en i ljumt vatten doppad björklövskvast, med vilken han immerfort gisslade sig värre än den argaste capucinermunk, till dess huden blev eldröd som en kokt kräfta. Därefter nedsteg man och satte sig på ett bräde, varest en dräng med sina barbariska nävar företog tvättningen från huvud till fot, och slutligen göt över huvudet en full skopa varmt vatten ... Äntligen intogs kläderna utur kölden, som oftast steg till 12 à 16 grader, och man påklädde sig dem utan minsta olägenhet. Vid hemkomsten fann man uppbäddade sängar, i vilka man lade sig med kläderna. En lätt svettning följde, och man uppfriskade sig med gammalt marsöl, försötmat med honung och kryddat med anis, tillika med sönderbetat julbröd.»

Bortsett från enstaka överdrivna drag (»hela ämbaret kallt vatten») kan man i Ödmanns skildring icke påvisa några direkt felaktiga uppgifter. Man lägger märke till att prosten Wiesels bastu icke hade något förrum, eftersom kläderna lades utanför dörren. Men som en sedeskildring från 1700-talets andra hälft måste den ändå karakteriseras som ett undantag, en relikt från ett tidigare skede, då bastubadandet bland präster ännu hörde till deras hygieniska tradition. Ödmann, som var född 1750, har här skildrat en episod ur sin barndom, och upptecknandet har skett ca 40 år efteråt (»Hågkomster» skrevs 1801), varför man kan tänka sig, att själva tilldragelsen har kunnat bli utsmyckad med vissa detaljer, som kanske inte direkt härrör från småländsk prästgårdsmiljö.

En annan grupp ståndspersoner bosatt på landsbygden var officerarna, innehavarna av officersboställen i den indelta armén. Genom bevarade husesyner kan man få en föreställning om byggnadsskicket på dessa boställen, där bland andra byggnader under 1600-talets slut och i början av följande århundrade också omtalas badstugor. Däremot saknas tyvärr både skildringar och notiser om bastubad på boställen. Fastän badstugan var föreskriven i boställsordningen (som gällde för hela riket, också Finland), synes man i allmänhet ha rättat sig »efter ortens sed». Det synes därför ha varit boställsinnehavarens personliga önskemål och initiativ, som avgjorde om badstugan blev uppförd eller ej. I Skåne och i Jämtland t. ex., från vilka landskap samtliga boställssyner från slutet av 1600-talet har genomgåtts, var antalet badstugor mycket li-

tet. På överstebostället Frösön i Jämtland fanns en bastu år 1718, men det antecknas i husesynsprotokollet, att »det will påstås att detta huus är onödigt till gården».

Även på herrgårdar och slott, likaså i kloster och på kungsgårdar fanns badbastur. Ibland låg bastun på ena sidan av gårdsplanen eller i närheten av mangården, men den kunde också vara inrymd i nedre våningen bredvid köket. På större slott fanns ibland två badbastur, den ena för slottsherren och hans familj (*Herre bastuenn*), den andra för tjänarna (*svenne bastuga* eller *Spis bastuffuon*). De senare, liksom badstugor på mindre ställen, var enklare byggnader och bestod under 1600-talet vanligen bara av ett rum med en svale framför. I stället för svale kunde de ha ett förrum, som kallades för bastukammare (*bastu stuffwo*). Däremot var herrebasturna vanligen större anläggningar med flera rum och kamrar.

Herremännen hade i sina badbastur ofta en rikhaltig inredning, varom källorna lämnar goda upplysningar. Bastukammaren var vanligen utrustad med en spis, vilket betydde att herrebastur på flera håll under 1500-talet var utrustade med skorstenar. För beredning av varmt vatten fanns inmurade pannor. Inventarieförteckningarna upptar också en mängd kittlar (oftast av koppar) och talrika träkärl, vilka användes att ha kallt vatten i, men som också kunde användas som badkar. Johan III hade särskilt simbad av koppar i sina badstugor både på Kungsör och på Stockholms slott.

Den textila utrustningen i herrebasturna var iögonfallande. Med tyger täcktes inte bara lavarna utan också väggar och tak. På Karlbergs slott fanns »himlar» uppspända över lavarna, och de badande kunde draga för gardinerna. I de kungliga och högadliga basturna kunde tavlor vara upphängda på väggarna, t. ex. på Gripsholm under Gustav Vasas tid och på De la Gardies Kägleholm. På Karlbergs slott hade t. o. m. skulpturer placerats i bastun. I bastukamrarna, där väggarna likaså var klädda med tyger, fanns bord och sängar. På Stegeborg fanns t. ex. år 1652 nio uppslagna brädsängar och två fotpallar. Till den personliga badutrustningen för herremän hörde också *bastuskjortor, -förkläden, -särkar* m. m. och *badstuguhattar*.

Trots goda uppgifter om basturnas inredning saknas skildringar av den högre samhällsklassens badvanor. Slutsatser kan dras endast med hjälp av de uppgifter som finns om bastuinredningar. På kungsgårdar och mindre herrgårdar var bastun enkel: utom laven och bänkarna samt ugnen hade man endast ett antal träkärl för varmt och kallt vatten. Tydligen badades ångbad med efterföljande tvättning. På andra herresäten, vilka är i majoritet, var inredningen av badbastun mera påkostad.

Förekomsten av badkar och den rikhaltiga textila utrustningen i själva bastun antyder, att badningen framför allt måste ha skett i form av karbad, eftersom uppgifter om rösugnar och badkvastar från denna miljö icke omtalas.

Ännu under 1700-talets första hälft förekom på vissa håll badbastur på herresäten, men uppgifterna är få. Nu har man också på vissa håll inom denna samhällsklass följt med modet, och

man började bygga badinrättningar efter romerska och turkiska förebilder. Carl von Linné skildrar år 1746 det romerska badet på Lindholmens gård i Västergötland. En turkisk badstuga fanns på Kägleholm, byggd av Casten Feif (ägare 1713–1739).

*

Att bada bastu var under medeltiden och under 1500–1600-talen framför allt en högreståndssed och en stadssed, som nära sammanhänger med motsvarande förhållanden på kontinenten. Storhetstidens bastutradition är framför allt präglad av samtidens uppfattning om badningens medicinska betydelse. Badningen var i första hand en medicinsk hälsokur och inte en hygienisk sedvänja.

I samband med högreståndS- och stadskulturens koncentration till östra Sverige kan man vänta sig att denna sedvänja i dessa trakter också skulle påverka landsbygdens befolkning. Så har också skett. Sedan slutet av medeltiden, under 1500-talet och 1600-talets förra hälft, har bastubadet i viss utsträckning också förekommit på landsbygden bland bönderna. Omfattningen av denna påverkan är inte lätt att klarlägga, eftersom källmaterialet i regel endast består av enstaka notiser i domböckerna. Ordet »bastu» kan däremot inte utan vidare anses vara ett kriterium för bastubadets utbredning i Sverige. Bastubadandet har förmodligen förekommit i östra och mellersta Sverige, där också basturnas inredning, som ovan omnämndes, var sådan, att det i dessa hus var möjligt att taga ångbad. Uppgifter om bastubad bland allmogebefolkningen finns framför allt från 1600-talets början och första hälft från Småland, Östergötland, Uppland och Värmland (dessutom bland finska kolonister), men från norra Sverige endast från Västerbotten (utom det finsktalande området i Norrbotten-Lappland). Denna påverkan synes sålunda ej ha varit särskilt stark och har ebbat ut vid 1600-talets mitt, eftersom man under 1700-talet även i den allmänna terminologin likställer bastun med torkhuset. Detta stämmer helt överens med utvecklingen bland de högre stånden, vilket berördes ovan.

Badinrättningarna i städerna under 1800-talet var i första hand avsedda för medicinskt bruk, och bad togs främst av hälsoskäl. År 1809 publicerades av Kongl. Collegium Medicum en »Ordning för badare i riket», där badarnas skyldigheter och badinrättningens karaktär tydligt framträder:

»§ 1. Badare föremålen äro, at til Allmänhetens tjenst altid hafwa en wäl inrättad Badstuga för allehanda slags Bad; at äga färdighet i rakning, koppning, åderlåtning, blodiglars, spanska flugors och klistirers appliceRande, samt i liktornars och naglars putsande; at känna de medel som i hast bör tilgripas at stilla förblödningar; at weta hur skenbart döde skola handteras och uplifwas; huru första förbanden anläggas wid benbrott, friska sår mm. som hörer til utwärtes åkommors lindrande och den mindre Chirurgien.»

För de förmögnare stadsborna var under 1800-talet brygghuset och för de mindre bemedlade köket de utrymmen, där hygieniska behov i form av tvättning och karbad tillfredsställdes. Karbadet hade varit en normal badform under hela 1700-talet.

SUMMARY

Steam-baths and bath-houses

In Sweden of old a special house belonged to the peasant's farmstead called *bastu* (<*badstuga,* bath-house), although this house during the 18th and 19th centuries was used for drying flax, corn and malt and for smoking and drying meat. The word *bastu* is found in eastern and northern Sweden and the house is generally built of timber. It is furnished with *lavar* or wooden benches fixed to the walls. A bath-house used for steam-baths must apart from benches also have a suitable oven with thick walls of stones that can store the heat, and with a mound of stones on the top on which to pour the water to create steam. Similar houses in southern and western Sweden, and to a great extent also in middle Sweden, lack these ovens while they are found mainly in northern Sweden and sporadically in other counties (e.g. the interior of Småland).

The credibility of reports that according to tradition steam-baths have been taken in the Swedish countryside during the 18th and 19th centuries must be weighed against the background of the building construction. Descriptions of "old-time steam-baths" or of steam-baths in Finland and among the Finnish colonists in Sweden have been published many times, in books about regional history, in newspapers and even in primary-school reading-books, and this has strongly influenced the reports. In reality the steam-baths have been used only in two areas in Sweden–the west part of Värmland among the descendants of Finnish colonists and in the far North among the Finnish-speaking population. In this study is told how steam-baths were taken in these districts.

In Swedish towns bath-houses have been in use since the 13th century and baths could be had until the last decades of the 17th century. These bath-houses were of the same type as the Continental town baths, in particular the German. The bath-houses were either private or public baths, owned by the town or by certain institutions and rented by professional bath-keepers who were organized in bath-guilds. During the last decades of the 17th century most baths were closed down. During the 18th and 19th centuries (until 1850–60) the very few bath-houses in existence were foremost health-baths and medical curative establishments.

As among the towns-people, the upper classes living out in the country also had bath-houses until the end of the 17th century. In the castles and manors, in the monasteries and the royal estates as well as in rectories and in commissioned officers' homes bath-houses were found. Both steam-baths and tub-baths occurred.

To take a bath in Sweden was thus very much an upper-class and towns-people custom, closely connected with their equivalents on the Continent. The medicinal effects of baths was important, the hygienic aspects were secondary.

Since the residences of the upper classes and the towns were mainly situated in the east and central parts of Sweden, their bath-culture has to a certain extent also influenced the peasant population in the same regions. How far-reaching this influence was is not easy to find out; it was not strong, and became ever weaker as the century wore on. By the 18th century the word *bastu* is the equivalent of a drying-house.

The normal form of taking a bath during the 18th and 19th centuries was to take it in the laundry-tub in the kitchen, in the brew-house or, in northern Sweden in the cow-shed since they were equipped with fireplaces.

Bo Grandien

»Dantes Inferno, taget på skämt»

Om den moderna varmbadanstaltens framväxt

Offentliga badhus, skrev Carl Curman, bör inte förläggas till avlägsna gränder eller mörka bakgårdar, dit den smutsige skyggt smyger sig en aftonstund, »rädd att bli ertappad i så olofligt ärende». Nej, de skall i stället aktas som hälsans tempel, försedda med en gyllene inskrift, »Åt renheten och helsan», över sina portar. Därinne väntar Asklepios älsklingsdotter Hygiea, »biträdd af värdiga och kunniga tjenare», redo att i ljusa och angenäma lokaler bjuda vederkvickelse och pånyttfödelse åt alla, fattiga och rika. Där om någonstans kan individen få känna sig fri, lycklig och endast som människa, efter att ha avlagt »sina paltor eller sitt bjefs». Vilken skrud »är väl praktfullare än en frisk, ren och rosig hud» . . .? En sådan skulle vara ett privilegium inte bara för de s. k. lyckligt lottade, utan för var och en.

Curman skrev detta 1891, och för att inte behöva riskera att bli beskylld för överdrift rekommenderade han läsaren att göra besök på en av Stockholms större badstugor en lördagskväll, »denna stora allmänna lögardag för nordbon». Läsaren skulle då själv, med egna ögon, bli övertygad om välsignelsen av ett verkligt folkbad.

Året dessförinnan hade Claes Lundin redan följt rådet. I »Nya Stockholm» förekommer en drastisk skildring från den billiga ångbadsavdelningen i den nyuppförda badanstalten vid Stureplan, numera kallad Sturebadet. Vill man betrakta ett egendomligt folkliv i naturtillståndet, skrev Lundin, skulle man en lördagsafton bege sig till tredje klassens bastu, »där ett, man vore frestad att säga oöfverskådligt antal nakna kroppar under skämt och höga rop vältra sig omkring hvarandra. Det är som om man vore vittne till en scen ur Dantes 'Inferno', taget på skämt. Somliga lördagsaftnar bada där öfver *fyra hundra* personer. Ordningen är ej lätt att upprätthålla, men bibehålles dock mycket lugnt af en enda poliskonstapel, hvilken i full uniform uppenbarar sig bland de hundratals nakna kropparna och i det tillståndet får sig ett grundligt fyratimmars svettbad.»

Vid denna tid hade stockholmarna haft tillgång till moderna varmbadanstalter i mer än två årtionden. Men före 1868, då Malmtorgsbadet – också kallat »Stora badhuset» – öppnades, hade förhållandena på detta område varit primitiva. Visserligen existerade det ett antal varmbadinrättningar för allmänt bruk, men deras kapacitet var liten. Vid 1800-talets början tycks det, enligt läkaren Anders G. Wide, bara ha funnits ett »imbad», dvs. en bastu av finländsk

typ, vid Stora Glasbruksgatan på Söder samt »två badkar som vid gamla Norrbro tillhandahölls av en änkefru». Vid helger uppstod ibland en sådan rusning till dessa kar att »man ej hann byta vatten mellan de badande». På 1830-talet tillkom hattmakaråldermannen C. J. Lorentz badinrättning, också vid gamla Norrbro. Den beskrivs som någorlunda välutrustad och försedd med bl. a. ångbad och myrbad; med tiden kunde den dock långt ifrån motsvara det stigande behovet. Anläggningen var inrymd, berättar Gurli Linder, i »ett grått och skärt hus i gotisk stil». Dessutom etablerades varmbadanstalter vid Nybrogatan och Vattugatan. Om den som låg vid Vattugatan uppger både Curman och Lundin att det smutsiga vattnet från Klara sjö emellanåt trängde in genom pannmuren och släckte elden under kittlarna. Uppgiften bör dock tagas – med hänsyn till att Curman var part i målet – cum grano salis.

Att dessa förhållanden inte var tillfredsställande ur hygienisk synpunkt framstod så småningom klart. Under ett av sina sammanträden 1861 beslöt Svenska Läkaresällskapet att tillställa överståthållaren en skrivelse angående »lämpligheten och behofvet af en förenad bad- och tvättanstalts inrättande» på Helgeandsholmen. Men därav blev ingenting. Sex år senare gjordes en ny framstöt. Det var med. lic. Carl Curman, som vid Läkaresällskapets sammankomst den 26 februari 1867 presenterade ett förslag till anläggande av en större varmbadanstalt i huvudstaden och anhöll om sällskapets utlåtande. Förslaget vann gillande och fick varma lovord, ehuru inte utan gnissel. Samtidigt hade inbjudan sänts ut till aktieteckning i Stockholms badhusaktiebolag, som bildats för att bygga och driva den planerade anstalten. I inbjudan hette det bl. a. att bad inte skulle betraktas som en sorglig nödvändighet utan som en kär plikt. De befintliga baden karakteriserades som »ett hjälpligt afklädningsrum och ett kar med varmt vatten, hvars temperatur oftast avprofvades med badmadamens armbåge».

Utom Curman stod som undertecknare dr Gustaf Zander, som redan då hade startat ett gymnastikinstitut, konduktören (arkitekten) Hjalmar Lindahl, vilken blev bolagets förste kamrerare, och byggmästaren J. Ahlström. Avsikten var att Frimurarebarnhusets ledigblivna fastighet vid Malmtorgsgatan mellan Brunkebergstorg och Gustav Adolfs torg skulle inköpas och byggas om till badanstalt. Avtal träffades också om köp för 200 000 kr, tydligen med förmedlande hjälp av prins Oscar. Men aktieteckningen gick trögt, och man tvingades tillgripa nödlösningen med arbetsaktier, dvs. leverantörer fick teckna aktier som betalades genom arbeten och leveranser åt bolaget. Enskilda personer sköt också till medel, och på våren tillsattes den konstituerande styrelsen med grosshandlare Gustaf Fries, konsul A. W. Frestadius, Curmans gamle vän instrumentmakare Albert Stille och Curman själv som ledamöter – den senare också verkställande direktör.

Trots motigheterna kunde Malmtorgsbadet öppnas redan våren därpå. Fastigheten var en tvåvåningsbyggnad som bildade fyrkant med fasader åt Malmtorgsgatan, Nya Kungsholms-

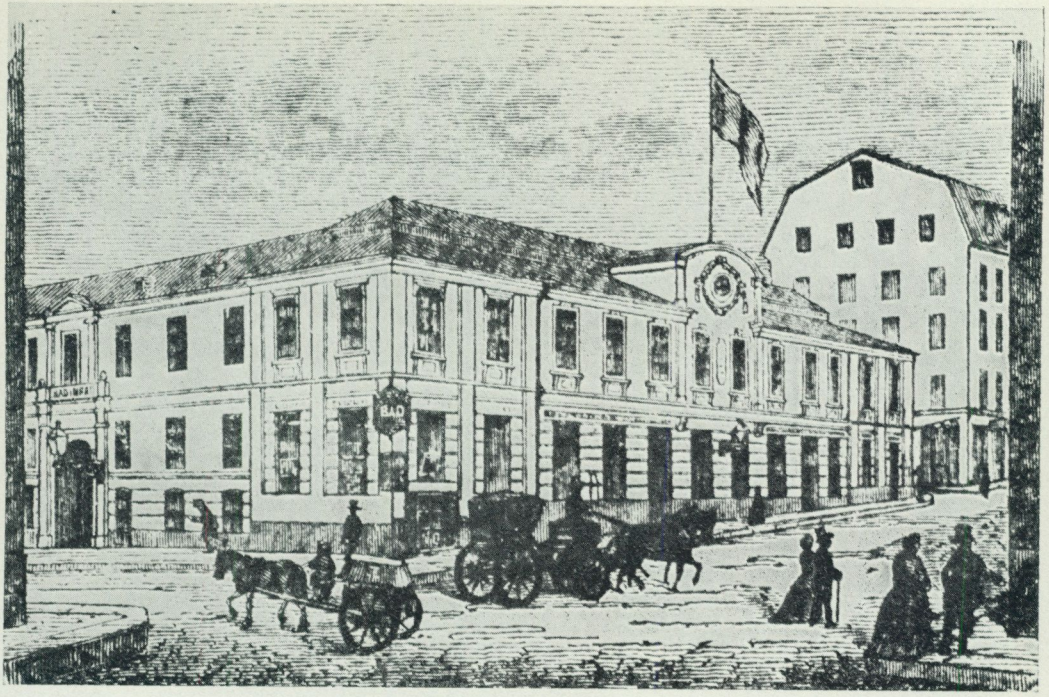

1. Det berömda Malmtorgsbadet vid Malmtorgsgatan. Exteriören från den tid byggnaden tjänat som frimurarnas barnhem behölls någorlunda väl, men senare tillbyggdes huset med en våning. Negativ i Stockholms Stadsmuseum.

brogatan (nuvarande Jakobsgatan) och Karduansmakaregatan – samma tomt där postkontoret Malmtorgsgatan 3 numera ligger. Badlokalerna förlades till de flyglar som vette mot Nya Kungsholmsbro- och Karduansmakaregatorna, medan längan mot Malmtorget delades upp i lägenheter som hyrdes ut. I en av dessa inrymdes Gustaf Zanders mediko-mekaniska gymnastikinstitut. Fyrkanten omslöt en solig gård med stora träd, buskar och en springbrunn. Badanstalten hade tre stora avdelningar: karbad, bastubad och »turkiskt-romerskt» bad med torr hetluft, massage och allehanda luxuösa anordningar. Det senare var inrymt i en moskéliknande tillbyggnad på gårdens ena sida. Också medicinska bad tillhandahölls.

Anläggningen blev mycket snart en stor framgång. 1:a klass karbad kostade 1: 25 kr, 2:a klass 50 à 75 öre, 3:e klass 30 à 40 öre. Det turkiska badet var dyrast, 1: 75, medan 3:e klass bastu på onsdagar och lördagar endast kostade 25 öre. Till de olika formerna av svettbad hörde duschar och mindre bassänger. I anläggningen ingick också ett badkafé med ingång genom en glasveranda på gården. Detta var det enda näringsställe i Stockholm som fick hålla öppet under gudstjänsttid om söndagarna, vilket bidrog till dess popularitet. Badet självt höll öppet dagligen från kl 7 till 23, med undantag endast för juldagen och midsommardagen. Redan efter några år blev det tydligt att kapaciteten inte räckte till. 1873–74 byggdes anläggningen på med en våning längs hela fyrkanten, och även

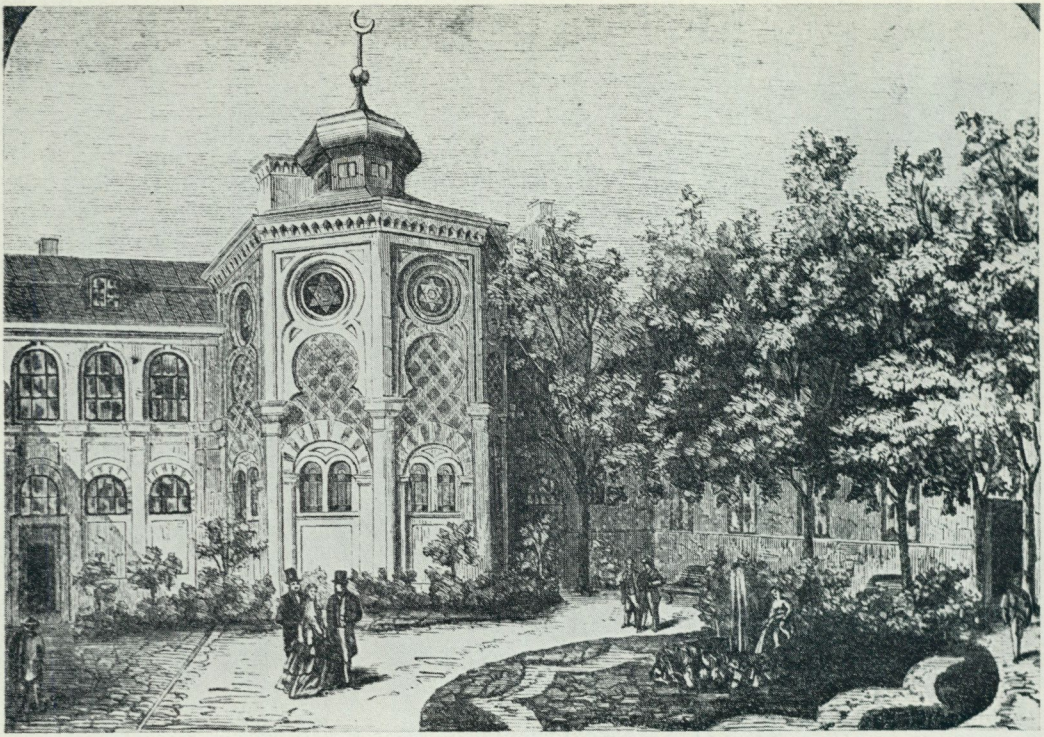

2. Det turkisk-romerska badet i Malmtorgsbadet var inrymt i en moskéliknande byggnad på gården. Lägg märke till de många österländskt inspirerade arkitekturdetaljerna. En liggande månskära högst uppe på kupolen kröner den curmanska skapelsen. Negativ i Stockholms Stadsmuseum.

utrymmena mot Malmtorgsgatan togs i bruk. Avdelningarna för kvinnor utökades.

Stockholmarna hade, huvudsakligen genom Curmans entusiastiska arbete, fått en varmbadanläggning, till vilken det inte fanns motsvarighet i Norden; den skulle emellertid snart bli mönsterbildande. Men innan skildringen fortsättes är det skäl att se tillbaka och försöka klarlägga, vilka djupare motiv som låg bakom framväxten av de stora moderna badhusen i städerna.

Två huvudlinjer kan urskiljas. Dels var det de socialhygieniska kraven som drev på, dels tillmättes badet kurativa verkningar. Vad det förstnämnda beträffar kom impulserna liksom så många andra i den vägen från England. Koleraepidemierna, som fr. o. m. 1830-talet hade dragit fram i täta vågor, hade visat att farsotens härjningar stod i bestämd proportion till befolkningens levnadsförhållanden; de flesta offren skördades i de orenligaste, fattigaste och mest trångbodda kvarteren. Visserligen var man ingalunda på det klara med problemet om smittans natur, och därom skulle många och bittra strider utkämpas, men sambandet mellan hög dödlighet i farsoter och smutsig, miserabel miljö gick ändå så tydligt i dagen, att man på ansvarigt håll förstod att en förändring var nödvändig, om inte för annat så för att rädda sitt eget liv. Uppenbarligen var det i Liverpool

som de första krafttagen för att befordra renligheten hos de sämst lottade folkgrupperna togs. Primärt gällde omsorgen tvätten. En större bykkittel placerades i en byggnad, dit traktens kvinnor kunde bege sig med sin smutsbyk och få tillgång till såväl varmt vatten som lämpliga kärl; nyttan av detta förstås bäst mot bakgrunden av att det ännu inte fanns vattenledningar i städerna. Samtidigt uppkom tanken att förena tvättandet med möjlighet till tvagning av dem som skulle bära de rengjorda persedlarna; därför anslöts några badkar till tvätterierna. Den första offentliga bad- och tvättanstalten av detta slag i Liverpool öppnades 1842. Den hade åtta badkar och 21 tvättställ jämte en stor mängd av tvättbaljor uppställda i rader bredvid varandra. Succén var stor. Redan första året noterades 10 500 bad och 11 550 omgångar byk. Det dröjde inte länge förrän två nya, mycket större bad- och tvättinrättningar öppnades i staden.

Exemplet vann efterföljd i andra industristäder, däribland London. 1845 öppnades på privat initiativ en liknande kombinerad inrättning vid Glasshouse Yard i de eländiga kvarteren kring London Docks. Året därpå följde ytterligare en vid George Street, Euston Square. Den innehöll 30 badkar för män, tio för kvinnor, nio ångbadsceller, två simbassänger och 60 tvättställ med tillhörande tvättkärl, torkmaskin, torkkammare och apparat för strykning och mangling. I slutet av 1851 hade en halv miljon bad tagits där, och antalet bykar överskred betydligt miljonen. Samma år som detta bad anlades, således 1846, hade parlamentet utfärdat en lagbestämmelse som stadgade, att offentliga bad- och tvättanstalter skulle inrättas och drivas på kommunens bekostnad överallt där sådana beslutades med två tredjedelars röstmajoritet. Denna bestämmelse kallades Sir Henry Dukenfield's Act.

Från England spred sig idén till kontinenten. I Frankrike beslöt regeringen 1851 att bevilja lån på 600 000 francs till kommuner som önskade inrätta bad- och tvättanstalter enligt engelskt mönster. Detta föranledde stadsmyndigheterna i Paris att godkänna en plan, enligt vilken elva sådana skulle anläggas med hjälp av ett lån på två miljoner francs. Magistraterna i andra franska städer följde efter, ehuru resultaten lät vänta på sig. Även den belgiska regeringen fattade ett liknande beslut, och badanstalter öppnades bl. a. i Bryssel och Antwerpen. Hamburg och Berlin erhöll 1855 genom ett privat bolag var sitt stora folkbadhus i förening med tvättanstalt på engelskt sätt. Det skulle emellertid visa sig att kombinerade bad- och tvättanstalter inte blev lika populära i Tyskland och på kontinenten i övrigt som i England.

Vid sidan av dessa anläggningar direkt avsedda för arbetarklassen hade också andra badinrättningar uppstått. Ett sådant var Vauxhall-badet i Paris, öppnat omkring 1840. Det var med sin luxuösa inredning byggt för en mera burgen publik. Till det slaget hörde också de efter gudinnan Diana uppkallade, 1842 öppnade baden i Wien och Milano och det senare tillkomna Sophien-Bad i Wien. Wiens Diana-bad hade ursprungligen anlagts 1804 men byggdes om och förstorades 1842. Det hade formen av en stor

FÖR TJÄNSTEBRUK

täckt simhall, och en liknande karaktär hade det milanesiska badet, ehuru bassängen där – 100 meter lång – var öppen. Till England spred sig uppslaget att bygga stora simhallar först på 1870-talet. Samma decennium växte en annan badvariant – av exklusivt slag – fram i England. Det var det s. k. klubbadet, som utom simhall, varmluftsbad och dylika anordningar hade klubblokaler med biljard, rökrum, bibliotek, restaurang.

Uppfattningen av badets kurativa verkan hade en gammal tradition, och denna tilltro växte sig starkare under den renässans som badkurer av olika slag upplevde under 1800-talets början och mitt. Badet betraktades därvid som ett läkemedel med bestämda effekter på vissa specificerade sjukdomar. Kallvattenskurer var mest anlitade, men också hett vatten förekom i terapin, framför allt med tillsatser av kemiska eller naturliga produkter. Hett saltvatten begagnades ofta, och bubblande svavelkällor uppsöktes i stor utsträckning av syfilispatienter — särskilt Aachen var populärt. Kontinenten uppvisade en provkarta över badanstalter med de mest skiftande behandlingsmetoder. Curman gjorde upprepade studieresor bland dessa, och eftersom hans hälsa under senare ungdoms- och tidigare mannaår i hög grad vacklade kunde han också för egen del söka utröna vad kurerna gick för. I allmänhet mynnade hans erfarenheter ut i en skeptisk inställning, men inte så långt att han ifrågasatte de medicinska badens existensberättigande. De varmbadanstalter han skapade i Stockholm kunde också ge stor service när det gällde sådana specialiteter, vilket är tidstypiskt. Där fanns t. o. m. bad, genom vilka elektrisk ström leddes. I sammanhanget bör noteras att balneologi (läran om bad som behandlingsmetod mot sjukdomar) aktades som en seriös medicinsk lärogren. Wienuniversitetets medicinska fakultet hade professurer i balneologi och hydroterapi — man kan nämna ett ryktbart namn som Wilhelm Winternitz – och Curman var docent i balneologi vid Karolinska institutet i Stockholm 1880–98. Denna docentur drogs in först 1919.

En tredje omständighet fick betydelse för de moderna varmbadhusens tillkomst. Det var Krimkriget, i vars spår följde en ökad kännedom om de antika badformer, vilka efter romarrikets upplösning och fall hade levt vidare i Konstantinopel. Soldaterna hade lärt sig att uppskatta såväl det mohammedanska hetlufts- och massagebadet som den enklare ryska bastun. Därmed var marken förberedd för ett återupplivande av det romerska badsättet i Europa, av naturliga skäl först i England. Särskild betydelse har tillmätts en engelsk turist, David Urquhart, vars skildringar av det orientaliska badets fördelar inspirerade en irländsk läkare vid namn Barther att 1856 anlägga det första romerska badet i ny gestalt; det byggdes i anslutning till kallvattenkuranstalten St. Auns Hill vid Cork på Irland. På mycket kort tid spred sig dylika bad i Irland och England, särskilt i fabriksstäderna. De kännetecknades av torrt varmluftsbad i förening med frottering och knådning (shampooing), tvagningar och dusch i olika temperaturer. På grund av att de närmast kom från Irland kallades de omväxlande »romersk-iriska» och

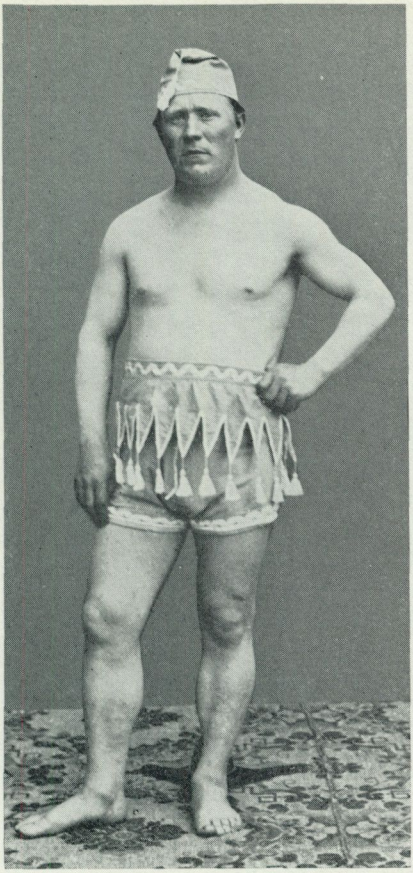

3. I Stockholms Stadsmuseums arkiv finns ett foto av en stockholmsk simlärare eller badmästare vid namn Blomberg. Han är iförd något som kanske var ett slags tjänstemundering.

»turkisk-iriska» bad. Det ståtligaste exemplet i England blev det stora turkiska bad vid Jermyn Street, St James i London, som öppnades 1863 och fick namnet Hammâm. Detta var helt upplagt efter det orientaliska svettbadets principer, och även arkitekturen var präglad av österländsk anda. Det mest spektakulära rummet hade formen av ett grekiskt kors, vars mitt var täckt av en kupol; i denna kupolsal stod massagebänkar av marmor. Det sparsamma dagsljuset strömmade in genom stjärnformiga fönsteröppningar. 1876 fick Paris en liknande anläggning i Le Hammân vid Boulevard Haussmann; hammâm är det turkiska namnet på badformen i fråga.

Även på kontinenten vann dessa »Römisch-Irische Bäder» insteg. En dr Luther inrättade redan 1860 ett sådant på sin egendom Nudersdorff nära Wittenberg i Tyskland och byggde en kuranstalt i anslutning därtill. Denna kuranstalt med sitt orientaliska bad studerades, enligt Lundin, på ort och ställe av Curman.

Med sin skapelse Malmtorgsbadet förenade Carl Curman de olika strävanden som här har nämnts. Läkaresällskapet hade i sin framstöt 1861 talat om behovet av en »förenad bad- och tvättanstalt»; vad som åsyftades var sålunda den engelska folkbadstypen. Men Curmans förslag gick längre och hade en annan karaktär. Den folkhygieniska grundtanken stod kvar och tog sig uttryck i anläggandet av de stora tredjeklassavdelningarna med låga biljettpriser, men idén om en offentlig tvättstuga hade slopats. Endast en mindre tvättinrättning, där särskild personal skötte tvätten, hörde till etablissemanget. De medicinska behoven var väl tillgodosedda. Slutligen hade en del av anläggningen utformats enligt den högmoderna turkisk-romerska badprincipen; den »badmoské», som reste sig på Malmtorgsbadets gård, hade påtagliga likheter med den stora förebilden vid Jermyn Street i London, för att inte tala om de orientaliska originalen själva. De konstantinopolitanska baden bestod vanligen av en serie fyrkantiga rum bärande kupoler på pendentiv och enligt romersk ordning innehållande tepidarium, caldarium, la-

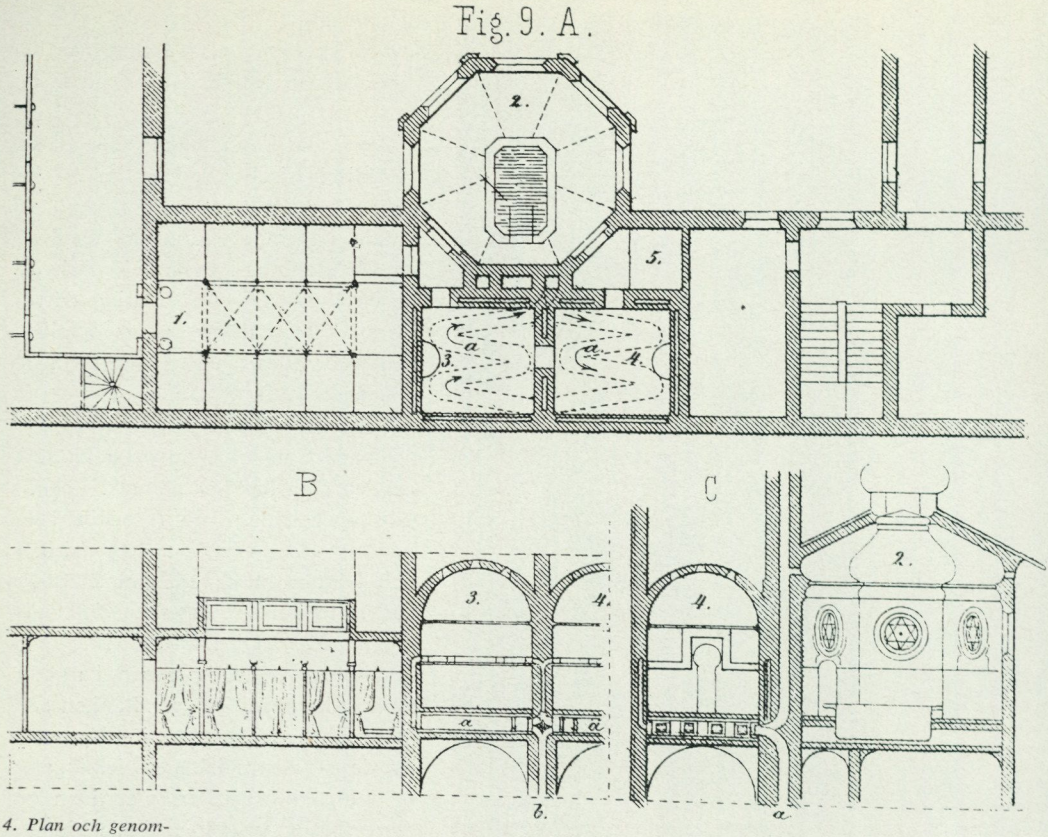

4. Plan och genomsnitt av Turkiska badet vid Malmtorgsgatan
1. avklädningsrum,
2. avkylningsrum och duschrum,
3. tepidarium,
4. caldarium,
5. tvålnings- och tvagningsrum (lavacrum). Ur Carl Curman, Om romerska bad och finska badstugor.

vacrum och frigidarium; Malmtorgsbadets »turk» innehöll fyra stora rum, varav tre välvda, samtliga uppvärmda och ventilerade genom system av murade kanaler för het och varm luft. Där fanns spoliatorium (avklädningsrum), duschrum, tepidarium (med måttlig värme), caldarium (det hetaste rummet) och lavacrum (tvålnings- och tvagningsrummet). Karakteristiskt och à la mode var kupolrummet med åttkantig bassäng i mitten och rundfönster med inskrivna pentagram i kupolens trumma. Massagerummet hade små stjärnfönster i taket, och hela inredningen gick i luxuös orientalisk stil. Här hade, som synes, badet förvandlats från en »sorglig nödvändighet» till en kär plikt.

Nödvändigheten av läkarnas sociala ansvarstagande torde ha inskärpts hos Curman under studieåren vid Karolinska institutet 1856–60, där Anders Retzius var en av de framstående lärarna och för övrigt den som ägnade Curman en särskild uppmärksamhet. Retzius hade länge arbetat för den allmänna sundhetens och hygienens befordran. Han hade med skärpa påtalat den fattiga stockholmsbefolkningens svåra bostadsförhållanden och i olika sammanhang propagerat för införande av vattenledningar (sådana började anläggas 1861). Att

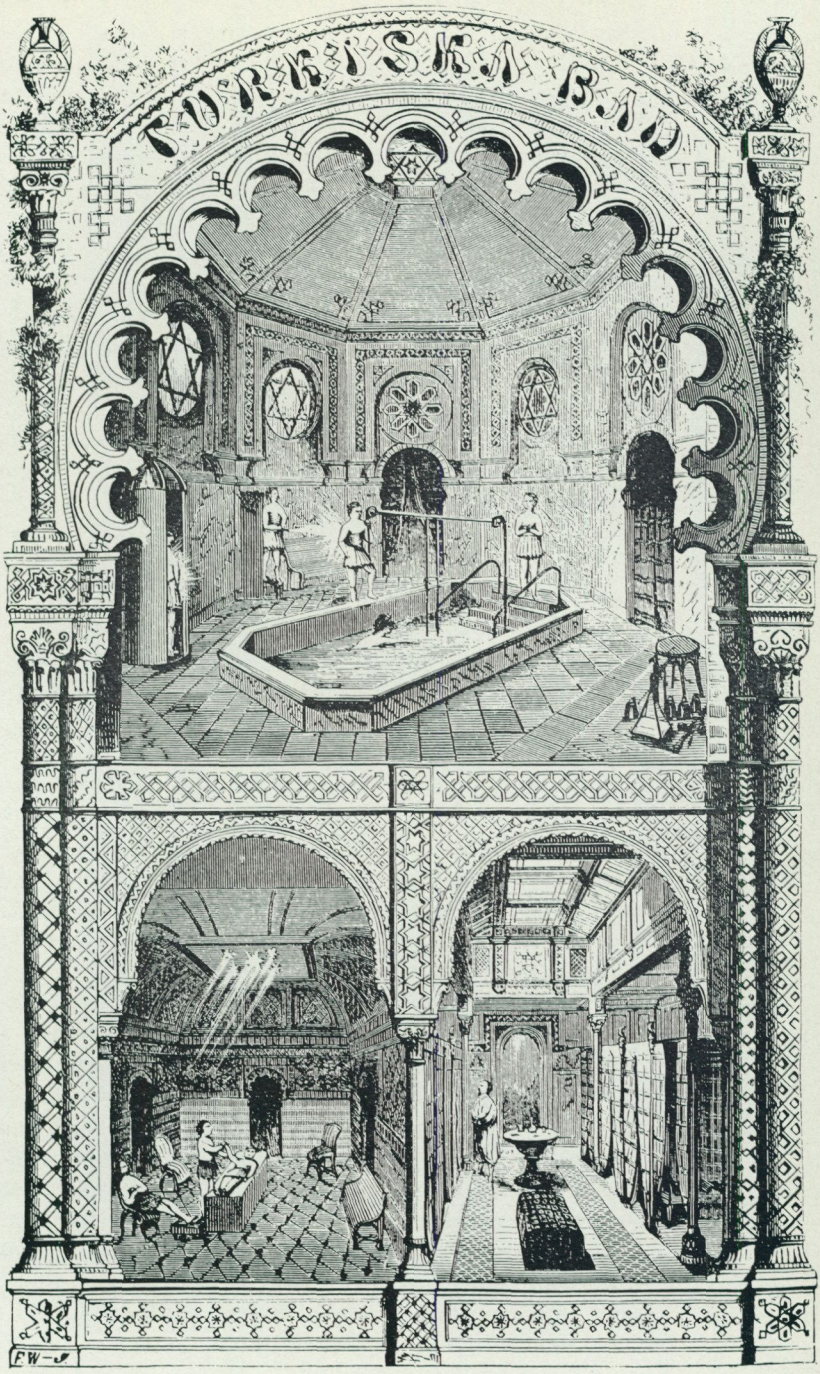

5. Turkiska badet vid Malmtorgsgatan, såsom det framträder på försättsbladet till skriften Om romerska bad och finska badstugor av Carl Curman. Överst avkylnings- och duschrummet med sin i golvet nedsänkta bassäng, nedan t. v. massagerummet (lavacrum) och t. h. korridoren utanför avklädningshytterna.

Curman kände detta sociala ansvar har framgått. Men det måste ånyo betonas att han med sina anläggningar syftade längre än till själva rengöringen. Uppfattningen av badet som kurativ angelägenhet var vägledande för hela hans verksamhet. Han sade sig icke tillhöra dem som mätte höjden på ett folks kultur allt efter antalet förbrukade tvålar. Tvål och vatten var visserligen i och för sig bra men inte tillräckligt. Endast varmluftsbadet – svettbadet, bastun – kunde vara människokroppen till verklig nytta. Till grund för denna åsikt låg följande teori om vad han kallade den oundvikliga striden om kroppens värmeekonomi.

Kroppen är ständigt utsatt för att berövas eller tillföras värme och strävar därför efter att behålla värmebalansen. Huden med sina sensibla nervorgan utgör det instrument som sköter denna balansering, och nervpapillerna är de vaksamma utposterna som vid fara reglerar försvaret genom »cirkulations-, respirations- och nutritionsapparaterna». Det gäller således att inte förstöra utan att öva upp hudytans känselorgan. Annars blir det stopp i förbindelsen mellan den yttre retningen och de inre reglerande nervcentra. Då förslappas kapillärerna, hjärtverksamheten påskyndas, andningen blir hastig och flämtande, muskulaturen slapp och overksam. Kraften att stå emot vädrets och klimatets växlingar går förlorad. Ett regelbundet bastubadande håller däremot huden vid friskt liv och åstadkommer dess porers naturliga upprensning. Särskilt under de kalla och ombytliga årstiderna behöver kroppen badets hjälp för att stärka hudnerverna till kraftigare motstånd och anpassningsförmåga. Därigenom motverkas också det förslappande inflytandet av »varma täta kläder och instängda bostäder, serdeles som huden då mest smutsas genom ansamladt fett och afstötta hudfjäll». Den trångbodda och olämpligt klädda arbetarbefolkningen, som var mest utsatt för klimatets växlingar, behövde mer än andra bastubadet för att härda ut i kampen.

Curman kunde bli nästan lyrisk, när han beskrev förloppet. Huden »*andas* och *känner*, den *aflägsnar* ämnen ur vår kropp och *upptager* andra utifrån, den befriar oss från öfverflödig värme men hushållar ock med värmeutgifterna, den signalerar annalkande fara till högre ort, men afböjer den ock automatiskt, den smyckar och fröjdar oss, men afspeglar ock vårt lifs historia i omutlig skrift och är källan till stora lidanden. Hämmas den i sin lifsverksamhet är det ute med oss.» Å andra sidan var han fullt på det klara med att huden också var ett känsligt sinnesorgan, som genom badet lätt kunde förledas till »vällustig verksamhet». I kärva ordalag kunde han därför påminna om de offentliga badanstalternas allvarliga och ansvarsfulla uppgift: att missbruka det förtroende som var nödvändigt tilläts ej, »hvarken i ett eller annat afseende».

Mot bakgrunden av Curmans uppfattning är det förklarligt att han kände en viss besvikelse över att Malmtorgsbadets romersk-turkiska avdelning inte blev fullt så uppskattad som han räknat med. Det var i stället karbaden som övervägde under de första decennierna, vilket dock är naturligt,

6. Det ursprungliga utseendet på Sturebadets s. k. aula, där kunderna satt och väntade på sin tur, rökande cigarrer eller läsande tidningar. Numera står en biljettkiosk mitt i denna hall, som får sitt ljus genom ett glastak. — Carl Curman var en vän av atriumidén. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

eftersom badkar ännu i ringa utsträckning fanns i hemmen.

Trots tillbyggnaden 1873–74 med en våning visade det sig att Malmtorgsbadet ändå inte räckte till för att motsvara efterfrågan. Vid 80-talets ingång hade maximal belastning nåtts, och en särskild komplikation låg i att folk endast badade efter middagen, vilken på den tiden brukade ätas mellan kl. 14 och 15.30. Rusningstiden på badhuset inträffade därför på eftermiddagen och kvällen. Morgonpubliken var synnerligen fåtalig och bestod dels av hotellgäster (bad fanns inte i hotellen), dels av resande som anlänt till Stockholm med nattåg och behövde friska upp sig. Stockholms badhusbolag ansåg då tiden vara mogen för byggande av en filial till Malmtorgsbadet. En tomt vid Stureplanen i det nya uppväxande Östermalm inköptes 1882, och i november 1885 öppnades den nya badanstalten; den hade kostat över en halv miljon och därtill kom inventarier för nära 60 000 kr. Anläggningen finns fortfarande på plats, under namnet Sturebadet, och övergick från att vara filial till att bli huvudanstalt, då badhusbolaget 1917 lade ned Malmtorgsbadet och sålde tomten.

Om redan Malmtorgsbadet framkallat beundran genom sina stora mått och sin dekor, blev detta i ännu större utsträckning fallet med filialen vid Stureplan. Den blev Curmans magnum opus, och till stor del var den ett resultat av hans egen planering jämte 18 års erfarenhet från Malmtorgsgatan. Tre arkitekter biträdde honom, nämligen Magnus Isæus, Carl Sandahl och Petter Georg Sundius. De förstnämnda utformade fasaden och den ståtliga, flera våningar höga och med ett glastak försedda vänthallen, »aulan». Fasaden hade på Curmans uppslag fått låna sin form av Palazzo Vendramin Calergi i Venedig; det var hans sätt att bemöta byggnadsnämndens krav på att huset, med hänsyn till den övriga magnifikt planerade bebyggelsen, inte till det yttre skulle få avslöja sig som badanstalt. Sundius – som samarbetat med Curman vid uppbyggandet av Lysekils havsbadanstalt – hjälpte till med den inre utformningen.

Curman noterade stolt främlingars betyg att Sturebadet kunde mäta sig med de bästa anläggningar av detta slag på kontinenten. Själv estetiskt mycket medveten – han hade som

7. Sturebadets magnifika simhall — en treskeppig anläggning med läktare och ett jugendinspirerat fajansaltare i fonden — ser i dag likadan ut som då den byggdes 1902. Foto Lennart af Petersens.

ung utbildat sig vid Målarakademin parallellt med de medicinska studierna och var nu professor i plastisk anatomi vid Konstakademin – hade han lagt särskild vikt vid den konstnärliga utsmyckningen. Men det var Grekland och Rom – ej längre det moriska österlandet – som fick bidra med sin formskatt, vilket var fullt konsekvent, eftersom Curman i den nya anläggningen inte ville upprepa det turkiska torra hetluftsbadet från Malmtorgsbadet. Däremot genomfördes det populärare fuktvarma bastubadet (våtbastun) i alla klasser; dock erhöll första klassens luxuöst inredda varmluftsbad en kombination av det torra luftbadet och ångbadet. Till 1:a

och 2:a klassens varmlufts- och duschbad hörde 40 avklädningshytter, vilka liksom i moderanstalten hade konstruerats med den utrymmesparande ångbåtshytten som förebild. 3:e klassens bastu, »folkbadet», hade 175 avklädningsplatser. I karbadsavdelningen fanns det 63 hytter med 43 badkar. Den sammanlagda kapaciteten var 200 à 300 bad i timmen eller 1 600 på en dag.

Bland finesserna var en egen brunn på tomten. Det var praktiskt med tanke på vattenåtgången, som Curman beräknade till 110 milj. liter per år, med andra ord »mer än hvad man tänker sig». I medeltal beräknades 500 liter per bad och närmare 1 000 liter för de stora karbaden med riklig dusch. Brunnen var, enligt Staffan Tjerneld, i bruk ända till 1950-talet. Även Malmtorgsbadet hade haft en egen brunn, anlagd 1875, som gav 60 000 liter »kristallklaraste vatten» i timmen. – Simbassänger anlades på ett senare stadium. Malmtorgsbadet erhöll sin först 1897, mätande 10×6 meter, medan Sturebadets byggdes 1902 i samband med en stor utvidgning av hela anstalten. Sturebadets simhall placerades i mitten av en två våningar hög, under glastak uppförd treskeppig hall och har måtten 7½ × 14 meter.

Även det Zanderska mediko-mekaniska gymnastikinstitutet hade blivit trångbott i Malmtorgsbadet och behövde flytta. Nya eleganta lokaler ställdes till förfogande i filialanstalten och öppnades 1885 med badläkaren Alfred Levertin som föreståndare. Institutet tycks ha gjort skäl för det namn som folkhumorn gav det, »gubbkvarnen». Där satt fullt påklädda herrar fastbundna i de sinnrikaste motionsmaskiner, som bultade och klämde, vred och vände, slet, drog och tumlade om med sina offer. Det fanns 52 dylika apparater, alla drivna av ångkraft utväxlad med hjälp av remmar och hjul. Strindberg tycks ha tagit djupa intryck av den

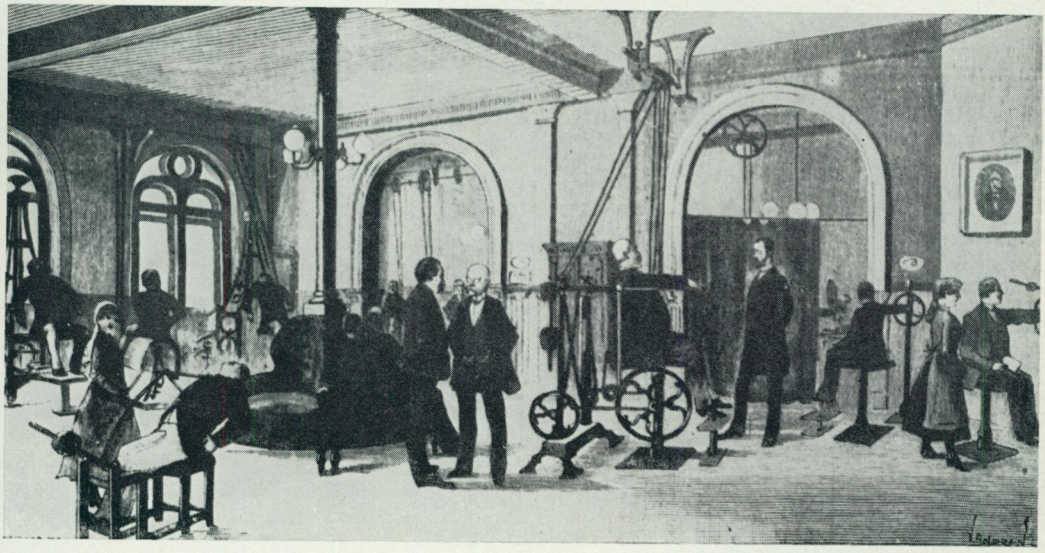

8. På »maskiner liknande tortyrinstrument», för att låna August Strindbergs formulering, malträterades patienterna i det mekanisk-gymnastiska institutet, inrymt i Sturebadets lokaler. Ur Ny illustrerad tidning 1890. Negativ i Stockholms Stadsmuseum.

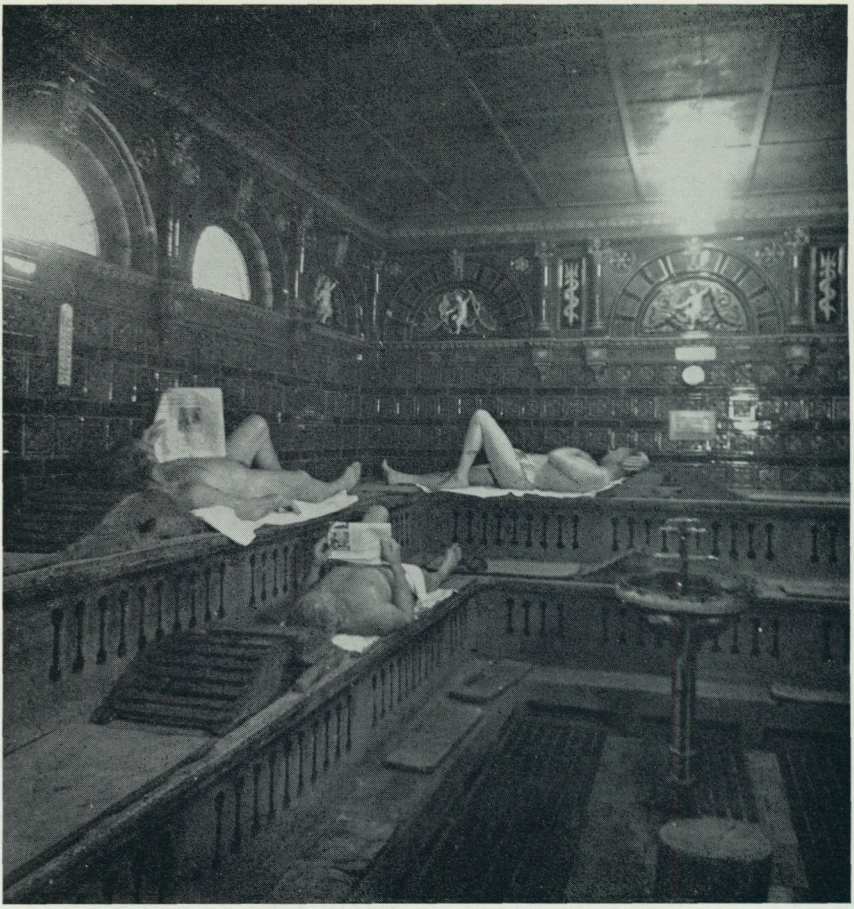

9. Tidningsläsning i den luxuösa 1:a klass »herrturken» i Södermalms badinrättning. Belgisk marmor prydde väggarna. Anläggningen stängdes 1944. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

syn som detta institut erbjöd. I beskrivningen till en av scenerna från Skamsund i »Ett Drömspel» finns följande reminiscens: nedanför de avsvedda bergklackarna vid karantänstationen ses till höger »en öppen mekanisk sjukgymnastik, där människor gymnastiseras på maskiner liknande tortyrinstrument».

De Curmanska badföretagen i Stockholm har tagits som åskådningsexempel i denna framställning av varmbadhusens framväxt i Sverige. Det har kanske givit någon snedbelastning – Göteborg bör sålunda hedras för Renströmska badanstalten, vilken uppfördes 1876 och återuppbyggdes efter branden 1903 – men det har varit praktiskt, eftersom de Curmanska företagen var pionjärverk och resultatet av ett målmedvetet balneologiskt program. De blev också, som tidigare nämnts, i stor utsträckning mönsterbildande. Detta gäller t. ex. de större badanstalter som uppfördes i Norrköping, Jönköping, Örebro, Halmstad; Curman var personligen beredd att bistå med råd och dåd.

Vad Stockholm beträffar må påpekas att även andra större varmbadanstalter än de som Curman var engagerad i efter hand uppfördes. Den största var Centralbadet, denna stora ljusa anläggning i blommande jugendstil, kalkylerad för 400 000 bad om året och försedd med en simbassäng om 230 kvadratmeter, väldiga fönster mot solsidan och trädgårdar såväl inom- som utomhus. Den skapades av arkitekten Wilhelm Klemming och var en utveckling av det äldre Klarabadet. Centralbadet öppnades 1904. Redan 1906 följde det stora Mälarbadet vid Norr Mälarstrand efter. Det senare drabbades dock av de stora svårigheter som uppstod i samband med höjda bränslepriser vid världskrigets utbrott och måste i likhet med flera övriga anläggningar slå igen 1917.

En av de äldre var Södermalms badinrättning, öppnad 1877 och från början tänkt som en kombinerad bad- och tvättstuga. Det låg vid Badstugatan 4 nära Söder Mälarstrand och kompletterades med en jämförelsevis ståtlig förstaklassavdelning, där belgisk marmor prydde väggarna i hetluftsbadet. Vägg i vägg med bassängerna fanns också ett ritualbad, där judisk publik brukade bada inför högtiderna. Först badade herrarna, sedan damerna. Ritualbadet företogs i en liten bassäng som hade en lucka i väggen. Genom denna lät man vatten forsa in från de stora bassängerna, vilket skulle ge intryck av att det var Jordans vatten som kom rinnande. Även brudbad förekom där, enligt Stadsmuseets anteckningar så sent som 1944, samma år anläggningen stängdes och revs.

Litteratur:

Bergmark, Matts, Bad och bot, 2:a utök. uppl., Sthlm 1964.

Curman, Carl, Om bad och badning. Anvisningar och råd med särskildt afseende på Stockholms Badhus-Aktiebolags varmbadanstalter Sturegatan 4 och Malmtorgsgatan 3, Sthlm 1891.

Curman, Carl, Om bad. Om romerska bad och finska badstugor, Sthlm 1908.

Genzmer, Felix, Bade- und Schwimmanstalten, zweite Aufl., Leipzig 1921.

Lennmalm, F., Svenska Läkaresällskapets historia 1808–1908, Sthlm 1908.

Lesky, Erna, Die Wiener Medizinische Schule im 19:en Jahrhundert, Wien 1960.

Linder, Gurli, Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 90-talen, Sthlm 1918.

Shryock, Richard Harrison, The development of modern medicine, Philadelphia 1936.

Stockholm 1897, del 1, Sthlm 1897.

Tjerneld, John, Några blad ur Malmtorgsbadets ekonomiska historia. Utredning föranstaltad av Stockholms badhus aktiebolag, Sthlm 1927.

Tjerneld, Staffan, Hundra år i badet. Stockholms Badhus AB Sturebadet 1867–1967, Sthlm 1967.

Wide, Anders G., Carl Peter Curman. Minnesteckning. Hygiea, nov. 1913, Sthlm 1913.

Dessutom föreligger två otryckta studier över Curman av förf.: Carl Curmans ungdom, anteckningar kring en balneolog samt Carl Curman och det fornnordiska, Uppsala universitet 1968.

SUMMARY

Dante's Inferno as a joke

The first large and modern public baths in Stockholm opened in 1868. The establishment was built by a private company initiated by the physician, Carl Curman M.D. It was divided into three large sections, for hot baths in tubs, for steam-baths and for the "Turkish-Roman" bath with hot dry air, massage and all sorts of luxurious arrangements. Housed in a pavillion surmounted by an orient-inspired cupola, this latter section was intended for the better-class public. There was also a large third-class steam-bath intended for people of small means. This steam-bath had reduced rates on Wednesday and Saturday evenings.

The establisment, called the Large Bath-House or the Malmtorg-Baths (after the street), was a pioneer institution not only in Stockholm but in the whole of Scandinavia. Earlier the possibilities of getting a hot bath with service had been very small.

Two main considerations lay behind the establishing of these public baths. One was the aim to better the hygienic standard of the people, the other the conception of baths as a medical cure.

Regarding social medicine the impulses mainly came from England. The cholera-epidemics which from the 1830's swept over Europe again and again had shown that it was the poorest population, living in over-crowded quarters in dirt and squalor that were most heavily exposed to the ravagings of the epidemic. The connection between uncleanliness, and a high death-rate was obvious. Concern for the poor and considerations of public safety gave rise to the conviction that strong measures must be taken to better the hygienic standard. One manifestation was the communal public baths and laundries which from the 1840's were built in the industrial towns, first in Liverpool and then in London. In 1846 an Act of Parliament was passed stating that public baths and laundries should be built and the expenses met by the municipalities, if decided by a majority of 2/3 (Sir Henry Dukenfield's Act).

A third motive should also be mentioned. Through the Crimean War soldiers and officers became acquainted with the Russian and Turkish hot air baths, which in their turn had originated from the Roman baths. Establishments of this kind was built first in Ireland and then in England after which they spread to the Continent. One of the more magnificent establishments was built in 1861 in Jermyn Street, St James in London.

Dr. Curman caught hold of these three main ideas creating the Malmtorg Baths. He especially stressed the curative effects of baths, and in particular the sweating-baths which he accredited with the power of training the skin's sensitive organs and thereby making the body more capable of resisting the changes of climate.

The establishment proved a great success, and in 1886 the company could open another large public baths in Stockholm, the Sture Baths which is still functioning. This was built in Östermalm, a new and fashionable part of the town, and therefore had to be hidden behind the front of a Venetian palace. The Sture Baths compared well with the best of the Continental establishments of this kind and contained six sections, from first-class Turkish to third-class steam-baths.

Curman's Baths became to a great extent normative for other baths established in Sweden, the result of a purposeful balneological programme. Dr. Curman himself held the Chair of Balneology at the Royal Caroline Institute, the medical school of Stockholm.

Kersti Holmquist

Om badrum

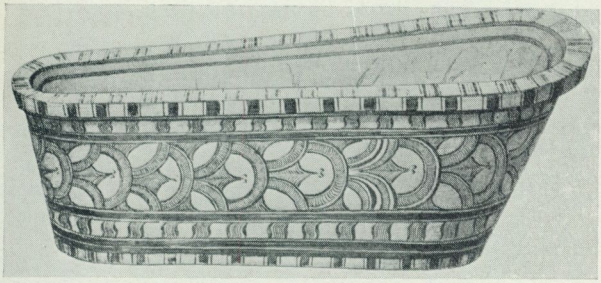

1. Badkar, delvis rekonstruerat, i drottningens badrum, palatset i Knossos, Kreta, omkr. 1700 f. Kr.

Den engelske författaren Lawrence Wright har en liten frågetävling i sin bok Clean and Decent. Han avbildar två badkar och frågar vilket av dem som är äldst. Åldersskillnaden är 3 600 år. Få torde svara rätt! Det äldre karet från omkring 1700 f. Kr., som hör till drottningens badrum i palatset i staden Knossos på Kreta, gör nämligen ett förbluffande modernt intryck. Även badrummets placering i anslutning till sov- och toalettrum samt tillgången till en närbelägen vattencistern och ett avlopp verkar avancerade. Man frestas göra en jämförelse med dagens Sverige. Enligt senaste statistiska uppgifter har endast 66,4 % av hushållen bostäder med badrum trots en kraftig acceleration under de senaste fyrtio åren. För tiden fram till 1800-talets slut finns det i Sverige endast fåtaliga exempel på det som vi kallar badrum, nämligen specialinredda utrymmen för privata bad.

Olaus Magnus meddelar i sin Historia om de nordiska folken från 1500-talet att i de nordiska rikena »finnas såväl enskilda som allmänna bad, hvilka äro synnerligen väl inrättade och försedda med allt nödigt tillbehör. De enskilda baden tillhöra förnäma personer och äro byggda i närheten av strömmande vatten och sköna örtagårdar». Det är här fråga om bad med bastu. Det tillhörande träsnittet, som föreställer en badanläggning, visar att man använde sig av vattenledningar.

Den franske diplomaten Charles Ogier, som 1634–35 besökte Sverige, bekräftar att det förutom offentliga badanläggningar även fanns privata: »De förmögnare har sin egen bastu hemma hos sig.»

Stora privata badanläggningar byggdes på de kungliga slotten i Europa under 1500-talet. Frans I av Frankrike uppförde en »appartement de bains» i Fontainebleau och Elisabeth I av England inredde bad i Windsor. Johan III (1569–1592), som var en intresserad och kunnig byggherre, väl medveten om tidsströmningarna, lät inreda en ny badstuga i det gamla slottet Tre kronor i Stockholm. Han befallde i ett brev 1570 att den gamla badstugan skulle förbättras och inredas med »ett Swimbadh, effther det sätt som widh Vlffwesundh är»

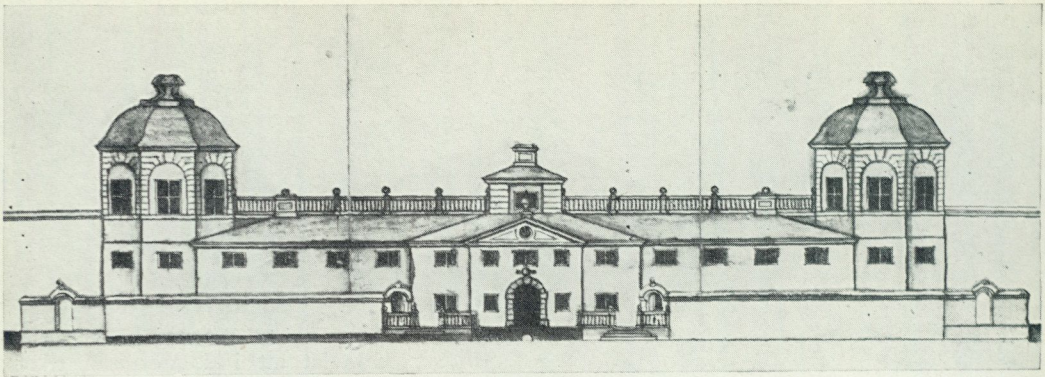

2.—3. *Skokloster, Uppland, förslag till sjögård av Jean de la Vallée, 1669. Exteriör samt bottenplanets badstuga (rummen 11—14).*

(Kungsör). Såväl den gamla som den nya badstugan skulle vara i bruk. Den nya badstugan var under arbete i omkring 10 år. Enligt brev 1574 skulle »två eller tree skippundh» tenn (omkr. 340–510 kg) levereras och användas till förtenning av det stora simbad av koppar som fanns i badstugan. De båda badstugorna låg strax intill varandra i södra delen av slottet. Vattenledningen, som skulle förse den nya badstugan med vatten, blev efter många dröjsmål och ombyte av arbetskraft färdig troligen 1578.

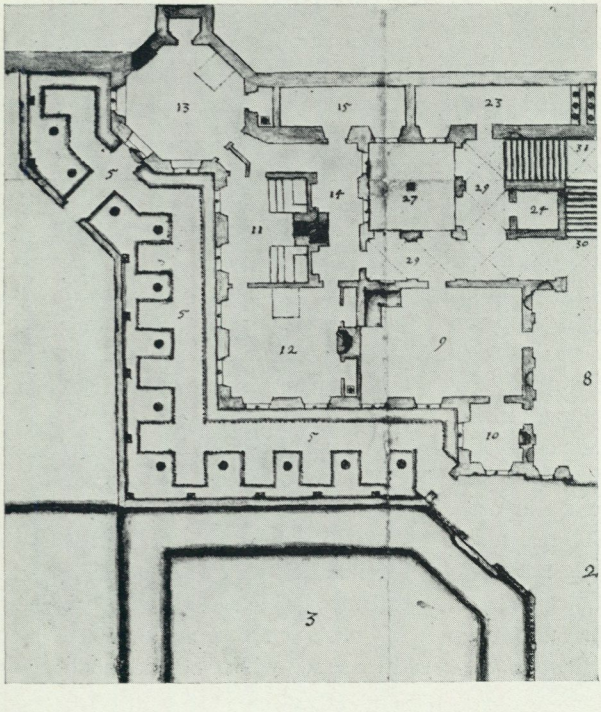

Den svenska högadeln kom i samband med 30-åriga kriget i närmare kontakt med Centraleuropas kultur. Den ekonomiska vinningen och en önskan att manifestera sin ställning efter europeiskt mönster resulterade vid 1600-talets mitt i ett antal magnifika slott i södra och mellersta Sverige. Ett av dem var Skokloster i Uppland med fältmarskalken Carl Gustaf Wrangel som byggherre. Som en extra anläggning planerades den s. k. Sjögården nere vid Mälarens strand. Den byggdes aldrig men bevarade ritningar av arkitekten Jean de la Vallée från 1669 visar att den bland annat skulle ha innehållit en badanläggning bestående av badstuga med två lavar och ugn (fig. 3: 11), två kamrar (12, 13) och ett »förmak utur vilket man i badstuvan och båda badstuvkamrarna gå kan, så ock där sammastädes badstuvan eller ock vattnet värmes» (14).

Svecia antiquas stick av Lindholmen i Västergötland visar en storar-

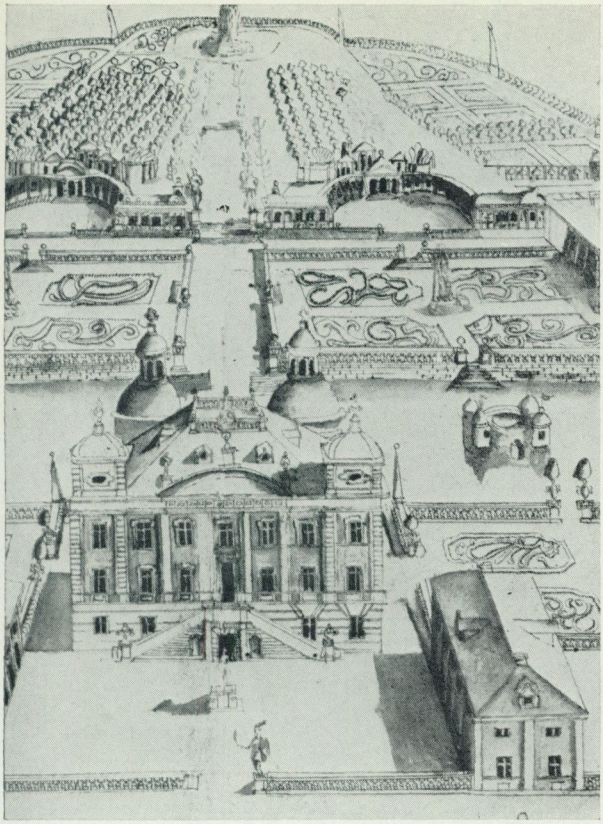

4. Lindholmens slott, Västergötland, 1600-talets mitt Förlaga till Sveciasticket. Den berömda badanläggningen »en forme de Grotte» ligger i mitten av den halvrunda byggnaden till höger.

tad anläggning från 1600-talets mitt med barockträdgård, flyglar och ett stort antal byggnader enligt en symmetrisk plan. Ett av husen i fonden t. h. uppfördes som badhus (fig. 4). Carl von Linné, som 1746 besökte Lindholmen, har givit en målande och kulturhistoriskt ovärderlig skildring av badstugan.

Linné skriver i sin Wästgöta-Resa: Badstugan var gjord *ad imitationem Balneorum veterum Romanorum* (på gammalt romerskt sätt) »och fördelt i trenne rum, nämligen i *Frigidarium, Caldarium* och *Tepidarium. Frigidarium* var en sal med ljusa fönster och lateralpelare, vilka pelare tillika med själva väggarna voro inkrusterade med grus och skimrande *Mica* (glimmer) av åtskilliga kulörer till anseende av målningar, som föreställde palatser och prospekter; taket var innantill gjort som ett valv och även inkrusterat likasom väggarna. Golvet var lagt med vit och svart marmorsten. Detta rum var det kallaste. *Caldarium* eller själva badet och det hetaste rummet, var en kammare innanför *Frigidarium,* mycket hög och åttkantig. Fönstren lyste endast fram överst på sidorna under själva valvet. De 8 sidorna av rummet bestodo vardera liksom av en garderob, av vilken vardera var med dubbla säten, det ena över det andra. Vid dessa säten voro små luckor på sidorna, som kunde öppnas att släppa fram värmen. Men varannor av dessa 8 sidor voro inkrusterade av glänsande stenar; glans, kis, kvarts, musslor, snäckor liksom grottor, i vilka nederst avlånga kopparkäril sattes att emottaga varmare och kallare vatten. Taket var byggt som ett valv, överallt täckt med kristaller samt långa och genomskinande stenar, som liknade istappar och stalaktiter. Golvet, som var lagt med svart och vit marmor, hade mitt uti sig en åttkantig avsättning, som gick neder, denna var omgiven med 8 pelare och ett lågt espaille, inom vilket de nakna begötos och avsköljdes med vatten, som på detta låga marmorgolv samlades till centrum och försvann under fötterna; men de låga pelarna som instängde detta sköljerum, slutades med runda huvuden eller knappar, vilka avtagna inblåste den värman i rummet, av vilken det uppvärmdes. *Tepidarium* var en kammare inom *Frigidarium* och jämte *Cal-*

darium, som emottog de varma gäster utur *Caldario,* att här bättre torkas och att kläda på sig kläderna. Denna kammare, som var klädd med turkiska gyllene skogstapeter, hade allenast ett enda åttkantigt fönster på ena sidan, vilket insläppte dagen; på den mitt emot stående sidan var en åttkantig spegel av lika skapnad och storlek, som representerade i detta rum allt, vad som skedde utanföre. I nedre våningen var ett valv med en reverbereugn, som utanför huset eldades men sedermera tillsluten insläppte all sin värma i rummet, varifrån värmen genom rör insläpptes efter behag till det ovanuppå byggda *Caldarium,* och genom det undre rummet nedlöpo kanaler, som avförde vattnet, som uti *Caldario* var utgjutet.»

Denna palatsanläggning som Bengt Oxenstierna, en av stormaktstidens vittberesta statsmän, låtit uppföra, stod vid tiden för Linnés besök obebodd och förfallen. Den brann 1792 och endast flyglarna stod kvar.

Det finns emellertid en annan badanläggning bevarad, som åtminstone delvis konkretiserar Linnés skildring. Det är det berömda badrummet i Eriksbergs slott i Sörmland – en sevärdhet i internationell klass. Badrummet är inrymt i en av de båda utspringande flyglarna, vilka troligen uppfördes 1670. Det åttkantiga badrummet med sina åtta nischer och välvda tak är inbyggt i flygelns yttersta del. Ljuset faller från ytterfasadens stora fönster in genom fyra blyspröjsade takfönster, vilket ger rum-

5.—6. Badrummet i Eriksbergs slott, Södermanland, omkr. 1670. I väggen bakom de flyttbara bänkarna finns hål för insläpp av varmluft. De båda kopparbadkaren, placerade i nischerna närmast ingångsdörren förses med vatten från kranar i väggen vid ena kortsidan; vattnet rinner ut genom en golvbrunn i den åttkantiga nedsänkningen i mitten.

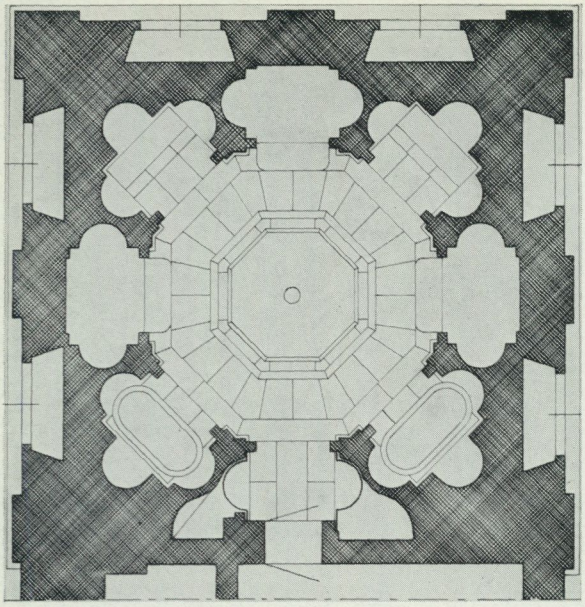

7. Planritning av badrummet i Eriksbergs slott.
8. Rörledningssystem bakom en trälucka vid ingångsdörren, Eriksbergs slott.

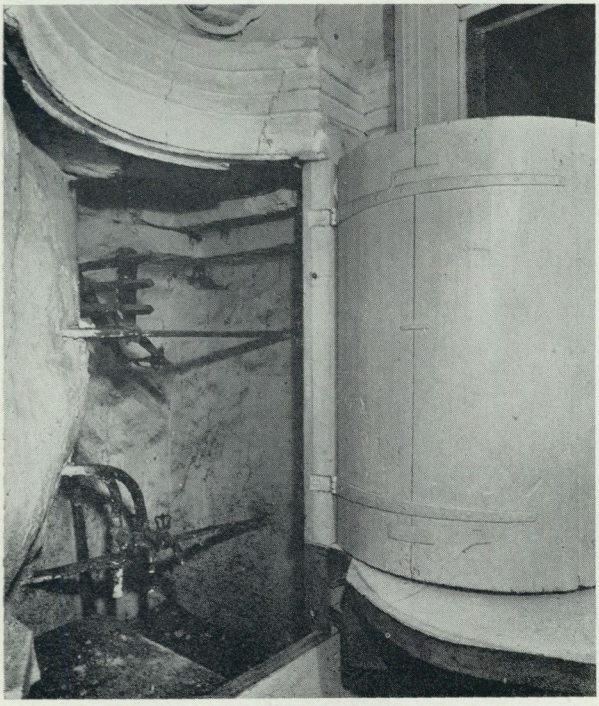

met en blåtonad skymningsatmosfär, ytterligare förstärkt genom skuggspelet i det rikt ornamenterade stucktaket i carovestil. De båda badkaren av förtent koppar med festonger och kanter av bly är placerade i de båda nischerna närmast ingångsdörren. Vattenkranarna på karens ena kortsida står i förbindelse med ledningar, som går ned i våningen inunder. Karen töms genom ett tappförsett hål på framsidan och vattnet rinner utefter det sluttande golvet ned i golvbrunnen, som är placerad i en låg åttkantig mittbassäng. Denna är omgiven av en träbalustrad med ihåliga pelare försedda med lösa knoppar. Bakom de flyttbara träbänkarna med utskjutbara fotstöd finns kvadratiska hål i väggen. Som synes stämmer beskrivningen i stora delar med Linnés skildring av Lindholmens caldarium – formen, genomsläppen för varmluft, kopparkaren, den åttkantiga avsättningen i mitten m. m. Vid 1800-talets slut placerades ett modernt badkar i mittbassängen men rummet är numera återställt i sitt ursprungliga skick. Även putti och andra nischskulpturer är bevarade.

Linné ger indirekt en viktig upplysning genom påpekandet att Lindholmens badstuga var »det präktigaste jag sett i hela Västergötland, ja, vars like till badstuga man fåfängt lärer söka i Sverige». Badstugor var alltså inte helt ovanliga vid 1700-talets mitt, vilket är överraskande med tanke på övriga torftiga belägg från tiden. Gösta Selling nämner i sin avhandling om svenska 1700-talsherrgårdar endast ett exempel på en badrumsanläggning. Arkitekten Jean-Eric Rehn ritade efter sin utländska studieresa 1755–56

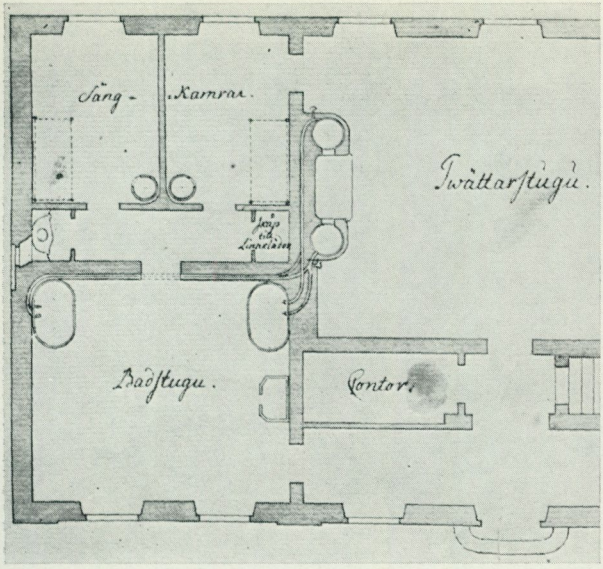

9. Planritning 1755—56 av badstuga med två vilkamrar, Stora Eks herrgård, Västergötland.

en ny herrgårdsbyggnad på Stora Ek i Västergötland. I enlighet med planen inrymdes i norra flygeln en badstuga med två badkar och två kammare avsedda för vila efter badet. Bevarade ritningar visar att ledningar löpte från den intilliggande tvättstugan, där vattnet sannolikt värmdes till badkaren.

Medan tidigare omnämnda badanläggningar snarast har haft karaktären av bastubad, är badet på Stora Ek en förenklad variant efter fransk förebild, så som den utformas i den franske arkitekten J. F. Blondels Maisons de plaisance. Detta verk som utkom 1737–38 har haft en enorm betydelse för spridningen av franska bostadsplaner. Blondel gör där en utförlig beskrivning av hur en fullständig badanläggning bör se ut. Sviten, som gärna placeras i bottenvåningen i en flygel eller i orangeriet, består av ett rum med ett eller flera badkar, ett förrum för tjänarna samt ett vilorum med samma antal bäddar som badkar. Vidare skall finnas ett utrymme för förvaring av linne, en toalett, ett rum för torkning och värmning av linne samt en värmecentral med en ugn och ett differentierat ledningssystem för varmt och kallt vatten. Inredningen i badrummet bör vara utförd i marmor eller kalksten, inte gärna i trä, vilket verkar väl enkelt och dessutom skadas av fukten.

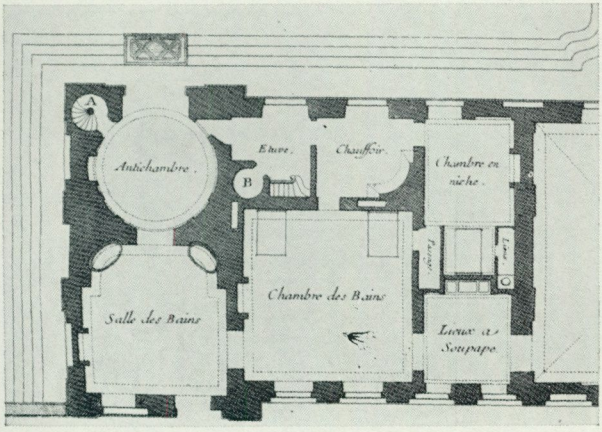

10. Fullständig badanläggning enligt J. F. Blondels förslag i Maisons de plaisance 1737—38.

Enligt Blondel finns det flera skäl för att ha två badkar: två personer kan då hålla varandra sällskap och roa sig med varandra i avskildhet; planlösningen blir mer symmetrisk; karen kan fyllas med vatten av olika temperatur, det ena ljumt, det andra varmt. Badkaren, som placeras i tygdraperade nischer, är av koppar och utvändigt målade i en färg som harmonierar med inredningen i övrigt. De är invändigt förtenta och vid användning inklädda med lakan. De är också försedda med avlopp som mynnar ut utomhus. De tekniska arrangemangen är således fullt moderna, det är egentligen bara duschen som fattas. Blondel är dock ännu mer intresserad av utformningen av badsvi-

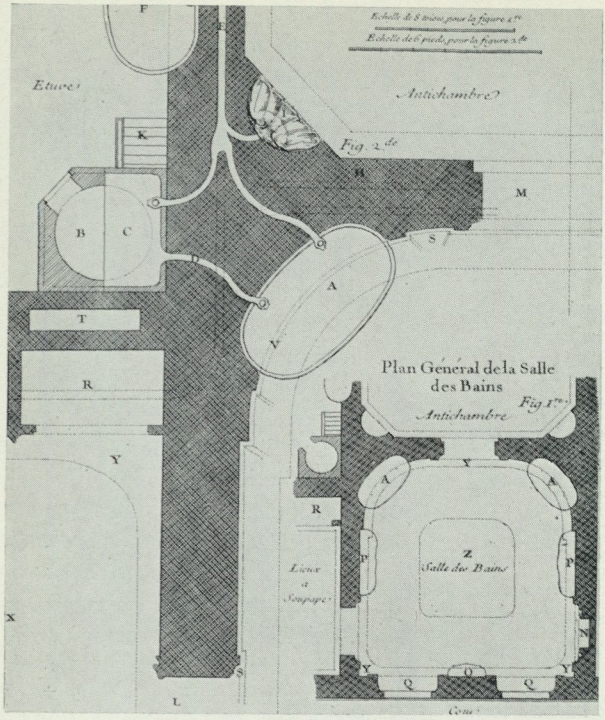

11.—13. Rörledningssystem, badrumsinredning samt orangerifasad med badsvit t. v. i Maisons de plaisance.

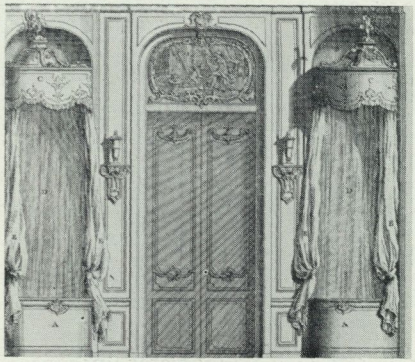

ten. Han lägger ner lika mycken omsorg på inredningen som på paradvåningens rum. Allt går ut på att skapa en lugnt luxuös och sval miljö som stämmer de badande till avspändhet och harmoni – en harmoni som ytterligare förstärks, när de efter badet träder ut i den fräscha, grönskande naturen utanför.

Versailles hade minst hundra badrum vid 1700-talets mitt. Mme du Barry, Ludvig XV:s älskarinna, hade ett badrum som ännu kan beses. Likaså drottning Marie Antoinettes, i vilket hon lär ha badat dagligen. Sverige var ett u-land i det avseendet. Inte ens Carl Gustaf Tessin, den mest framstående kännaren av fransk kultur, hade badrum. Han hade för avsikt att inreda ett badrum i sitt stockholmspalats »i stället för boudoiren i översta våningen» enligt en skiss troligen utförd i Paris 1741, men tanken realiserades aldrig.

Det har länge ansetts att inget fast bad anlades i Stockholms slott mellan Johan III:s på 1580-talet och Gustav V:s omkring 1890. Husgerådskammaren och Slottsarkitektkontoret har emellertid genom fynd av ritningar och arkivalier kunnat revidera den uppfattningen. Ett badrum inreddes för Gustav III:s räkning 1771–1773. Badrummet var, enligt en bevarad ritning från perioden, förlagt till botten-

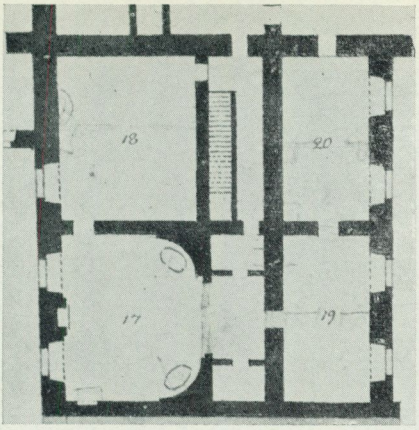

14. Planritning av Gustav III:s badsvit i bottenvåningens halvvåning, nordvästra delen av Stockholms slott.

våningens mezzanin i slottets västra länga med anslutning till Gustav III:s våning. (Rummet ingår nu i Gustaf VI Adolfs svit och är helt ombyggt.) Gustav III fick beskedet om sin faders död den 12 februari 1771 när han vistades i Paris. Det är naturligt att tänka sig att han inspirerades till denna badrumsinstallation under sitt besök i Frankrike.

I december 1771 hade enligt räkenskaper i Slottsarkivet förfärdigats två badbaljor av ek »att brukas wid det Inrättade Bad för Hans Kongl. Maitt». De närmaste åren fortsatte leverans av metallrör, skruvar, tappar, kopparkittlar, slangar av engelskt läder m. m. Snickerier med lagerkransar och festonger, soffor och »2ne Canabe sängar af Biörck, med owala tak . . .» utfördes.

Den bevarade ritningen visar ett rektangulärt rum med två fönster åt väster och två hörnalkover med ovala badkar på motstående sida. De intilliggande mindre utrymmena hörde till badsviten. Miljön lever åter upp genom beskrivningen av måleriarbetena: orneringen i alla rummen samt taklisterna målades med äkta grönt guld, all panel, dörrar och fönster var i vit oljefärg med gröna lister, dörrfoder och pilastrar förgylldes, badbaljorna ornerades i grönt och guld. Dessa badbaljor måste vara de två ovala kopparkar med festongornament som fortfarande finns kvar och vilka i så fall ersatte badbaljorna av ek. De är på kortsidorna försedda med nu igenlödda hål för avloppet. Karen fylldes sannolikt med vatten genom ett rör-

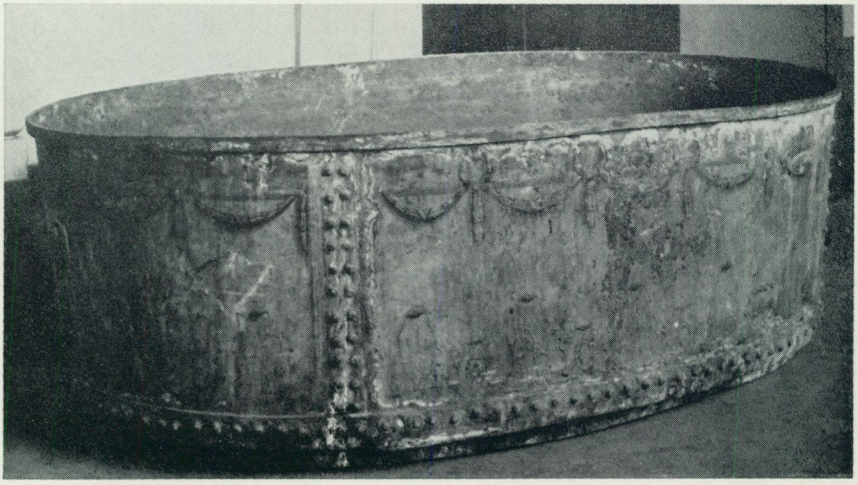

15. Ett av Gustav III:s båda kopparbadkar.

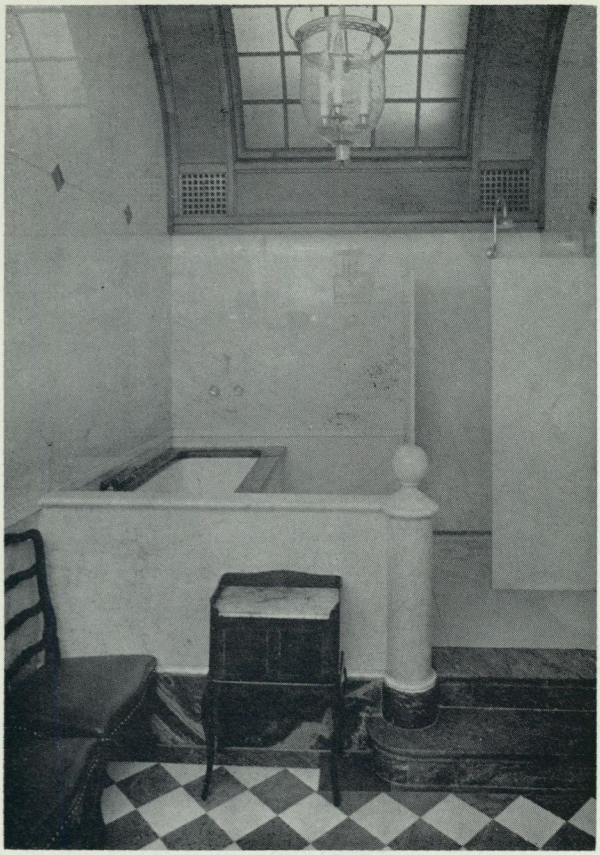

16. Det stora marmorklädda badrummet i Hallwylska palatset, Stockholm, 1893—98. Badkaret, som står på ett förhöjt golv, är av vitglaserat engelskt lergods med kantklädsel av mahogny och kranar av förgylld mässing. Duschen är separat placerad t. h. mellan två marmorskärmar.

ledningssystem av samma slag som Blondel beskriver.

Det är inte märkligt att så få badrum installerades ens inom överklassen. Rördragningen var komplicerad och äventyrlig att utföra, däremot fanns det gott om tjänstefolk. Det var ingen olägenhet att ta ett bad i det uppvärmda sovrummet – badkaret av metall eller trä hade tjänarna släpat upp och fyllt med vatten, och efter badet tömde de det för hand och transporterade bort det. I enklare hem kunde badkaret placeras i det varma köket.

Badrummets utveckling och förmering hänger intimt samman med tekniska framsteg. Även internationellt sett skedde inga större förändringar förrän efter 1800-talets mitt, då frågan om vattentillförsel löstes i Europas större städer genom anläggning av pumpstationer och högtrycksledningar. Givetvis byggdes det under 1800-talets förra del ett eller annat badrum i furstliga palats – av bildmaterialet att döma ofta i en sval nyklassisk stil med stora ljusinsläpp och fullt möblerade med vilsoffor, bord och stolar. Från Sverige finns få belägg. C. F. Sundvall har i sin ritning 1790 till Araslövs herrgård i Skåne lagt in ett cirkelrunt badrum mellan vestibulen och biljardsalongen. Sundvall vistades då i Rom och har sannolikt inspirerats av romerska anläggningar (se Fataburen 1967 sid. 175).

Under 1800-talets senare hälft utvecklades däremot en febril verksamhet, framför allt i de anglosachsiska länderna, för att skapa ett modernt badrum med rinnande varmt och kallt vatten efter ett system som kunde tillämpas allmänt. Många uppfinningar och patent resulterade i fruktansvärda explosioner. Vanligen värmdes badvattnet med kol, ved eller gas i en kopparbehållare i köket och leddes genom rör upp till sovrumsavdelningen ett par trappor upp, dit badrummet nu vanligen förlades. Badrummet fick ofta samma ombonade och överrika textila inredning som den borgerliga bostaden i övrigt. Först vid 1800-talets slut erhöll det en mer saklig och funktionell utformning.

I Stockholm kunde den första vattenledningen i modern bemärkelse tas i bruk 1861. De större svenska städerna följde så småningom efter. Det

första offentliga badet, Malmtorgsbadet, som påbörjades 1867, blev nästan från början en framgång. Däremot dröjde det med installationen av privata badrum även i patricierhus. Axel Kumlien lade in badrum bland sovrummen i Täcka Udden på Djurgården, som stod färdigt 1870. Helgo Zettervall installerade badrum i Bolinderska huset på Blasieholmen 1874–77. År 1884 annonserades ett bostadshus på Östermalmsgatan ritat av samme arkitekt med badrumsförsedda 7–9-rumsvåningar; enligt annonsen värmdes badvattnet i köksspisen. Först vid vid 1800-talets slut ökade antalet badrum i de fashionabla hyreshusen. Strandvägsvåningarna hörde till de första. Badrummen placerades i allmänhet vid serveringsgångarna och i närheten av sängkammaren.

Till de villaförstäder som nu började byggas flyttade välbärgade människor med moderna idéer om renlighet och frisk luft. De försåg ofta sina villor med badrum. Till en början placerades de i källaren men allteftersom rörledningsbranschen utvecklades blev det vanligare att förlägga badrummen till andra våningen i kontakt med sovrummen. Slotten och herrgårdarna började också rustas upp med badrum vid denna tid. Fortfarande var man ibland sparsam med vattnet. På Ovesholms slott i Skåne fanns ett badkar med träkolseldad kamin. Ett bad gjordes i ordning varje lördag. I samma vatten badade först familjens flickor, sedan pojkarna, sedan guvernanten och till sist barnpigan.

Vid slutet av 1880-talet fick Stockholms slott sitt tredje badrum på trehundra år, Gustav V:s badrum. Vagnen med vattentunnan och badkaret, som rullade mot slottet för Oscar II:s räkning, var en välbekant syn för

17. Badrum från 1903, Carl Larssongården, Sundborn, Dalarna. Akvarell av Carl Larsson 1909.

18. Kronprins Gustav (sedermera Gustav V) lät vid slutet av 1880-talet inreda ett badrum i det s. k. Götiska rummet i Stockholms slott.

stockholmarna. Kronprins Gustav, sedermera Gustav V, ville emellertid ha ett privat badrum i anslutning till sin bostad på slottet. Det inreddes i det s. k. Götiska rummet i östra längan. Ett badkar placerades på ett podium men i övrigt bibehölls den fasta inredningen från 1828 med paneler, kakelugn m. m. i nygotik. Ett foto från 1897 (fig. 18) visar att t. o. m. ljuskronan och soffan med broderade dynor fick stå kvar. Den bisarra kombinationen kan kanske förklaras med att ett badrum fortfarande kunde betraktas som ett ordinärt rum.

Rörledningsfirmorna ökade naturligtvis snabbt i antal under denna tid av tekniska nyheter och expanderande industrialism. En av de äldsta var P. A. Sjögren, som 1888 öppnade egen verkstad. Hans annons i 1895 års handelskalender visar den karakteristiska vedeldade kaminen för uppvärmning av vattnet, den högt placerade duschen och det direkt på golvet placerade karet. Det kom snart att nästan helt slås ut av karet med rundad botten och fyra fötter. Fram till omkring 1880 hade badkaren tillverkats av nitad metallplåt, marmor eller porslin, olämpliga material som nu alltmer ersattes med badkar av gjutjärn, gjutna i ett stycke. Efter att man kommit över initialsvårigheterna med fästning av emaljen ornerades badkaren ofta utvändigt med varierande färgstarka mönster.

Efter första världskrigets slut lades badrum in i de flesta nybyggda hyreshus och villor av högre standard. Gasuppvärmning förekom men allt fler badrum fick varmvatten från värmepannan. Däremot utrustades inte smålägenheter i enklare hus med badrum. Det var HSB som gick i bräschen för ett nytänkande i det avseendet.

HSB-chefen Sven Wallander berättar i sina memoarer att man vid starten 1923 beslöt att bygga modernt utrustade lägenheter med badrum. Det mötte motstånd dels från långivande myndigheter, dels från medlemmarna, som till en början ansåg badrummen onödiga. Myndigheternas motstånd bröts helt först efter tio år, och under tiden byggdes stora duschrum som kunde kompletteras av medlemmarna själva med badkar, billigt inköpta genom HSB. Det bristande intresset för badrummet bemöttes med att också WC sattes in där. Efter några år gick det åt obeskrivliga mängder med

19. Ur Handelskalendern 1895.

varmvatten, och den bästa reklam för HSB-lägenheterna blev detta badande som vänner och bekanta inbjöds till.

För det övervägande flertalet var dock de hygieniska förhållandena i bostaden fortfarande eländiga. Detta påpekades också i de livliga diskussioner som fördes av radikala arkitekter vid 1920-talets slut om bostadsfrågan som ett stort socialt problem. Det var ett viktigt önskemål att införa badrum eller åtminstone duschrum i lägenheterna. Märkligt nog var det dock flera arkitekter som frågade sig om denna ökade hygieniska standard var värd de höjda kostnaderna. Byggkostnaderna pressades ner så mycket som möjligt. Varken förr eller senare har det byggts så små badrum som under 1930-talet. För att krympa ner utrymmet infördes sittbadkaren. Det är också under 30-talet som badkaren börjar byggas in och väggarna kläs med kakel – i allmänhet vitt men i lyxlägenheter ofta grönt eller svart.

1960-talets badrum är inte heller

20. Det moderna svenska badrummet är inte den rymliga, luxuösa miljö som veckopressen framställer. Det är tvärtom vanligen ett hårt rationaliserat utrymme som även fungerar som en kombination av äldre tiders torkvind, tvättstuga och avträde.

stort, i allmänhet 3,2 m², och hårt standardiserat. Medan Sverige anses ligga långt framme vad gäller köksutrustning är den hygieniska nivån lägre än i flera andra länder. Bostadsstyrelsens förslag 1970 till God bostad uppger i stort sett samma hygieniska minimistandard som God bostad 1964 men med det tillägget att badrum och toaletter skall anpassas efter handikappade (fig. 21). Ett större problem är emellertid de många äldre bostäderna utan badrum. Enligt 1965 års bostadsräkning saknades badrum i 965 000 av Sveriges 2 875 000 bostäder.

Badrumsinredningen tillverkas i Sverige av stora firmor i sanitetsgods som Ankarsrum, Gustavsberg och Ifö-verken. De hårdemaljerade metallbadkaren är gjutna eller pressade och numera ofta fristående med lätt borttagbara fronter. Övrig inredning är utförd i porslin och plast. Till badkar, handfat och wc-stol sällar sig stundom bidén. Den är enligt attitydundersökningar inte populär och får ibland ge plats för tvättmaskinen, som kan vara svår att placera i moderna lägenheter. Funktionsmässigt sett har det lilla moderna badrummet med hård rationalisering i sig kommit att inrymma även äldre tiders tvättstuga, torkvind och avträde.

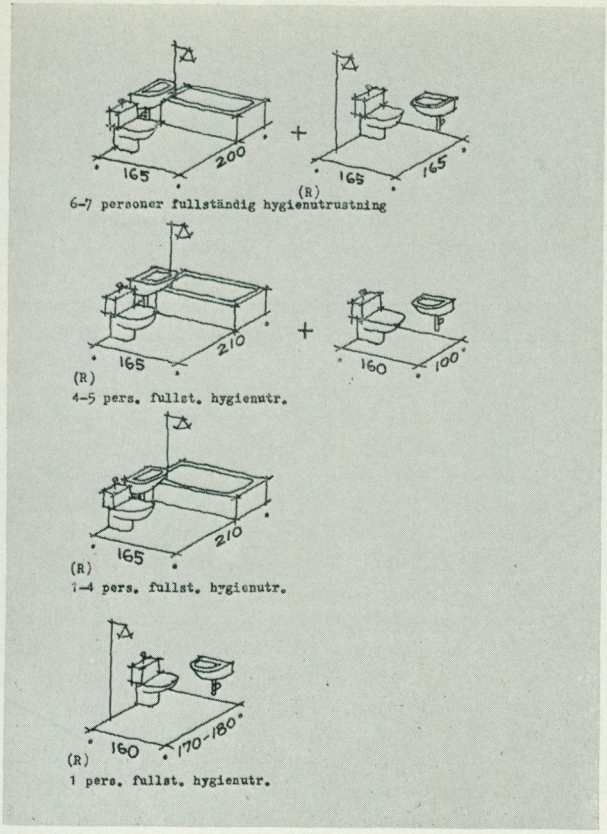

21. Hygienutrustning i den privata bostaden enligt förslag till God bostad 1970. (R) betecknar utrymme anpassat för besök av rullstolsbunden person.

Källor och litteratur:

Andrén, Erik, Skokloster, Sthlm 1948

Blondel, J. F., De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices, Paris 1737–1738

Bostadens hygienutrymmen, Rapport 4: 1967, Statens Institut för byggnadsforskning

Dahlman, Sven, & Åhlund, Owe, Hygienvanor och hygienrum, Arbetsrapport 4, 1969, Institutionen för byggnadsfunktionslära, Tekniska högskolan, Lund

Gejvall, Birgit, 1800-talets Stockholmsbostad, Sthlm 1954

God bostad, förslag den 15 april 1970, Bostadsstyrelsens tekniska byrå

God bostad idag och i morgon, Kungl Bostadsstyrelsen 1964, Sthlm

Hesselman, Georg, Från skråhantverk till byggnadsindustri, Sthlm 1945

Industria 1963: 1

von Linné, Carl, Västgötaresa, Sthlm 1961

Råberg, Per G, Funktionalistiskt genombrott, Sthlm 1970

Sandström, Gösta, & Thunström, Olof, Bad i hemmet förr och nu, Sthlm 1946

Selling, Gösta, Svenska herrgårdshem under 1700-talet, Sthlm 1937

Stockholms slotts historia 1–3, Sthlm 1940–41

Stjernswärd, Brita, Sundvalls projekt till Araslövs huvudbyggnad 1790, Fataburen 1967

Wallander, Sven, Mitt liv med H S B, Sthlm 1968

Wright, Lawrence, Clean and Decent, London 1963

10 gånger renare. Upps. 1970

Arkivmaterial i Nordiska museet samt i Husgerådskammaren och Slottsarkitektkontoret, Stockholms slott

SUMMARY

Bathrooms

Rooms specially appointed for private baths have been rare in Sweden up to the end of the 19th century. Instead moveable metal bath-tubs were brought into the apartments, e. g. the bedroom, and there filled and emptied by hand. The private bathrooms built during the 16th and 17th centuries were steam-baths. King John III (1569—1592) had a steam-bath with an andjoining swimming-pool constructed in the Royal Castle of Stockholm called Three Crowns. In Eriksberg Palace in Södermanland a magnificent bathroom from ca. 1670 is preserved. It is an octagonal room with a stucco ceiling, two bath-tubs of tin-plated copper and an octagonal sunken floor in the middle surrounded by a balustrade. The walls and balusters contain hotair intakes. The water was heated on the storey below and led up to the bathroom through pipes. This bathroom tangibly illustrates the vivid description given by Carl von Linné in 1746 of the bathroom in Lindholmen Palace in Västergötland, built around the middle of the 17th century and now destroyed.

King Gustavus III had a bath-suite arranged in the present Royal Palace of Stockholm in 1771—1773. The two oval copper bath-tubs which belonged to the bathroom are still in existence. The work of the French architect J. F. Blondel, *Maisons de plaisance,* published in 1737—38, which was of great importance for the propagation of French interior planning, also contains detailed descriptions of bathroom furnishings. The bathroom in Stora Ek Palace in Västergötland is a simplified version of this type.

The development and the increasing numbers of bathrooms are closely connected with the progress of technics. No great changes took place, even from an international point of view, until the middle of the 19th century, when the problem of water-supply was solved in the larger cities of Europe through the construction of pumping-stations and high-pressure water-mains.

In Stockholm the first modern system of water-pipes was put to use in 1861. However, only the more luxurious villas and the most fashionable apartment houses had bathrooms installed. Only after the first World War bathrooms began to be installed in most of the new houses of higher standard. Nowadays bathrooms are installed in all new flats and houses, the problem today is the many older flats which were built without bathrooms. According to the latest statistics still only 66,4 % of the Swedish households have a bathroom.

Modern Swedish bathrooms are generally fairly small — 3,2 m^2 is the usual floor area. Thanks to drastic rationalization this room often contains both the wash-house, the drying-loft and the privy of olden times.

Eva Rosander

Loppor och löss, råttor och möss

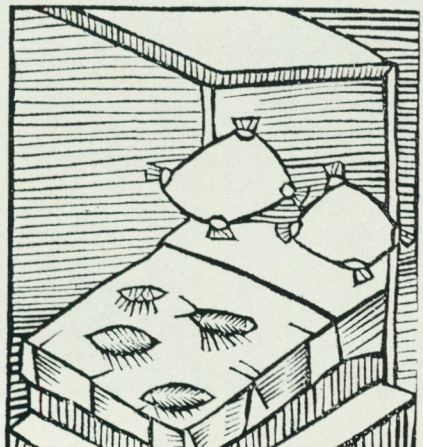

1. Säng med loppor. Träsnitt från 1400-talet.

Loppor

I Sverige förekommer loppan i ett tjugotal arter, som parasiterar på fåglar, däggdjur och insekter. Den livnär sig på blod. Människoloppan, *Pulex irritans,* har sedan förhistorisk tid varit människans följeslagare. Den har dock ansetts som en betydligt lindrigare form av ohyra än t. ex. lusen. »Man får se om sina loppor så att det inte blir löss.» Ur vissa aspekter har dock lusen varit att föredra. »Dä ä bätter å ha e lus än e löppe. När lusa är mätter ho säj sätter men löppa ho börjer å höppa» (Skänninge, Östergötland).

Eftersom lopporna är skymningsdjur, intar de sin måltid företrädesvis efter mörkrets inbrott. Sängen och det däruti vilande har främst varit platsen för måltiden. För att skydda sig mot loppans bett har man hittat på diverse knep. Linné berättar att dalfolket idkade loppfängeri med loppnät. Dessa utgjordes av vita yllelappar, stickade av spunna harhår, som placerades i sängen. Lopporna drogs till dessa loppnät, som på morgonen befriades från nattens skörd. Från Västergötland berättas att ett vitt skinn kunde läggas vid sängens fotända för att samla loppor i. Av harull skulle även den strumpa eller vante vara som man loppade särken med. Särken kunde som favorittillhåll för lopporna ibland benämnas loppmjärde eller loppryssja. En hartass kunde också användas för loppning.

För att befria fällarna från loppor lades de vintertid ut på snön. Lopporna blev stela i kylan och lätta att plocka bort. På somrarna lade man fällarna med den håriga sidan neråt på någon myrstack och lät myrorna göra arbetet. Även mot löss kunde man utnyttja myrstacken.

Den som gick sist i säng på kvällen kunde strö allöv på golvet. Det var klibbigt och lopporna kunde lätt fastna i det. På morgonen sopades löven ur stugan i hopp om att lopporna skulle följa med. Ibland kunde nässlor användas på samma sätt.

2. Loppning. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1912.

Vad göra när man fått en loppa i örat? För oss som inte har upplevt det ter det sig enklast att manuellt befria sig från den, men så var inte fallet. Det bästa ansågs på sina håll vara att droppa kvinnomjölk i örat, så att loppan flöt upp. Sannolikt gav också denna vätska en viss magisk effekt, men även andra vätskor rekommenderas, t. ex. brännvin, urin och vatten.

Det snabbaste och enklaste sättet att döda en loppa ansågs av många vara att bita ihjäl den, under det att en lus bäst klämdes ihjäl mellan tummen och pekfingret.

Det var en allmän föreställning att loppor blev till av sig själva i smuts. Spånmull och sågspån företrädesvis uppblandad med urin tänktes som idealiska för självalstring och tillväxt.

Tanken att man genom renlighet kunde bli kvitt snyltgästerna finns sporadiskt belagd under medeltiden. Vissa levnadsregler bygger på denna iakttagelse, t. ex. att man innan dymmelveckan bröt in skulle rensopa alla vrår, i annat fall skulle det bli mycket loppor. Det dröjde i vårt land ända in på 1940-talet, innan denna tanke till fullo realiserats och vi städat bort lopporna. Redan i början av 1900-talet var det på sina håll socialt nedsättande att ha loppor. Från Kumla berättas att kavaljererna drog sig för en flicka som hade loppor.

Löss

Även lössen är blodsugande insekter. De egentliga lössen parasiterar på människor och däggdjur. De finns i två arter som angriper människan,

varav den ena förekommer i två raser. Varianterna är: klädlusen, *Pediculus corporis,* huvudlusen, *Pediculus capitis,* och flatlusen, *Phtirius pubis.* Vägglusen, *Cimex lectularius,* tillhör däremot skinnbaggarna. De egentliga lössen förmodas liksom loppan ha varit människans följeslagare sedan förhistorisk tid, under det att vägglössen kan ha kommit in i landet så sent som under 1600-talet. Alla fyra lösstyperna finns ännu i Sverige, men flatlöss behandlas ej nedan, då uppgifterna om företeelsen är knapphändiga.

Folk kunde vara mer eller mindre »lusfällta», dvs. omtyckta av lössen. Somliga människor hade medfödd eller förvärvad immunitet mot lössens stick, eller bett som det hette, och fick inga obehag. Säkert är att egna löss småningom kunde fördragas, under det att andras löss bet värre. Att ligga i annans säng var värre än att ligga i en myrstack. »Ja känner la igen mina löss på gången, och dum kan en la allti plöja rätt mä» (Ås socken, Västergötland).

3. Borstning med lusborste. Träsnitt från 1400-talet. Lusborste med liknande utseende användes i vårt land ännu under 1800-talets senare hälft.

Medan det på sina håll redan i början av 1900-talet kunde vara socialt nedsättande med loppor, ansågs det på andra håll ännu vid denna tid vara nyttigt. »Löpper å löss suger geft ur kröppen å håller en frisk» (Harbe). Huvudlus och vägglus var fullt naturligt, under det att klädlus tidigt var något man skämdes över.

Huvudlöss

Huvudlusen betraktades som en lindrig form av ohyra. Ibland verkar den nästan omhuldad, »huvelusa va vit och fin och liksom av ädlare ras» (Olofsson), dvs. en statuslus bland lössen.

Det vanligaste sättet att befria sig från dessa snyltgäster måste ha varit handplockning, löskning. Som hjälpmedel kunde man därvid använda en bordskniv för att bena upp håret och skrapa hårbottnen med. Lössen föll ner på en därför avsedd bräda eller bricka och kunde klämmas ihjäl med kniven mot brädan. Luskadavren slängdes sedan på brasan. Löskning lär ha varit njutbart. »Detta pillrande i huvet sände sådana egendomliga vällustrysningar hela ryggraden ned igenom, så man skulle önskat proceduren fortsatt i det oändliga.»

Lusborsten är ett hjälpmedel som förekommer i bruk ännu under 1800-talets senare hälft. Att döma av ett medeltida träsnitt tycks dess utseende inte nämnvärt ha förändrats sedan dess. Det var förmodligen icke helt behagligt att bli gnodd i huvudet med något som skulle kunna liknas vid en nutida hård skurborste.

Luskammen eller lusräfsan var en

4. Löskning. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1912.

fintaggig kam vanligen av mässing. Även horn och ben förekom som kammaterial. Den plockades fram vid mindre lusräfst och hjälpte till att hålla lössen under kontroll.

Om huvudlössen fick övertaget, kunde det uppstå svår klåda, sår och ruvor i hårbottnen. Håret kunde tova ihop sig. En mycket radikal bot kunde i sådana fall tillgripas, beckhuvan. Det fungerade så, att en huva på insidan bestruken med beck trycktes ned på huvudet. Efter en tid ryckte man loss huvan, så att hår, ruvor och ohyra följde med. Beckhuva har åtminstone under 1800-talets andra hälft icke varit i allmänt bruk.

Olika typer av örtdekokter har använts. Frön från lusört, *Delphinium staphisagria,* är ett klassiskt hjälpmedel mot huvudlöss. Enligt senmedeltida svenska läkeböcker har de söndermalts och blandats i olja alternativt jämte kvicksilver i brännvin. Avkok på lusgräs, vanligen *Lycopodium selago,* en lummerväxt, torde ännu under 1800-talets senare del varit flitigt använt. Man kunde blöta håret väl med avkok på lusgräs på kvällen, varefter en duk knöts om för att hindra lössen från att vandra nedåt kroppen. Nästa kväll kunde man tvätta t. ex. med ättika, och så kunde man växla en veckas tid.

Bland de otaliga medel som använts mot huvudlöss var två mycket populära, nämligen gråsalva och sabadillättika. Gråsalva är en blandning av ister och kvicksilver. Den var bra mot de besvärliga gnetterna, dvs. lusäggen, som klibbade fast vid hårstråna och hade stor motståndskraft. Sabadill-

ättika eller lusättika bestod av sönderstötta sabadillfrön, sprit, ättiksyra och vatten. Behandlingen med sabadillättika kunde vara nog så plågsam, om hårbottnen var full av sår efter lussticken.

Hygienisk Revy berättar 1914 att patienterna på S:t Görans sjukhus fick tryckta beskrivningar på hur man skulle bli kvitt huvudlöss. En halvbutelj med hälften fotogen och hälften matolja omskakades väl. Huvudet skulle indränkas med denna lösning, varpå en linneduk skulle ombindas. Följande dag tvättades håret med grönsåpa och varmt vatten, varpå det flitigt kammades med ättiksdränkt finkam. I samma årgång kan man läsa att det även i de elegantaste frisyrer ej sällan påträffades ohyra.

En artikel i Hygienisk Revy 1922 visar att huvudlöss ännu vid denna tidpunkt var ett högaktuellt problem. Det var främst barn som var utsatta men även vuxna drabbades. Man presenterar en ny metod från Tyskland, som bestod i att ett tygstycke indränkt med ättiketer placerades på huvudet. Över detta trycktes en tätt slutande mössa. Man rekommenderar en »kautschukbadmössa». Efter 10—15 minuter hade alla löss avsomnat. Speciellt för skolbruk tycktes metoden förträfflig.

Klädlöss

Löss betraktades liksom loppor under medeltiden som en normal företeelse. Vid vittnesförhör i samband med Katarina Ulfsdotters kanonisationsprocess 1475 påpekades att klädlöss ej funnits i Vadstena kloster sedan ett sekel. Detta befanns så anmärkningsvärt att det endast kunde förklaras som ett av Katarina personligen åstadkommet mirakel.

Man var inte heller helt främmande för tanken att lössen kunde sättas i samband med bristande renlighet. Det kan anas bakom Birgittas skildring av den lille mönstergossen Jesus: »aldre kom lws älla nakar madhkir a han, ok ey fandz nakir orenlighet älla thofwan i hans haare». I Olof Bromans Glysisvallur från 1700-talets förra hälft påpekas nödvändigheten att använda rena kläder för att bli kvitt lössen.

Ett relativt kallt klimat, där människorna måste bära kläder, är en förutsättning för klädlössens existens. En andra förutsättning är att kläderna sällan byts. Uppfattningarna om hur ofta detta skulle ske har skiftat. Följande lustiga replik fälld av en dräng från Småland belyser hur det kunde te sig under 1800-talets senare hälft: »Ta mä fasen troke ja har fått lus i dänna skjorta mä, å dä ä inte mer än älve veeker sen ja vrängdena.» Från Vilhelmina berättas, att det kunde räcka med klädbyte en gång i månaden, om lusen inte blev alltför svår. Barnen skickades ut i ladugården någon gång då och då för att ta av sig kläderna och plocka lössen ur dem.

På sjukhus och i fattigstugor grasserade lössen. I gipsvadd kunde det vimla av löss. En person intagen i fattigstugan vid slutet av förra seklet berättar, att han var tvungen att ha huvudet inlindat i en duk på nätterna för att slippa löss i munnen och i öronen.

Trångboddheten gjorde att lössen lätt kunde spridas. De förökade sig snabbt, och det brukade heta att lusen blev mormor på en natt. I Stock-

holm var det ännu på 1910-talet vanligt, att familjer som förut var trångbodda hade inneboende, som endast hyrde en sängplats. Man kunde sova ett tiotal personer i samma rum med begränsad möjlighet att tvätta och klä av sig. Ett besök i badhuset var förknippat med kostnader och viss företagsamhet.

I Stockholm var natthärbärgena omtyckta tillhåll för lössen. På de ställen där lakan användes skulle dessa bytas var fjortonde dag. Så skedde nu inte, man fick vara glad om man fick redan begagnade lakan en gång i månaden. Man blev ofta smutsigare än förut, om man torkade sig på handdukar, där sådana fanns. Ännu 1918 skriver prof. Albert Tullgren att klädlössen ej hörde till ovanligheterna trots en då rätt allmänt inrotad avsky för dem.

Ett mekaniskt hjälpmedel mot såväl lössens bett som annan klåda är klåkommissarien eller klipinnen. Den har gamla anor och kan vara utformad på olika sätt. Vanligen bestod den av en pinne med någon typ av refflad avslutning som rev skönt på ryggen.

Tidigt upptäckte man lusens känslighet för värme. När man skulle lusa särken, kunde man ställa sig framför brasan och hålla upp plagget. Då lössen kände värmen, började de springa. Då såg man, var de befann sig, och kunde ta dem mellan tummen och pekfingret och slänga dem i elden. När lössen ratade en sjuk människa då febern steg, var det ett akut tecken på att man snart skulle dö. (Feglöss, speciellt frodiga löss som vistades på gamla och orkeslösa, var också ett förebud att slutet nalkades.) Att koka kläderna i vatten var ett verksamt medel mot lössen, under det att tvättning i lut inte ansågs hjälpa. Det gällde att ta död på de motståndskraftiga gnetterna. Att lusen var seglivad uttrycktes på olika sätt t. ex. »Ho va harlkokt» (dvs. svår att koka). Lusen sades kunna gå igenom sju bykar.

Torr värme var länge det effektivaste sättet att avliva klädlössen. Man lade in kläderna i bakugnen eller i bastun. Att gå över dem med ett hett pressjärn var också mycket vanligt. Det åstadkom ett hemtrevligt knastrande, när lössen »sprack».

Desinfektion med ånga kom till användning t. ex. på sjukhus och i militära sammanhang. Under första världskriget avlusades t. ex. en stor mängd soldater i Egypten genom ett desinfektionståg där loket bestod ångan. Detta förhindrade spridningen av fläckfeber, en febersjukdom, som överförs genom klädlöss och som speciellt har uppträtt med stor dödlighet under krig och oår. 1870—75 förekom en större epidemi i Stockholm. Ännu 1908 inträffade ett par dödsfall i denna sjukdom i Sverige. Under andra världskriget förekom den i våra flyktingläger.

Vid 1920-talets början kom cyanväte till användning vid kommunala och andra avlusningsanstalter. Det används fortfarande i viss utsträckning. Under 40-talet kom ett synnerligen verksamt medel, DDT, diklordifenyltriklormetylmetan. Det framställdes första gången 1872 av A. Bayer i Strassburg, men ämnets insekticida egenskaper upptäcktes av forskare vid den schweiziska firman Geigys laboratorier under 40-talets förra hälft.

Första avlusningen med DDT i stor

skala torde ha utförts i Venedig i slutet av andra världskriget, där 1 300 000 människor avlusades under loppet av en månad. DDT-pulver sprutades in mellan kropp och kläder efter visst schema.

Avlusning förekommer ännu i Stockholm genom hälsovårdsnämndens försorg om än i mycket liten omfattning.

Vägglöss

Vägglusens, *Cimex lectularius,* ankomst till Sverige är inte klarlagd. Vi vet att den var allmän på 1700-talet. Liksom loppan är den ett skymningsdjur som främst intar sin måltid på det i sängen vilande offret. Den har sitt tillhåll i springor i väggar, golv och tak samt i möbler. »Grannlåtsmöbler», dvs. utstyrda hedersmöbler och liknande, var favorittillhåll för vägglössen.

Lysollukt avsöndrad från vägglusens stinkkörtlar skvallrar om snyltgästens närvaro. Vägglusen kan enligt vissa forskare utstå svält ett helt år och är även mycket motståndskraftig mot köld. Vid +35—37° är livsfunktionerna drivna till sin höjdpunkt, under det att en temperatur på +43° och däröver är dödande. Vägglusen rör sig snabbt och kan tillrygalägga en meter per minut. Avsaknaden av vingar kompenseras av att den kan slänga sig ner på offret från taket, om väggar och golv inte leder till målet.

5. Vägglusbräde av furu från Uppland. Nord.mus. 26.034 b.

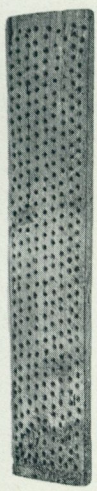

Vägglössen var mycket vanliga på sina håll. Från förra seklet finns målande skildringar av lössens framfart i de mindre bemedlades bostäder. Sådana namn som »lusasken» på arbetarbaracker hade säkert fog för sig. I lantarbetarbostäder var vägglöss ytterst vanliga, i städernas slumområden likaså.

Tak och väggar tvättades inte förr, men ett allmänt medel mot lössen var att begjuta väggarna med skållhett vatten. Som komplement kunde man skrapa med kniv i väggspringorna för att ta död på gnetterna. På samma sätt kunde man rengöra sängarna vid storrengöringen på sommaren. Till och med rekommenderades på sina håll att man skulle ta isär sängarna bräda för bräda och tvätta dem.

Vägglusbrädan var ett allmänt hjälpmedel att bli kvitt en del av lusstammen. Den bestod vanligen av en furubräda med små borrade hål. Brädans storlek kunde vara avpassad efter sängen. Ett vanligt mått är en längd av ca 80 cm och en bredd av 20 cm. Vägglusbrädan placerades mellan sängen och väggen. Flera bräden i samma säng förekom. När lössen hade intagit sin måltid, kunde de krypa in i brädans hål. På morgonen tömdes vägglusbrädan över elden. Varje hål undersöktes med en spik, om några nattliga gäster hade dröjt sig kvar. Man kunde också låta hönsen rensa brädet och äta upp lössen. Vägglusbrädan rekommenderades av apotekaren J. J. Salberg 1745 i Vetenskapsakademiens handlingar. Vi vet att den på sina håll i Uppland ännu var i bruk på 1920-talet.

I olika skrifter rekommenderas otaliga medel mot vägglössen. De flesta skulle sprutas eller strykas på väggarna och var mer eller mindre verksamma. Eftersom vägglössen har sitt tillhåll i springor, är de svåråtkomliga. Dessutom är gnetterna svåra att oskadliggöra, och det var främst detta som gjorde att alla behandlingar fick

blott kort verkan. Ett medel som förordas av Olaus Magnus (1555) rekommenderades ännu i början av detta sekel av Stockholms stads bostadsinspektion, nämligen svavelrökning. I stort sett stod man och stampade på samma ställe. Hästurin och andra stinkande medel hade prövats, men som Salberg säger 1745 om ryssolja och beckolja, de »lämna mera olägenhet af luckt och stanck än sielfa odiuren». Terpentin och fotogen kan också räknas till denna grupp. Örtdekokter av olika slag förekom.

Under första världskriget ökade vägglössens utbredning kraftigt inte bara hos de mindre bemedlade på landsbygden utan även i städerna. En enkät från 1920-talets början visar att 90 % av bostadsbeståndet i Malmberget hade vägglöss. Siffrorna för t. ex. Luleå och Norrköping var 75 % respektive 50 %. Sundhetsmyndigheterna i Stockholm och Göteborg förklarade, att det svenska folket under krisåren blivit »i betänklig grad nerlusat». Detta skulle bero på överbefolkning i lägenheterna och brist på tvättmedel. Många andra skäl kan dock anges. Ett är de täta byten av bostäder som förekom. Några år tidigare (1906) flyttade t. ex. 1/3 av Stockholms befolkning in i ny bostad. Det fanns stora möjligheter att en lusfri familj flyttade in i en nerlusad lägenhet och vice versa. Att helt bli av med lössen tedde sig tvivelaktigt t. o. m. för Kungl. Medicinalstyrelsen. I ett meddelande till allmänheten skriver man 1919, att det är ett samhällsintresse att i »görligaste mån» försöka utrota lössen.

Ungefär samtidigt infördes i landet cyanvätebehandling för bekämpning av vägglöss, liksom av klädlöss, som tidigare omtalats. Cyanväte kom till användning i USA på 1880-talet för bekämpning av skadedjur på fruktträd enligt en metod utarbetad av D. W. Coquillet. Det användes sedan allt mer mot skadeinsekter i mjöl och säd. Mot vägglöss prövades metoden först i Tyskland, varifrån den importerades hit. Det visade sig att cyanväte trots sin effektivitet bjöd på svårigheter. Gasen är ytterst giftig och förorsakade flera dödsfall, varför behandling endast fick utföras av desinfektörer med certifikat från Medicinalstyrelsen. Metoden var också behäftad med avsevärda kostnader. Hela byggnader fick t. ex. utrymmas, ty risken fanns att gasen skulle sprida sig från lägenhet till lägenhet. Vem skulle betala detta, hyresvärd eller hyresgäst? Vid 20-talets slut avgjordes ett mål i Högsta domstolen, där hyresvärden blev ersättningsskyldig. Småningom blev det enligt lag dennes skyldighet att befria bostaden från ohyra.

Lokala initiativ togs på sina håll för att rå på vägglössen. Redan 1919 bestämde Finspångs Metallverks AB att ingen familj fick flytta in i deras arbetarbostäder, innan bohaget undersökts och — om man kunde konstatera vägglöss — undergått cyanvätebehandling. Likaså röktes bostaden före inflyttning. Kravet på att endast en lusfri familj fick flytta in i en lusfri bostad ställdes gång på gång. I städerna tillkom desinfektionsanstalter för att avlusa bohag och kläder. 1941 fanns cyanvätekamrar i 71 städer, där mindre bemedlade ofta kunde få sitt bohag behandlat gratis.

1921 års riksdag beslöt utreda, i vad

mån stat eller kommun kunde vidta åtgärder för att åstadkomma ett verksamt utrotningskrig mot ohyran. Förste stads- och provinsialläkarna yttrade sig, och från ett håll sägs att det effektivaste medlet var att bostadsstandarden höjdes i sanitärt avseende. Bostadssociala utredningens betänkande 1935 visade också, att nedlusningen ökade parallellt med andra hygieniska brister hos bostaden.

Även nybyggda och från sanitär synpunkt föredömliga bostäder angreps av vägglöss. Detta förklarades på olika sätt. Man använde ofta rivningsvirke i nybyggen och detta kunde vara infesterat. Vidare tycktes vägglössen trivas förträffligt med centraluppvärmda fastigheter som gav en jämn och skön temperatur. Värmeledningsrören var även bra vandringsvägar för lössen.

Bland de åtgärder man rekommenderade för att minska vägglössens trivsel i nybyggda fastigheter kan nämnas putsöverdragna innerväggar eller möjligtvis väggar klädda med impregnerat kryssfanér. »Vägglössens kolonier äro icke sällan placerade bakom lossnade tapeter» (Wirgin). T. o. m. spikhål påpekas som nästen för löss, och man rekommenderar X-krokar, som var en nyhet på 20-talets början.

Cyanvätebehandlingarna kulminerade 1935 med över 85 000 rum, varav nästan hälften i Stockholm. Vägglössbeståndet minskar sedan successivt. Vid andra världskrigets slut hade vi i stort sett rått på lössen.

En väsentlig del av cyanvätebehandlingarnas framgång torde kunna tillskrivas garantiverksamheten, som inleddes 1933. Genom avtal med fastighetsägarna övertog garantibolaget ansvaret för ohyreutrotningen och garanterade ohyrefrihet. På detta sätt kunde de spekulationer som präglade bekämpningsbranschen stävjas. Redan 1938 uppmanar Malmö hälsovårdsnämnd allmänheten genom upprop i pressen att endast anlita firmor som garanterar ohyrefrihet inom viss angiven tid.

I början på 60-talet upphörde cyanvätebehandling genom privata firmor och man övergick till andra för människan mindre farliga bekämpningsmedel. Vägglössen finns dock kvar i liten skala. AB Anticimex har under de senaste 15 åren haft i genomsnitt 330 behandlingar per år i Stockholmsområdet mot vägglöss. Siffran är tämligen konstant varje år.

6. Möbeltyg med vägglöss, vägglössägg och den typiska nedsmutsningen.

Råttor och möss

Av råttsläktets många arter ska jag nedan endast gå in på svarta råttan, *Rattus rattus;* bruna råttan, *Rattus norvegicus;* husmusen, *Mus musculus.* Samtliga tre arter har asiatiskt ursprung och förekommer hos oss endast i anslutning till mänsklig bebyg-

	Rattus norvegicus	Rattus rattus	Mus musculus
Medelvikt (vuxna exemplar)	330 g	250 g	16 g
Svanslängd	Kortare än huvud + bål	Längre än huvud + bål	Längre än huvud + bål
Öron	Korta, rätt tjocka, små fina hår	Relativt stora tunna, hårlösa	Stora, glest hårbevuxna
Nos	Trubbig	Spetsig	Spetsig
Färg	Brungrå, stundom brunsvart-svart, grå buk	Brunsvart-svart, stundom grå-brun-brun, buken stundom gråvit	Gråbrun

gelse. Ovanstående tabell (efter Kjellander) visar de morfologiska kännetecknen.

Husmusens nordeuropeiska historia har inte kunnat rekonstrueras, men musens likhet med inhemska smågnagare gjorde att lång tid förflöt, innan man lade märke till dess särart.

Svarta råttan, som ännu finns vild på Syd- och Östasiens fastland, har förmodligen kommit till Sverige med vikingatidens sjöfart. I Lund hittade man vid arkeologiska utgrävningar 1954 fragment av ett lårben, daterat till 1000-talets mitt. Medeltida råtthistorier lokaliseras i regel till skepp och hamnplatser, och traditionen att den svarta råttan kommit till Norden med sjöfart var ännu levande vid 1500-talets slut. Digerdöden, som härjade vid 1300-talets mitt, anses vara orsakad av infekterade råttloppor. Böldpest är enligt nutida uppfattning främst en råttsjukdom. Svarta råttan vistas mera än bruna råttan i människans grannskap, gärna inne i husen. Den är också en skickligare klättrare än bruna råttan. Svarta råttans fruktsamhet är relativt låg i vårt kalla klimat, med en à två kullar om året och i genomsnitt fem ungar per kull.

Bruna råttan kom till vårt land först vid 1700-talets slut. Enligt vissa forskare massinvandrade den till Europa från Östturkestan i samband med hungersnöd vid 1700-talets början. Den har numera nästan helt trängt undan den svarta. Bruna råttan är större och livskraftigare. Den är allätare men livnär sig främst på livsmedel, matavfall, svinmat, fågelfoder o. dyl. En hona kan bli stammor till 900 individer per år.

Råttornas närvaro ansågs förr som självklar. Rått- och musträck i mjöl och sädesbingar var normalt, och man tog ingen större notis om det. När råttorna gnagt på bröd och annan mat, skar man bort en liten bit och använde resten.

Det var ingen ovanlighet att man fick påhälsning av råttor i bonings-

rummen. I »Statarminnen» omtalas att råttorna kunde vara stora som harar. En familj fångade 28 stycken första natten i en ny bostad. En kvinna berättar hur hon som spädbarn blivit biten, när hon lämnades ensam i en vagga, medan modern, som var statarhustru, fullgjorde sin mjölkningsplikt.

I Stockholms härbärgen hörde råttorna till nattgästerna. Man kunde bli klöst i ansiktet, om man inte drog filten över huvudet. På »Prinsen» hängde man stövlarna på en spik på väggen, så att de inte skulle bli råttmat under natten.

Listighet är ett krav på en god råttjägare. Vapnet är av underordnad betydelse. Hade man råttor i huset, kunde man sitta tyst en stund, gärna i skymning. När råttan uppenbarade sig, ryckte man blixtsnabbt fram och tog djuret i svansen och dunkade råttan i golvet några gånger. Ett par tramp med träskon och råttans levnad var till ända.

Råttjakt var en omtyckt sport för småpojkar. Bland det roligaste en bekant till mig visste som barn var att ligga på magen på dasstaket och släppa ner tegelstenar på råttorna, när de var på väg över gården till soptunnorna för att få sig ett skrovmål.

Tamkatternas förekomst i Norden står sannolikt i direkt förhållande till gnagarnas framfart. Även träkatter, dvs råttfällor användes. Man vet inte med säkerhet, vilka fälltyper som varit vanliga i vårt land under medeltiden. Fällor av flaktyp och klumptyp får dock antas ha varit i bruk. De är liksom den nord-baltiska torsionsfällan, den utvecklade torsionsfällan samt lådfällan belagda under medeltiden på den europeiska kontinenten. Även burfällor av järntråd kan ha förekommit redan då. Råttsaxar finns hos oss belagda på 1700-talet. Samtliga fälltyper som nämnts ovan var i bruk in på detta sekel. Placering, betning och rengöring av fällorna var av större betydelse för resultatet än deras konstruktion.

Förgiftat bete har medeltida anor. Råttkrut, arsenik, har använts in på detta sekel trots att dess försäljning som råttgift blev förbjuden på 1700-talet. Fosforn från fosfortändstickor var verksam mot råttor. Man blandade den i deg eller mos. För att skydda lik mot råttornas angrepp kunde man lägga fosfortändstickor speciellt över ansiktet. Bete i form av kork, hårt stekt i flott, kom på sina håll till användning. Korken svällde i magen på råttorna och tog död på dem. Krossat glas i råtthålen var också vanligt.

Småningom fick man upp ögonen för den ekonomiska skadegörelse som råttorna åstadkom. I Norden var Danmark ett föregångsland på råttbekämpningens område. Genom privata

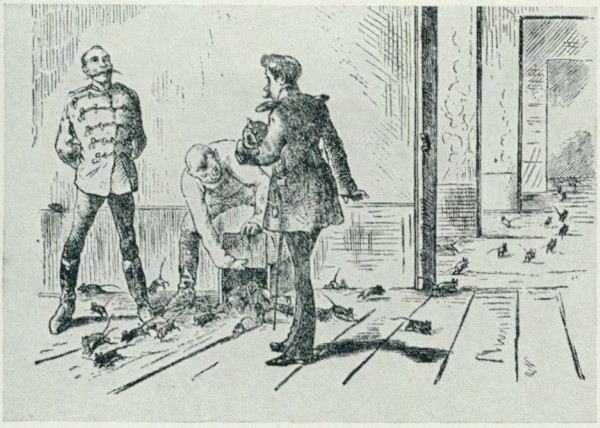

7. En skämtbild ur Fliegende Blätter.

— Vad i Herrans namn tar ni er till?

— Enligt kontraktet skall jag återställa våningen i samma skick den var då jag hyrde den.

8. Råttjakt på bakgård i Stockholm vid sekelskiftet. Ur S.-U. Palme & Å. Meyerson, Historia genom kameraögat, 1958.

initiativ tog man där upp kampen. Man gav bl. a. premier för dödade råttor för att öka allmänhetens intresse för jakten. 1901 började också Stockholms hälsovårdsnämnd utdela premie på 10 öre per dödad råtta. Redan första året inlöstes 146 000 råttor. 1908 kompletterades systemet med utläggning av Ratin, ett bakteriepreparat. Småningom blev råttorna immuna mot detta, och vid 20-talets början kom sjölökspreparat till användning. Det hade bland annat den fördelen att husdjur inte drabbades, vilket kunde inträffa med bakteriepreparat. Sedan 1940-talet användes Warfarin.

Vid råttutrotning på fartyg kan man använda sig av gasning vid stor förekomst. De vedupplag som fanns under andra världskriget kunde också bli föremål för gasning. Vid sådan gasning i början av 1946 påträffades inte mindre än 160 råttor i ett upplag på 60 kubikmeter.

Till den ekonomiska skadegörelsen som råttorna åstadkommer hör de olyckstillbud som orsakas av t. ex. söndergnagda elkablar. Även råttornas roll som sjukdomsspridare är en grav anledning att försöka utrota dem. Förutom pest kan nämnas paratyfus, tularemi och Weils sjukdom, som sprids genom råttor.

Det är först genom förebyggande åtgärder, råttsäkring, som man i högre grad än förr lyckats befria boningshusen och det närmaste grannskapet från råttor. Ordnad sophämtning och bättre renhållning har bidragit till att vi mindre ofta behöver riskera att kollidera med en råtta på tomten. Man skulle nästan förledas tro att de har försvunnit. Så är inte fallet. Vi har lika många råttor nu som tidigare, dvs. cirka åtta miljoner exemplar. Det har däremot skett en viss förändring av deras vistelseort. Numera är de stora soptipparna favorittillhåll. Vi har icke lyckats överlista råttan.

Källor och litteratur:

Uppgifter rörande medeltiden har hämtats ur J. Bernströms artiklar i Kulturhistoriskt lexikon: Löss, vägglus och pälsätare (bd 11, sp. 153–156), Råttor och möss (bd 14, sp. 577–583).

För perioden 1850 och framåt har svaren på ULMA:s frågelista nr 9, Renlighet, utnyttjats. De återfinns dels i ULMA, Uppsala, dels i KU, Nordiska museet, Stockholm.

Med uppgifter rörande 1900-talet har även AB Anticimex och Stockholms stads hälsovårdsnämnd varit behjälpliga.

Beattice, W. R., The use of hydrocyanic acid gas . . ., i Science 1901:355, s. 285–289. New York.

Berg, G., Klåkommissarien, i Studier till ägnade John Granlund 25.10.1961. 1, s. 16–28. (Stencil.)

Berg, G., Råttfälla, i Kulturhistoriskt lexikon. 14. sp. 576–577.

Berättelse om hälsopolisens i Stockholm verksamhet 1878–1928, i Berättelse från Stockholms stads hälsovårdsnämnd 1928. Bihang.

Edin, K. A., De mindre bemedlades bostadsförhållanden i Göteborg år 1911. 1912.

Feilitzen, U. von, Tjenare, statare, torpare. 1890. (Skrifter utg. af Lorénska stiftelsen. 1.)

Fischer, G., Vägglöss och DDT, i Svensk läkartidning. 1945, s. 2996–3001.

Fischer, G., En bra och rolig bok om råttor. Rec. i Landskommunernas tidskrift. 1948:6, s. 236–241.

Franzon, C. A., Råttbekämpning. 1962.

Harbe, D., Folkminnen från Edsbergs härad. 1–2 1950–56. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 19:1–2.)

Hase, A., Die Bettwanze. Ihr Leben und ihre Bekämpfung, i Monographien zur angewandten Entomologie. 1. Berlin 1917.

(Hesselgren, Kerstin), Boken om Kerstin Hesselgren. En vänstudie. 1968.

Hunter, W., New methods of disinfection for the prevention and arrest of liceborne diseases, i British Medical Journal 1918: Aug. 24, s. 198–201.

Hygienisk Revy. 1–30. 1912–1941.

Hälsovårdsstadgan. Med anvisningar och rättsfall. Utg. av G. Florén. 9 uppl. 1967.

Järnbruksminnen. 1952. (Svenskt liv och arbete. 14.)

Keferstein, U., Schädliche Insekten. Erfurt 1837.

Kjellander, B., Skadedjursbekämpning, i Hygien. 1964, s. 341–351.

Koch, G. H. von, »Luffare.» Några spridda anteckningar, i Social Tidskrift. 1906, s. 292–299.

Kungl. . . . Förordning, angående . . . försälgning af arsenik eller rottgift . . . 15 junii 1787.

Lagerstedt, Agnes, Stockholms arbetarhem. 1900.

Laurell, G. & Lindgren, B., Försiktighetsåtgärder vid användande av DDT-preparat, i Svensk läkartidning. 1946, s. 2335–2340.

Levander, L., Livet i en Älvdalsby före 1870-talet. 1914.

Linné, C. von, Dietetik. Utg. av A. O. Lindfors. 1907.

Medicinalförfattningar. Utg. av A. E. Bastman. 3 uppl. 1935.

Nordisk hygienisk tidskrift. Årg. 1929, 1943, 1945–1947, 1949, 1956.

Norlind, T., Svenska allmogens lif i folksed, folktro och folkdiktning. 1912.

Okänt Stockholm. En antologi utg. av Per Anders Fogelström. 1968.

Olofsson, K., Folkliv och folkminnen i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland. 1. 1928.

Olsson, H., Folkliv och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet. 1945.

Om råttsäkring. Utg. av Föreningen för allmän hälsovård. 1952.

Statarminnen. 1947, 1949. (Svenskt liv och arbete. 1, 5.)

Statens institut för folkhälsan. En redogörelse för verksamheten 1938–1966. 1968.

Statens offentliga utredningar. 1935:49. = Betänkande med förslag rörande ändringar i vissa delar av hälsovårdsstadgan samt anordnande av förbättrad bostadsinspektion i städer och stadsliknande samhällen m. m.

Statens offentliga utredningar. 1941:15 = Betänkande rörande bekämpande av väggohyran.

Ströman, R., Kampen mot råttorna. 1948.

Tengdahl, K., Material till bedömande af hamnarbetarnes i Stockholm lefnadsförhållanden. 1897. (Skrifter utg. af Lorénska Stiftelsen. 13.)

Thorsén, E., Uppländskt torparliv. 1949.

Tillhagen, C.-H., Sägner och folktro kring pesten, i Fataburen 1967, s. 215–230.

Trägårdh, I., Hemmens skadegörare. 1932.

Tullgren, A., Våra snyltgäster. 1914.

Tullgren, A., Våra insekter såsom sjukdomsspridare. 1918.

Wigström, Eva, Folktro och sägner från skilda landskap, i Svenska Landsmål. VIII:3 1898–1914.

Wirgin, G., Om väggohyra i smålägenheter. 1924. (Skrifter utg. av Ingeniörsvetenskapsakademien. 37.)

Årsberättelser från Stockholms stads hälsovårdsnämnd. 1879–1968. (Varierande titlar.)

SUMMARY

Fleas and lice, rats and mice

The common flea, Pulex irritans, has been the follower of man since pre-history. As late as the end of the last century it was still thought that fleas created themselves out of dirt and uncleanliness. The usual ritual before going to bed in Sweden was trying to catch the fleas with a mitten of white hare-wool. During the 1940's the flea became increasingly rare, and today it is completely gone.

It was considered healthy to have fleas and lice. "Fleas and lice suck the poisons out of the body and keep it healthy." Head-lice, Pediculus capitis, body-lice, Pediculus corporis, and crab-lice, Phthirius pubis, have like the flea been man's followers since pre-historic times. The head-lice was mainly affecting children. Head-lice, as well as crab-lice were almost defeated at the end of the 1940's. Body-lice were loosing ground already at the end of the last century and were relatively rare in the 1930's. These types of lice are still to be found in Sweden, but in very small numbers.

The bug was common in Sweden at least from the middle of the 18th century. The remedies were fairly ineffective up to the 1910's. It was the eggs that were resistent and hard to kill. Towards the end of the 1910's hydrocyanic gas was introduced from Germany. It had first been used for vermin control in USA during the 1880's. The infliction of bugs gained in intensity during the 1920's and culminated in 1935 when more than 85 000 rooms were treated with hydrocyanic gas. Bugs are today found only to a very small extent in Sweden.

The black rat, Rattus rattus, is believed to have come to Sweden during the seafaring Viking period. Towards the latter half of the 19th century it was almost displaced by the brown rat, Rattus norvegicus, which had found its way into Sweden at the end of the 18th century.

Poison and traps are mentioned as early as the Middle Ages as effective means of fighting rats, but only at the beginning of this century an intensified rat control started, following the Danish system with premiums for dead rats. Later this was supplemented with Ratin, a bacteria compound poison. In the 'twenties a sea-onion compound was used and today Warfarin. Sweden still has c. 8 million rats–that is roughly one rat for each human inhabitant–in spite of rat insurances and increasing refuse collecting. The rats have moved from the houses to the refuse pits.

Gunnel Hazelius-Berg

Tvätt

Med sitt klappträ nervid strand
pigan står så kåter,
knyter till sitt förkläsband
och sin barm upplåter:
Barbent hon på bryggan står
räknar slagen, klockan slår
flitigt sig på benen klår
svettig, sur och våter.

Det är Carl Michael Bellman som ger oss denna målande bild från stranden nedanför Skinnarviksberget en sommarmorgon 1769. Längs Stockholms stränder låg klappbryggorna tätt, och Årstafrun talar om hur hon »vandrat kring den långa klappbryggan vid Munkbron» – en annan gång, då hon ville gå på visit, var mamsell Werner ej hemma, »ty hon låg själv vid klappbryggan» på Liljeholmen. Det var staden som skulle ordna med denna för hushållen så nödvändiga utrustning.

På 1850-talet underhöll Stockholms stad omkring 25 klappbryggor fördelade på de olika stadsdelarna. Gamla staden hade sådana både åt Mälarsidan och Saltsjön, vid Munkbron och Räntmästartrappan, men också nedanför Kanslihuset och i Myntgränd. Enligt beslut 1846 fick inte personer som hyrde ut klappträn och tvättredskap hindra fritt tillträde till bryggorna. Vintertid fick inte bryggan vid Riddarhuskanalen användas för tvätt, då var den endast avsedd för vattenhämtning. Utom dessa stadens bryggor fanns det privata klappbryggor, som ibland fick användas fritt eller mot en liten avgift (P. R. Ferlin, Stockholms stad). Man får inte glömma bort att vattnet måste hämtas och bäras till hushållens bruk, och det var ett tungt arbete, även om pumpen fanns på nära håll. Många lejde hjälp till detta arbete och fick kanske också betala extra för att få använda andras brunnar. För all tvätt ansågs det mjuka regn- och sjövattnet bättre än källvatten.

Vid klappbryggan fick man höra de senaste nyheterna och där var språklådan i gång från morgon till kväll till ackompagnemang av klappträna. Men det kunde också vara trångt och svårt att hålla reda på ens egna våta plagg. Sådana konfliktanledningar avspeglar sig ibland i domstolsprotokollen. I Lidköping beskylldes snickarmästare Olof Rudbergs hustru Catharina Larsdotter för tjuvnad, därför att hon fått en särk tillhörande skräddaren Peter Edströms hustru Dorotea Lidman bland sina kläder, och det trots att hon genast återlämnat plagget. Men en annan gång blev hon överbevisad om att ha tagit ett lintyg som tillhört frälseinspektor Dahlbergs hustru. Detta plagg återfanns upphängt på hennes gård

Gunnel
Hazelius-Berg:
Tvätt

1. En bild från klappbryggan i Vaxholm. Tvätterskorna ligger på knä på lådformiga pallar. Akvarell av Fritz von Dardel 1887. Privat ägo.

under ett lakan. Catharina sade sig ej ha sett det, eftersom hennes syster hängt tvätten (C.-M. Bergstrand, Från 1700-talets Lidköping).

Vid varje bro i Eksjö fanns en klappbrygga byggd av grova stockar, men i början av 1900-talet togs »bryggorna bort och klapphus byggdes i både norra och södra stadsdelen». Även Lidköping hade då fått en takförsedd flotte förtöjd i Lidan och den var ännu i flitigt bruk vid samma tid. I Simrishamn gällde det att vara ute i god tid för att få en bra plats. Där stod tvättgummorna i träbaljor placerade ute i ån och hade tvättbänken framför sig. När kläderna var färdigklappade, tog jungfrurna vid och bredde ut dem på sandstranden för att torka. Sand lades på hörnen av plaggen, så att de inte skulle blåsa till havs.

Vid stränderna i stad och på land låg tvättbryggor, och i alla väder pågick arbetet. Även då man först fick hugga upp en vak i isen och plaggen sedan frös ihop. Tvättgummorna var väl påbyltade, men vad hjälpte det, när kjolarna frös till ispansar kring benen. Elisabeth Bergstrand-Poulsen har i sin bok Lovsång till träorkester (1935) med kärlek skildrat barndomens tvättgumma, Littan-la, och hennes arbetsglädje och trofasthet. »Slagen från klappbryggan hade ekat med oförminskad kraft sedan morgonen.» Littan-la hade 35 öre om dagen, när hon tvättade.

Klappning av kläderna vid öppet vatten är ett uråldrigt bruk som återfinnes hos alla primitiva folk. Senare tillkom andra tvättmetoder med tillsats av tvättmedel från växt- och djurriket, men sköljningen i rikligt med vatten kvarstod och var funktionell in i vårt eget århundrade. Klappträet var

2. Här står tvätterskan ute i vattnet med sin klappbänk och vrider upp ett färdigklappat plagg. Ur Gustaf Oscar Åbergs skissbok. Nord. mus.

ofta vackert utskuret och ornerat. I Norge finns ett klappträ med ägarinnans namn i runinskrift bevarat, och bland utrustningen i Osebergsskeppet saknades inte heller klappträet. Det enkla redskapet utan ornering slets ut och ersattes med ett nytt liksom klappbänken, antingen det var en snedställd pall, då tvätterskan stod och arbetade, eller det var en bräda vid klappbryggans kant, då hon låg på knä och klappade kläderna. Med klappträet slogs vattnet ut ur plaggen, men mycket behövde även vridas ut för hand, då två personer fick hjälpas åt. När den lilla vridmaskinen började användas, innebar den ett stort framsteg både för det ömtåligare tvättgodset och för tvätterskan, som slapp en del av det tunga arbetet. Den uppfanns på 1700-talet, men det dröjde länge innan den kom i allmänt bruk.

3. Klappträ. Nord. mus. 152 610.

Klappningen av kläderna hade föregåtts av den egentliga byken, antingen den skett i en riktig bykstuga, ute på gårdsplanen eller kanske i köket. Marianne Olsson har i Fataburen för 1967 givit en fyllig skildring av tvätt före maskinernas tid. Den bygger på ett rikt upptecknings material i Nordiska museets arkiv och belyser förhållandena särskilt på landsbygden vid 1800-talets slut och 1900-talets början. De två metoderna med ösning av het lut och kokning av kläderna har olika utbredningsområden. Efter blötläggningen började den egentliga tvätten med gnuggning med händerna en eller två gånger och sedan följde ösningen.

Bykstugan eldades under natten för att muren skulle vara varm, då tvätterskorna kom i arla morgonstunden. Min mormors gamla Mimmi från Västergötland brukade berätta från sin första plats i en storbondegård på 1860-talet, hur hon låg i bykstugan på natten för att passa elden och hur Hin själv då kom in genom dörren, men hon läste Fader vår och då »rann han ut som en eldkula». Det gick åt mycken vedbrand för att värma luten, när den i hett tillstånd skulle ösas över kläderna från 4 till bortåt 50 gånger. Efter gnuggningen hade kläderna lagts i en bykså med tapphål. I botten låg säcken med luten i och däröver käppar eller ben, så att vattnet skulle kunna rinna fritt. Ett lakan klädde in sån, och så lades de smutsigaste kläderna i bottnen och överst bordslinnet. Lakanet veks över och så kunde bykningen börja; den varma luten fick rinna genom karet, tappades i en bytta och värmdes på nytt undan för undan. Så gjorde man

4. Denna medeltida tvättbild illustrerar alla de klassiska arbetsuppgifterna: bykning, gnuggning, klappning och sköljning samt dessutom torkning och blekning. Miniatyrmålning ur den alkemistiska handskriften Splendor solis från 1500-talet. Nürnberg.

i det gamla Egypten, och genom århundraden användes även hos oss samma metod. Den lämpade sig särskilt väl för linnet som blev rent och vitt t. o. m. utan gnuggning, ansåg många.

Bomullen var mera hårdtvättad och krävde gnuggning. Den lämpade sig också särskilt väl för kokning i tvättgryta. Även denna metod är relativt gammal och är givetvis mera arbetsbesparande. En tvättgryta behövde inte koka mer än 1/2 till 2 timmar, om man tillsatte soda i tvättmedlet. I somliga landsändar ansågs den dock mera dyrbar än ösningen. Det berodde på att kokningen krävde såpa och dyrbarare tvättmedel än luten.

Luten tillverkades av aska av bok- eller björkved. Denna aska måste

vara ren, utan tillsatser av sopor och andra träslag. Därför samlades särskilt askan från kakelugnarna till tvättaska, i köksspisen brände man ju allehanda. Askan sållades väl, så att kolbitar togs bort, och så sparades den till bykarna. När man inte hade nog med aska själv fick man köpa. I Stockholm såldes bl. a. från Kanslihuset fin aska av vaktmästarna. Orvar Odd säger att det var den ordinarie vaktmästaren som eldade och »drog inkomsten af den blifvande syperba björkaskan, vilken i allmänna handeln gäller en hel hop för fjärdingen» (Med en bit krita, 1841).

Såpan kokades på årets samlade ben tillsammans med aska, »den blev brokig och grann men kunde endast användas till grövre tvätt». Det var »Köksmajas» göra att koka såpa, berättar Ann Margret Holmgren i sina Minnen. På många håll gjordes såpkoket i samband med den stora höstslakten, då man hade tillgång även till talg och fett. Fårfettet gav den fetaste luten. I Vadstena kunde borgarna köpa såpa redan 1598.

Man kunde också köpa finare tysk såpa: 2 skålpund för en daler på 1650-talet. Utländsk tvål var en lyxvara, särskilt berömd var Marseilletvålen från 900-talet och den venetianska tvålen, känd från 1400-talet. Den äldre tvålen tillverkades av talg, olivolja och kokosfett, den härsknade lätt, och när lanolinet kom i bruk var det ett stort framsteg. Tvålen finnes belagd sedan andra århundradet efter Kristus – den användes då som hårpomada! – men det är först på 1800-talet som den blir en stor artikel. 1606 fanns det en tvålmakare i Vadstena, och i Stockholm sålde ryska köpmän tvål i »hela och halva bottnar» (1636). På 1800-talet kom nya fabriker i gång, och vid Gripsholm och Kummelnäs fabriker tillverkades tvål, dels i formar skulpterade av den kände landskapsmålaren Carl Johan Fahlcrantz och dels i stänger. Både såpan och tvålen var dyrbara varor, och det var inte ovanligt att husmodern själv såpade in smutsiga kragar och liknande för att det inte skulle slösas i onödan. Det färdiga lingarnet askade man däremot in för att det skulle få dra ut, innan tvätten började. Garnet var en viktig del av tvättgodset, och det skulle blekas i solen antingen det var mot snön eller på marken. De nya vävarna blektes likaledes i solen, och även gamla plagg behövde blekas i samband med tvätten. Sodan var ett bra blekmedel, och den annonserades till salu i Porcellains-Boden i Stockholm 1780. Det var spansk soda. Ännu starkare var klor, som var en biprodukt vid sodatillverkningen, men den måste användas med försiktighet för att inte fräta på tyget.

Det fanns örter som kunde användas vid tvätten, t. ex. den s. k. såpörten (Saponaria officinalis), vars rötter löddrade sig i vattnet. Vattnet som samlat sig i lergravar var mjukt och fint att tvätta ylle uti. Redan i Gamla testamentet talas det också om urinen som tvättmedel, och i romerska riket fanns det ett särskilt tvättarskrå som trampade yllekläderna rena i bunkar med urin och vatten. Urinen innehåller ammoniak, och denna kemiska produkt anbefalles varmt i handböcker även i vår tid. Dynga användes av samma anledning i vissa delar av världen.

Storbyk skulle man ha två gånger om året, höst och vår. Det behövdes ordentliga linneskåp för att räcka till både för personligt bruk och i de stora hushållen. »Egna lintyg, lakan och duktyg tvättas ej från Michaelis till Pingstetiden», säger Årstafrun. Till bykarna lejde man extra hjälp, men hela hushållet deltog i arbetet. Därför skulle hösttvätten göras före Mikaeli, då tjänstefolket kanske flyttade. Husmor skulle räkna fram tvätten och sortera den, varvid hon också ibland tog ur fläckarna.

Förutom de två stora bykarna och jultvätten förekom det småtvättar på Årsta. Det var näsdukstvättar som bestod av 44 näsdukar, 6 förkläden och litet annat smått och som sköttes av pigorna, men mera ömtåliga ting kunde tvättas av Mamsell.

Då byken var färdig, skulle det efter manglingen ånyo torkade linnet inläggas på sina platser i linneskåpet. »I dag var hela mitt arbete att inlägga efter numror allt hvad som blifvit tvättadt.» Lakan och vitkläder skulle vara noga numrerade och användas i rätt ordning. De tidsödande märkningarna med korsstygn på 1700-talet ersattes med det bekväma och nymodiga märkbläcket. Apotekare Plagemann kunde 1808 som gåva till Årstafrun överlämna två små flaskor märkbläck i ett fodral av blå papp, och 1817 använde fabrikör Hasselgren också i Stockholm märkfärg och en stämpel för märkning av linne.

Det var alltså i första hand lintyg, lakan och duktyg som tvättades i de stora bykarna. När Årstafrun slutade sin lintygssömnad för 1828, konstaterade hon att nu fanns 60 stycken, inberäknat brudlinnet som lagts av till svepningen. Till herrarnas garderob behövdes ett liknande antal: när Daniel Tilas förlorade sina ägodelar vid den stora branden i Stockholm 1751, så saknade han också 3 dussin nya hollandslärftsskjortor och 2 dussin slitna utom 1 ½ dussin nattskjortor. Skjorta böt man varje söndag, både barn och vuxna. Det var informatorns uppgift att sy ihop linningen vid handleden på skolgossarna, som inte skulle besväras av knytband eller dyra knappar. En ordentlig utstyrsel innehöll många dussin linnen och från 1870–80-talen också lika många dussin benkläder. Så det fanns en ordentlig marginal för årets 52 veckor.

Gamla boupptecknin gar lämnar också gott besked om de hundratals lakan och duktyg som ingick i en herrgårds linneskåp, men också i borgerlig miljö var förråden stora. Ta t. ex. faktor Nils Ehrenpreis i Huskvarna som efterlämnade 30 dukar, 267 servetter och 36 par lakan. Örngotten kunde sparas genom användning av nattmössa!

En mycket ringa del av tvättgodset var däremot i äldre tid handdukar. På de stora slotten räknade man med två handdukar till varje gästrum på 1600-talet, och Årstafrun måste tvätta ett dussin handdukar i sin jultvätt, då dessa tydligen alls ej var beräknade för att räcka halvåret ut. I köken användes inte handduk att torka porslin och köksgeråd, det ställdes i stället att rinna av. Det var bara till serveringsrummets findisk som en handduk behövdes. Och den personliga hygienen var begränsad också i behovet av handdukar. Det var säkerligen en ovanlig lyx, när biskop Hans Brask på Linköpings gård bestod sig

med rena lakan varje lördag. I hans hushåll skulle också två rena handdukar ständigt vara framme. De sociala skillnaderna var enorma inte bara vid 1500-talets början utan ännu 1868, när en smittosam ögonsjukdom tvingade fram en regementsorder att varje soldat skulle medföra en egen handduk; senare ingick handduken i utrustningen.

Att vara ren kunde t. o. m. väcka vissa misstankar. Det berättas om Erik XIV att han »kunde icke wäl lijda, at någon hans Kammartiänare hade reene och hwijte Kläder uppå sig, förty han misstänckte them strax om Fruentimbret». Det var en allmän föreställning att man till sorg inte fick ha för vita och fräscha kläder på sig. Men det fanns undantag också bland yrkesmän, smeden vid Lassåna bruk i Närke tog sig t. ex. en ren ny skjorta för varje göt. Hans hustru fick ställa sig vid tvättbaljan många gånger under året.

De stora bykarna krävde många dagsverken, och till dem anställdes extra arbetskraft, som skulle ha sina ordentliga tre måltider och minst lika många kaffemellanmål. Så här kunde matordningen vara: kl. 6 kaffe med dopp, kl. 9 frukost, kl. 11 kaffe, kl. 2 middag, kl. 4 kaffe, kl. 7 kvällsvard. Dessutom aftonvard med en halv hålkaka med smör och sovel som bars hem (uppt. från Eksjö av Signe Aschan). Även brännvin ansågs ofta höra till trakteringen under bykdagarna. »Såpa, såpa och caffee» är första utgift för dagen, säger Årstafrun. Hon ger oss också vissa siffror från en julbyk 1796. Den bestod av litet mer än 1/2 tunnså tvättgods och hade sysselsatt tre personer i åtta arbetsdagar, ändå var den illa tvättad och lika illa manglad enligt hennes utsago. Ett annat år räknar hon upp vad jultvätten bestod av, nämligen ett dussin handdukar, två dussin näsdukar, ett halvt dussin lintyg, två tröjor och en väst. Den gången »började vid Ljus förleden Thorsdagsmorgon, har således

5. På Ovesholms stora herrgård i Skåne blev det storbykar som krävde många extra hjälpredor. Här paraderar åtta tvätterskor bakom sina trebenta tvättbunkar. Man använder tvättbräden. Foto omkr. 1910.

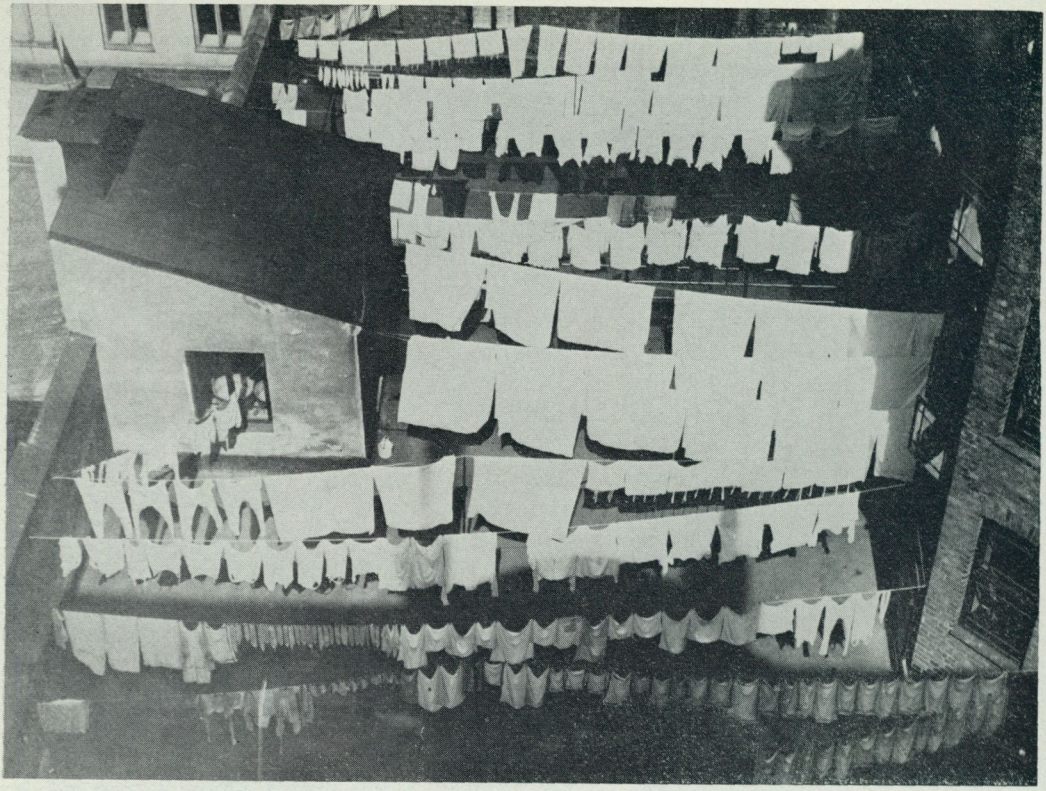

6. Stockholmsbakgårdar en solig dag, då tvätten torkar fint. Lakan, örngott och handdukar hänger i grupper liksom kalsonger, tröjor och strumpor. Foto Axel Malmström 1932.

7. Klädnypa från Allbo härad, Småland. Nord. mus. 258096.

varat i jemt 5 dagar, för 2 raska pigor eller rättare sagt lata vrak».

Länge var klappträet det enda verktyget vid tvätten, i övrigt använde man händerna att gnugga med. Tvättbrädet i sin nuvarande utformning är ett sent hjälpmedel. Det har emellertid funnits refflade tvättbräden av trä eller av flätade grenar före det egentliga tvättbrädet av veckad plåt. Det kom i bruk först på 1870–80-talen och var ett bra redskap för bomullsplaggen. De gamla refflade träbrädena är egentligen valkbräden att filta ihop strumpor och vantar på. Valkning med hjälp av hett vatten gjorde ylleplagget tjockare, tätare och varmare. Stickningen filtades ihop och blev även hållbarare genom valkningen.

Kläderna torkades genom att läggas ut på marken eller hängas på buskar, men vanligast var upphängningen på klädstreck. Strecken skulle hållas rena och väl sträckta. Även hängningen var det noga med, plaggen skulle hängas rakt och ordentligt. Skjortor och lintyg kunde hänga ute på gården, men när kvinnorna började använda benkläder fick man inte hänga ut sådana så att de syntes. Det var mycket olämpligt att visa så intima plagg. Klädnypan snidades först ur ett trästycke men blev en stor artikel, när de två trädelarna sammanfogades med en metallfjäder. Den småländ-

8. Gnidsten. Nord. mus. 19 054.

9. Kaveldonet i bruk i en stuga vid Bjurbäcken i Mangskogs socken, Värmland. I allmänhet var väl bordet det bästa underlaget, men det gick även med ett säte. Foto Nils Keyland.

ska klädnypan gick ut över världen, tills plasten slog ut träet.

När tvätten var färdig och torr, kom efterarbetet i form av strykning och mangling. Ett mycket gammalt redskap är gnidstenen, som man arbetade med på en bräda överdragen med skinn. I Norden känner man till gnidstenen redan från den yngre järnåldern. Glaset var ett idealiskt material antingen det var som en enkel tillplattad kula eller dessutom försett med ett skaft att hålla i. Men även andra redskap har använts att gnida med, både av trä och ben.

Kaveldonet bestod av en träkavle att linda upp tyget på och ett kavelbräde att rulla kavlen med. Mangeldonet kunde vara fint utsirat med karvsnitt och sniderier. Det bär ofta ägarens initialer och ett årtal. Den som inte var ägare till ett mangelbräde kunde hjälpa sig på annat sätt. En gammal man berättade: »Min mor hade kavel men inte mangelträ, och då hon skulle mangla och hade svepat

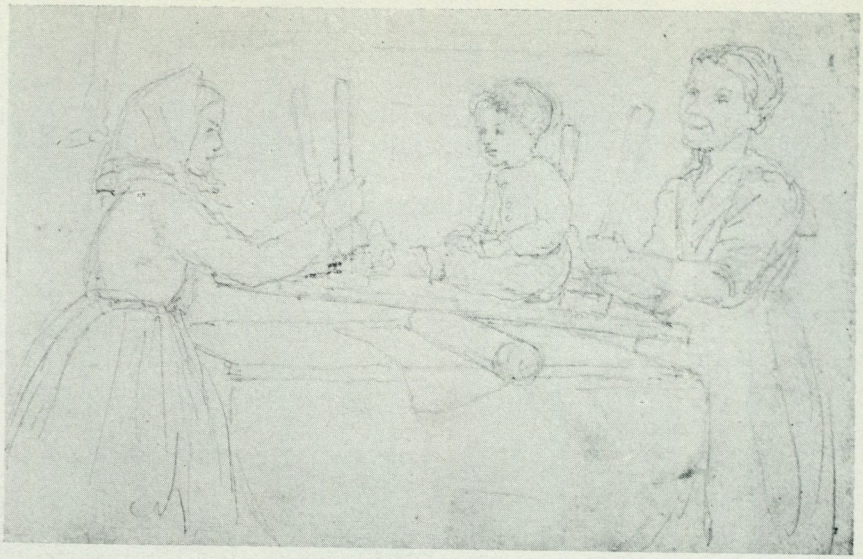

10. Två kvinnor hjälps åt att rulla kaveln med en uppochnedvänd bänk istället för kavelbräde. Gossebarnet gör tjänst som tyngd. Blyertsteckning ur skissbok A. G. J. Virgin.

kläderna på kaveln, tog hon fram en stor trälåda, som hon satte över kaveln. Sedan plockade hon oss småbarn i lådan och så manglade hon med den och det gick riktigt bra» (uppt. från Eksjö av S. Aschan). På bild 10 ser man, hur en bänk med ett barn på gör samma tjänst.

Samma grundprincip har ju också den riktiga mangeln med stenskiva eller låda fylld med sten. Den vevades fram och åter över de lösa kavlarna med linnet. Till detta arbete ville kvinnorna gärna ha karlhjälp, och gårdsfolket hjälpte till. J. G. Bruselle har ritat av sin vän Bellman, när han drar mangeln tillsammans med kapten Kempenskölds piga, bild 11. Den

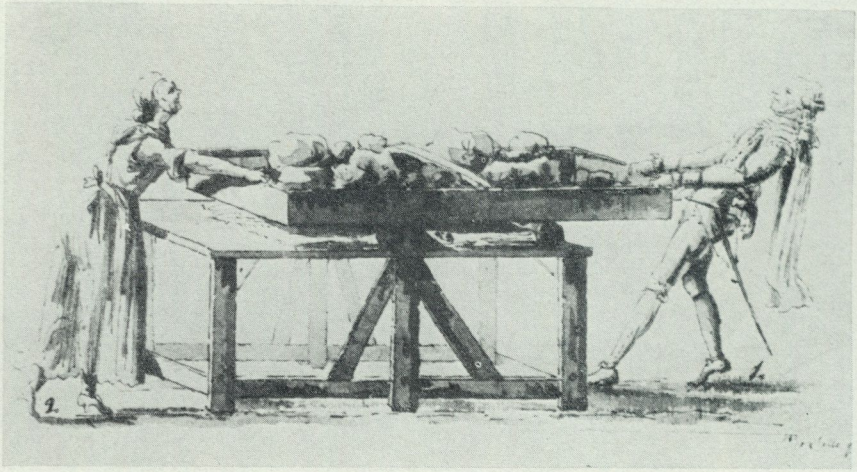

11. Carl Michael Bellman i svenska dräkten hjälper Kempenskölds piga att dra den tunga stenmangeln. Johan Gottlob Bruselle har signerat tuschlavyren, som bevarat händelsen till eftervärlden. Ur Bellmans "Brev till Tjälvesta", original i Bellmansmuseet.

äldsta daterade dragmangeln lär vara en sådan från 1695 som finns i Skellefteå museum. Den som hade mangel fick hjälpa sina grannar. I Lids socken i Sörmland var det den snälla kyrkvärdsmor i Västergården som hade en mangel. Årstafrun hade sin egen mangel på gården, men hon skickar sina pigor till staden 1817 för att mangla »mina 2 största dukar, som skedde på en Mecanisk Mangel, tillhörig en Grefvinna Meijerfeldt, hvilket kostade 12 β». Den stora mangeln med lösa kavlar följdes av en mangel med två fasta rullar där man genom att skruva dem tätare tillsammans kunde reglera trycket, då man manglade. Varmmangeln ger ett snabbare resultat men förstör linnets glans och kan aldrig ersätta kallmanglingen för bordslinne. Ännu i dag finnes en kallmangel att hyra i Stockholm för de stora dukarna. När man var riktigt rädd om sitt fina linne, skulle det inte förvaras manglat. Brita Horn på Stola, som vill ha ner duktyg från Stockholm, påminner i brev 1777 om att det inte fick skickas i manglat skick.

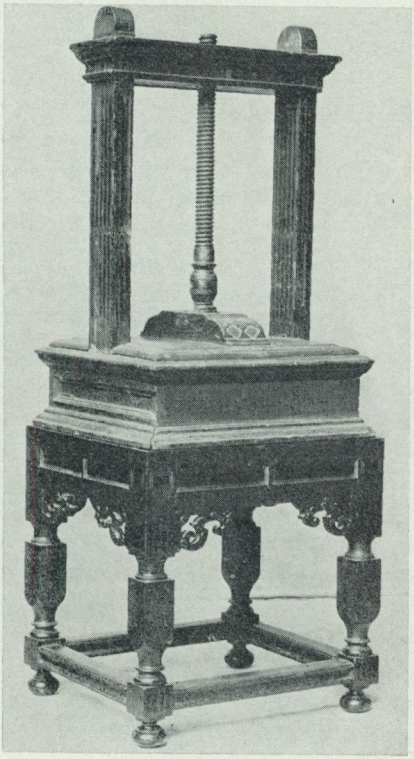

12. Linnepress från 1600-talet. Nord. mus. 67 933.

Linnepressen var ofta en elegant möbel med svarvade ben och lister på sargen. Övre delen hade en rörlig platta som kunde skruvas ner med en träskruv. Det som skulle pressas veks till en fyrkant och fick hårda veck i rutverk över den fina linneduken. På 1600-talets måltidsscener ser man dessa rutor på bordduken. Den nedersta rutan skulle vara halv på dukens långsidor. När sedan den större mangeln med rullar kom i bruk, har bordduken fortfarande längsgående ränder men ingen tvärrutning.

Efter manglingen skulle strykningen ske. Ett strykjärn av massivt järn var pressjärnet som användes av skräddaren men också i hushållet. Det krävde en särskild strykugn eller en järnspis för uppvärmning. Lodstrykjärnet däremot behövde aldrig komma nära elden. Det var bara lodet som värmdes i den öppna elden i köket eller i brasan i en kakelugn. Och man kunde ha många järnlod till ett järn. Årstafrun låter gårdssmeden 1801 smida fyra nya stryklod, och så gick det säkert till i de mindre hushållen. Lodstrykjärnet var av malm eller mässing och kunde vara fint ornerat. Det fanns också järn som värmdes med glödande kol. Strykjärnet anses ha tillkommit omkring 1500. Det fanns större järn för slätstrykning och små

13. Strykning i en kammare, medan järnloden värmes i den flammande brasan. Lodet lyftes upp med en järnten och läggs i strykjärnet. Oljemålning av Pehr Hilleström omkr. 1800.

14. Krustång. Nord. mus. 251 730.

15. Krusbräde med kavel. Nord. mus. 24 460.

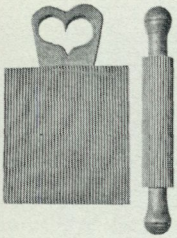

järn för kråsa o. d. Strykningen utvecklade sig till en konst, där man inte bara skulle kunna stryka väl utan också glansstryka.

Även pipjärnet som kunde skruvas fast vid bordsskivan hade ett löst lod att värma. Sedan förde man kråset över det varma pipjärnet. Även krustänger har använts till krusning av band, men det kunde även ske utan värme. Örngottsbanden kunde krusas med en slö kniv som fördes mot vänstra handens tumme och pekfinger. Det fanns också ett särskilt litet bräde med kavle, båda fint veckade, som lämpade sig för krusning av spetsar och band. I större format kunde man vecka stycken till bindmössor och hopvikta kläden.

De stora bykarna förutsatte stora förråd och användning av linne i en utsträckning som inte var alla förunnat. Duktyg och servetter användes varken av bönder eller hantverkare, och inte heller sänglinne hade i många sociala miljöer någon större betydelse förrän mot 1800-talets slut. I gammal tid hade man skinnlakan och fällar och sedan yllelakan. 1768 var vadmalslakan, s.k. fallingar, i allmänt bruk på Öland, och dessa tvättades aldrig. Samma uppgifter har man från Norrland, där de länge varit i bruk. Så småningom spred sig bruket av underlakan, men sänglinnet var ingen stor post bland arbetsfolket. För dem var tvätten i första hand skjort- och lintygstvätt. Övriga plagg i dräkten var också mest ylle, och där skrapade man av smutsen genom nötning, enligt utsago.

När trikåväven på allvar började användas till underkläder på 1880-talet, ansåg professor Gustaf Jaeger att yllet var det enda hälsosamma materialet. Man skulle vara klädd i ylle helt och hållet från topp till tå. En av fördelarna var att man behövde tvätta sig mindre, och plaggen behövde ej bytas mer än var tredje eller fjärde vecka. Jaegers normaldräkt skyddade bäraren för infektioner och var moraliskt stärkande! Att yllet inte behövde tvättas var ingen nyhet, strumpor av ylle användes tills de tog slut. Vad man däremot borde iakttaga var att krita dem vita och fina på söndagsmorgonen. Det fanns givetvis också motsatta åsikter, och soldaterna uppmanades att ömsa lintyg och strumpor för att svett och ohyra ej skulle ta överhand.

Ylle tvättades som ovan nämnts i äldre tid med kokt urin. Ammoniak förordades i tvättvattnet i alla tvättråd ännu vid 1800-talets slut. Särskilt bra var det vatten som man tvättat

fårullen i. Det var mjukt och fett, annars skulle man ha såpa även i sköljvattnet. Salt har också varit ett välkänt medel vid ylletvätt. Man skulle ta ½ kg salt till en tvätt på 20 par yllestrumpor. De skulle läggas ner i det ljumma saltvattnet och ligga i blöt ett dygn. Sedan skulle strumporna endast sköljas i ljumt vatten.

När man tänker på medeltidens kläder av ull och skinn, förstår man bättre att det behövdes yrkesskicklighet att ta hand om huvuddoken av linne. Stockholms stads tänkeböcker talar om Birgitta dokevaskerska och Karin dokevaskerska som båda var verksamma på 1460-talet. Pipade kragar och släta kragar, krås och garneringar hade sina tvätterskor. En resenär i Stockholm talar om folklivet vid stadens stränder år 1692 »och linkläders twätterskor halfwe när i vattnet», d. v. s. de stod ute i Strömmen. Redan på 1500-talet fanns stärkelse ute i Europa och gav nya möjligheter. I Stockholm kunde man köpa både tvål och stärkelse vid 1600-talets mitt. Man kunde använda vit och gul stärkelse och dessutom blåelse till linnets förskönande. Dessa möjligheter kunde utnyttjas på det mest rationella sätt. Från 1800-talets början finns följande skildring från Jakobstad i Finland, och säkert var de unga flickorna lika koketta i Sverige! »För att ej alltid på julbalerna uppträda i samma dräkt var det vanligt att tyllklänningarna färgades stundom i safflor rött, stundom i saffran, stundom i blåelse och ibland var den vit, ty alla dessa färger voro lätta att tvätta bort, och det kom ej i fråga att offra penningar på flera baldräkter än en – också i burgna hem.»

Man kunde också få en tvättad kattunsklädning omvaxad. »Jag for med en ökstock till Skanstulls cattounstryckeri att få min sitzklädning glansad, men fick den ej hem med mig», skriver Årstafrun 1808. En annan yrkesman kunde tydligen anlitas vid silkestvätt. »Denna dagen uppsökte jag med mycken möda Italienaren Joseph Pommier, som emottog till tvättning ett par silkesstrumpor och 2 par Do vantar» (1798).

Annars kan man läsa om strumptvätt i den förträffliga »Det bästa af allt» (1885) av H. Hagdahl. Silkesstrumpor bör tvättas i två ljumma lödder av vit tvål och därefter i ett hett lödder färgat med en blåkula i flanell. Strumporna sköljs ej utan vrids ur, torkas och sätts upp på en strumpbräda, båda strumporna på samma bräda med rätorna mot varandra, sedan poleras de med en glaskula. Trådstrumpor såpas och kokas i tvållödder två gånger samt »blifva vanligen härigenom så rena, att de endast behöva sköljas». Bomullsstrumpor bör ligga i vatten över natten, innan de kokas med såpa och litet soda, efter sköljningen bör de utläggas i solen att torka. Strumporna skall sedan dragas, manglas och strykas. De stora strumptvättarna gjorde det nödvändigt att knyta ihop varje par i de bandstumpar som var fastsydda i överkanten.

Samma källa ger flera recept på stärkelse. Den råa glansstärkelsen beräknas för 30 skjortbröst, 36 par manschetter och 60 kragar. Den kokta glansstärkelsen innehåller vax, gelatin, stärkelse, gummi arabicum och tvål. Efter kokningen bör den arbetas en halv till en timma. Många goda

16. Strykning var ett ständigt återkommande arbetsmoment i äldre hushållning. Då järnspisarna kom, värmdes hela järnet men måste ständigt bytas mot ett varmt. Trähandtaget skyddade handen mot hettan. Oljemålning av Axel Kulle.

råd ges för strykningen, dels den vanliga slätstrykningen, dels randningen, då strykerskan med järnets ena sida drar upp fina veck, glansningen som utföres med den bakre rundade sidan av ett hett strykjärn på en redan struken del av plagget, och slutligen rundningen för kragar och manschetter. Veck som blivit alltför hårt tillplattade arbetas med ett falsben, och broderier ges en högre relief med gnidning av små runda kolvar på baksidan. Spetsar får ett porslinslikt utseende med tillsats av magnesia eller gips i stärkelsen.

Strykningen i ett stort hushåll med många kvinnliga familjemedlemmar var en tidsödande historia. Alla garneringar, rysch och volanger fanns ju inte bara på klänningar för både stora och små utan det var också gott om remsor på de vita underkjolarna. Det berättas om den eleganta damen som skulle tillbringa badsejouren på Marstrand, då även Oscar II hedrade platsen med sin närvaro, att väl renskurade tunnor med de stärkta vita underkjolarna skickades sjövägen runt kusten i god tid före sommaren. En danskväll var påfrestande för de svajande kjolarna, som krävde hel omstrykning före nästa användning. Och mången flitig danskavaljer medförde extra skjorta för byte efter en del av dansprogrammet.

När reformdräktens vänner år 1886 predikade för ett sundare klädmode, var ett av deras vägande skäl de plisserade och garnerade tvättkläder som var en plåga för tjänarna. En dylik klänning kunde ta åtta till tio timmar att stryka. Det behövdes sannerligen mycken arbetskraft.

Större betydelse än dr Jaegers propaganda för ylleunderkläder fick hans samtida dr Lahmanns trikåtröjor och kalsonger i bomull. Det var det första steget mot ett mera lättskött material för underplagg. Tidigare tvinnades bomullstråden hårt för att likna linnet, men en tysk firma, G. Wissemann i Reutlingen, tillverkade ett mjukt garn, som lämpade sig bättre till detta ändamål.

Före den kemiska tvättens tid kunde man inte tvätta en herrkostym eller ett större plagg utan att sprätta sönder dem helt och tvätta övertyg och foder var för sig. Det blev sedan skräddarens sak att sy ihop kostymen igen, och då vändes tyget ofta och den oslitna undersidan blev rätsida. Det var en dyrbar och tidsödande procedur, och även om man ofta ser notiser om vända plagg var väl de flesta orörda och med tiden allt smutsigare.

Skinnhandskar tvättades med tvål i vattnet för att hålla sig mjuka. Men viktigare var att rengöra alla knäbyxor av skinn. De kunde visserligen bättras på med kyllerfärg eller krita men måste ibland ändå tvättas. Då var lervatten bra att ha eller en ren tvål, och sedan gällde det att gnida dem och fylla dem med hö eller halm, så att de behöll formen. Sådana uppstoppade byxor finns i skämtteckningar från 1700-talet, och under fälttågen vajade officerarnas byxor utanför tälten. Från Stockholm skildras, hur gardesregementena lät soldaterna tvätta sina byxor i Brunnsvikens vatten och sedan med de våta plaggen på springa hem till regementet. Den synen upprörde mera känsliga medborgare i staden!

Ett universalmedel för borttagning av fläckar var brännvin. Det delades ut till kammartjänare och pigor att ta bort fläckar med på kläder och hattar. Vid hovet användes vinättika på 1660-talet och då och då en citron för att uttaga fläckar ur Karl XI:s kläder. Fläckar på linne blektes med citronsaft och solsken. Det gick ännu bättre, om det fläckade tyget lades mot en varm tallrik, då citronsaften droppades på fläcken, sade man i 1800-talets handböcker.

Fin torr snö var och är ett bra rengöringsmedel för mattor och draperier. Man borstar in snön och skakar sedan bort den, då den gjort sin tjänst.

På ett gammalt mangelbräde daterat 1630 står de tänkvärda orden:

Tveta tin kläder hvit
och sedan kafla them med flit
Hvite Kleder
är Qvinfolks heder.

Metoderna har ändrat sig med nya textila material och nya effektiva hjälpmedel, men tvätten har sedan urminnes tider varit ett nödvändigt arbete för individens och hushållets behov. Det viktigaste var att vara hel och ren, och det skulle husmodern ombesörja för hela sin familj. Alla kände tvätterskans arbete, och detta kunde i all sin vardaglighet symbolisera människans andliga liv. Den heliga Birgitta skriver i sina uppenbarelser:

»Gud kan liknas vid en god tvätterska, som lägger ett orent kläde mellan vågorna, på det att det måtte bliva renare och vitare genom beröringen med vattnet, men samtidigt noga aktar på böljeslagen, så att icke klädet sjunker.»

SUMMARY

Laundry

The ancient custom of beating the laundry on the shore of lakes and rivers is also found amongst primitive peoples. In the towns the washing-jetties were subjected to control by the town council. First the clothes were soaked in hot lye or boiled. As cotton is more difficult to get clean than linen it required far more rubbing by hand. Later special washboards were used. Great care was taken to find the right sort of ash for the lye, ash of birch or beech. The lye was later replaced by the soft soap which was known early but used only for particularly damageable materials. Even other washing-detergents were known, such as roots of the soap-wort (Saponaria officinalis), urine and other excrements. For bleaching laundry, yarn and woven fabrics washing-soda was used.

In the days of the old self-supporting household the "washing-day" generally came twice a year, in the autumn and in the spring. A small wash before Christmas was usual and when necessary in between. The store of sheets and table-linen was often astonishingly large, on the other hand it is surprising how small a percentage of the laundry was made up of towels. Dishes were tilted and allowed to dry by themselves; towels for personal use came rather slowly.

The washing could be spread on the ground or on top of bushes to dry, but most usual was pegging up the laundry on clothes-lines. The clothes-pegs from Småland made of two pieces of wood bound together by a spring of metal superseded the older type carved out of one piece of wood, and became an article of world-wide consumption which was later made also of plastic.

After the washing comes the work of ironing and mangling. The first method was known already during our Iron Age while mangling seems to have started during the Middle Ages. The older type of mangling-implements, the roller and the often richly decorated board were in the 18th century replaced by the domestic mangle which was weighted by a stone slab or a chest filled with stones and moved backwards and forwards.

For table-cloths of finer linen the linen-press was long in use. Both were replaced by more modern constructions during the early 19th centutry. The rubbing-stones, known since pre-history, were superseded by proper irons after the 16th century. They can be found in all shapes and sizes, constructed for different purposes. Woollen goods required special methods, and the same was the case with precious and damageable materials as silk, chintz and lace. The larger towns had professional washers for such materials already in the 17th century. Woollen stockings were generally never washed and for stockings of other materials there is a host of washing-rules and advice to be found.

Before dry-cleaning was introduced clothes made of skin produced special problems. Men's clothes had to be unstitched before washing and then put together again by tailors. The methods of washing clothes have changed considerably in the course of time, and the work has been greatly simplified thanks to the machines. But the main factor still stands unchanged since the time St. Bridget wrote: "God can be likened to a good washerwoman who puts the unclean cloth between the waves, that it may be purer and whiter at the touch of the water, but at the same time carefully watches the swell of the water, that the cloth may not sink under."

Kerstin Sjöqvist

Att skura golv

»Sofia hade alltid blankskurade golv och fina trasmattor.» Detta yttrande fälldes av en äldre man i Virserum, när Nordiska museet 1962 höll på att flytta ortens gamla posthus till Skansen. Med Sofia avsåg han hustrun till postföreståndaren, som verkat och bott i huset och vars hem sedan rekonstruerats på Skansen. Eftersom mannen ännu efter sextio år kom ihåg golven, ligger det nära till hands att dra slutsatsen att blankskurade golv inte varit så vanliga.

Vad vet vi om hur det var beställt förr i tiden med renhållningen – i synnerhet då av golven – hos det stora flertalet av befolkningen på landsbygden? Skurade man golven och i så fall hur ofta? Vem skurade? Hur skurade man? Vad hade man för redskap och rengöringsmedel? Försökte man förebygga nedsmutsning? Brukade man täcka golven med något, t. ex. ris, sand eller mattor?

När vi söker få svar på dessa frågor, finner vi snart att rengöringen är en av de mera svårutforskade hemsysslorna. Det finns sålunda ytterst få redskap bevarade på grund av deras slit- och slängkaraktär, och av samma skäl är de i regel ej upptagna i bouppteckningarna.

Om vi går till det tryckta källmaterialet och börjar med 1700-talets topografiska litteratur, så lämnar resebeskrivningarna från denna tid i regel endast allmänna iakttagelser och omdömen om bostadens renhållning. Så säger t. ex. Linnélärjungen och Åboprofessorn Pehr Kalm i sin Wästgötha och Bahusländska resa 1742 i en sammanfattning om förhållandena i Bohuslän: »Qwinfolken holla mäst sina hus renliga.» Från Västbo härad i Småland konstaterar Johannes Gaslander 1774 att »husen hålles öfwer alt snygga och städade, så at knapt en höna, som wärper, får vara i stugan, (än) mindre grisar och kalfwar». 1795 gör Carl August Ehrensvärd en resa i Skåne, där han i Bälinge i Norra Åsbo finner »stugorna trefliga, med en långt mer än vanlig snygghet».

I Linnés egna resebeskrivningar från olika landskap finner vi däremot värdefulla iakttagelser av detaljer. Detsamma gäller en del beskrivningar över enstaka svenska bygder från 1700-talets senare hälft, t. ex. Samuel Ödmanns Hågkomster från hembygden och skolan. Han ger där en mycket levande skildring av hur det snövita salsgolvet pryddes med enris hos hans morfar Samuel Wiesel i prästgården i Vislanda, Småland: »En prydning, den undertecknad endast sett i detta hus, förtjenar ock nämnas. Vid särdeles högtidliga tillfällen hackades spädt enris oändeligen fint och makades med händerna i smala rän-

der, som utgjorde festoner omkring rummet på salens golf. Framför hvarje stol formerades en half cirkelbåge, och framför bordet en parabel med blomma. Till hvarje dörr gjordes öppning, dock å båda sidor garnerad, så att man fritt gick till skänk och skåp. Denna prydnad var icke en ny uppfinning; den var urgammal i huset, och döttrarna funno der ett fält för sin smak och sitt teckningsgeni. Seden bibehölls, tills dess de yngsta döttrarne genom gifte gingo ur huset. Dessa teckningar, som liknade buxbomsgångarne i franska smakens trädgårdar, gjorde, på ett snöhvitt golf, den skönaste verkan. Med någon varsamhet kunde man undvika rubbning. Fruntimrens styfkjortlar buro deras kläder högt. Men en dam i vår tid skulle med en enda svängning förstöra hela herrligheten.»

Värdefulla uppgifter om rengöring under 1700-talets slut och 1800-talets början lämnar också Märta Helena Reenstierna i den berömda Årstadagboken. Ett exempel härpå finner vi t. ex. torsdagen den 19 december 1793: »Skurades af Lena och mor Svahn lilla och stora Sängkamrarne och Garderoben.»

Såväl Samuel Ödmann som Märta Helena Reenstierna skildrar förhållanden i högreståndsmiljö. Liksom sådana miljöer ofta varit föregångare har de även varit det, när det gäller bostadens renhållning.

Från 1800-talet finns ännu en källa, som lämnar uppgifter om tillståndet i hemmen på landsbygden. Det är de läkarrapporter, som rikets läkare genom ett cirkulärbrev av den 14 juni 1813 från Sundhetscollegium uppmanades författa för sina distrikt. Läkarna kände väl till befolkningens förhållanden, och deras rapporter har inte bara medicinskt utan även kulturhistoriskt stort värde. Deras uppgifter är säkert mera med sanningen överensstämmande än de som en tillfällig resenär har lämnat efter ett enda besök. Som exempel härpå kan anföras en uppgift i en av de mest omfångsrika rapporterna, den som berör Strömstads provinsialläkardistrikt 1818. Där heter det bl. a.: »I de flesta Bondhus råder en oförsvarlig osnygghet.» Professor Kalm hade sagt tvärtom sjuttiosex år tidigare.

Den topografiska litteraturens uppgifter om rengöring blir under 1800-talet mera detaljrika. Både skurning av möbler, putsning av metallföremål och sandning eller ströning av golv omnämnes. Skildringarna gäller emellertid oftast de stora högtiderna, framför allt då julen, medan uppgifter saknas om den vård, som ägnats bostaden dessemellan, likaså beskrivningar om tillvägagångssätten. Den mest realistiska skildringen lämnar byskomakaren Jonas Stolt från Högsby socken, Kalmar län, i sina minnen från 1820-talet. Han berättar där om det vardagliga tillståndet i stugorna: »Om du ungdom kunde föreställa dig, huru det såg ut i ett sådant hus höst eller vinter, och kunde se bränneriröreIsen med all dess slabb, os och imma, ävenså bryggeriet och linhanteringen med dess fjun och damm och så de förut nämnda hönsen och annat mera! Därtill må du veta, att golvet aldrig skurades, utan då det var alltför tokigt, slogs ett par skopor vatten däröver, sedan sopades med den styva kvasten, varpå alltsammans föstes till dörren, östes upp i en stäva

och bars ut.» Om veckostädning säger han följande: »Om helgdagarna var huset uppsnyggat och golvet överströtт med en hop sand. Vid bättre tillfällen ströddes hackat enris därpå.» Och han gör en jämförelse mellan böndernas och torparnas bostäder vad beträffar snygghet: »När du nu ser, hurudana bondgårdarna voro i allmänhet både utom och inom, så må du själv bedöma de usla backstugorna och de fattiga torpen.» Vidare har han noterat, när man började skura till de stora helgerna och hur det uppfattades: »Redan på 20-talet började en och annan bondmor att skura golvet julaftonen och midsommaraftonen, och detta beryktades ut, som om något ovanligt hade hänt, vilket det väl var.» Han har också en intressant uppgift om skurning en gång i veckan: »En rik bonde i Basebo, vars kvinnor togo väldet redan på 30-talet att skura golv varje vecka, räknade ut kostnaden därför ifall han skulle lega därtill, och det blev en vacker summa, som han räknade som förlust. Denna plägsed tilltog med tiden alltmera, men ännu 1857 togs en bondbyggnad ner för att flyttas till annan plats, och där hade intill den dagen aldrig varit skurat golv. Men nu brukas det överallt, även hos det fattigaste folk.» Även ett redskap för skurning omnämnes vid ett tillfälle, då han talar om grantvagan, som brukade ligga på den bänk, där kokkärlen hade sin plats. Grantvagan var en viska, som var hopbunden av grankvistar. I byskomakaren Stolts minnen har vi utförligare än i andra tryckta källor fått svar på några av de frågor som ställts om rengöring, dock begränsat till en enda trakt.

En mera detaljerad och omfattande kännedom erbjuder svaren på en av Uppsala landsmålsarkivs och några av Nordiska museets frågelistor. Uppgifterna omfattar tidsmässigt 1800-talets senare hälft och 1900-talets första decennium och geografiskt hela landet.

Hur ofta skurade man?

Bruket att skura till jul och midsommar, som enligt Jonas Stolt var anmärkningsvärt på 1820-talet, tycks ha blivit ganska allmänt under 1800-talets senare hälft. Uppgifter härom påträffas i de flesta frågesvaren. Endast ett par gånger omnämns skurning enbart till jul. »Golvet behandlades icke med vatten mer än en gång om året och det var till julen.» Och bara ett svar talar om midsommarskurningen som den enda förekommande. »Då brukade man t. o. m. skura golvet i stugan, vilket i regel ej inträffade någon gång mer under året.»

Julrengöringen var den sista större sysslan, som man tog itu med, sedan man flera veckor varit sysselsatt med olika julförberedelser såsom slakt, brygd och bak. Den började några dagar före jul. I en storbondegård som Ekshäradsgården på Skansen ville man ha åtta dagar på sig. Man började med att tvätta sängarna och byta halm i alla madrasser. Allt »löst och fast» tvättades, och i skåpen lade man tidningspapper om man så hade. Silver, koppar, mässing och malm skurades i aska. Fönster var insatta på hösten med vitmossa emellan. På julaftonen började pigan skura golven klockan fyra på morgonen, och arbetet skulle vara klart till frukosten halv nio.

1. Interiör från Skansens Oktorpsgård medan den ännu stod på sin ursprungliga plats i Slöinge sn, Halland. Golvet är "barrat". Foto från 1880-talet.

Golvskurningen har på de flesta håll gjorts så nära inpå helgen som möjligt, antingen som i Ekshärad på julaftonen eller dagen före. Från Ångermanland finns uppgift om att dagen före julafton kallades tvättardagen och att man där efter skurningen bredde ett segel över golvet för att det skulle vara rent till julkvällen var inne. Seglet var ett sådant skynke, som brukade bredas under kornhässjan, när den tömdes.

En kvinna från Oktorp i Slöinge socken, Halland, som kom ihåg när Artur Hazelius 1895 köpte byns gamla gård och flyttade den till Skansen, berättade att först när golvet skurats i denna stuga på julaftonen sattes bonaderna upp. Annars låg de hoprullade på vinden och togs endast fram till jul. Som barn hade hon många julaftnar tillsammans med andra barn i byn stått i den nyskurade stugan och beundrat »allt det vackra». Över huvud taget tycks julrengöringen betytt mycket för att framkalla helgstämning. Pynt och jularrangemang var inte vanliga. I stället gladde man sig åt det synliga resultatet av den vård som ägnats hemmet och dess inventarier.

Vad beträffar rengöring mellan jul och midsommar kan konstateras att någon daglig vård av bostaden på de flesta håll ej förekom. Ytterst få svar talar om daglig sopning. Och om man sopade, så samlades i regel soporna i

en särskild sopvrå vid spisen eller dörren, där de fick ligga till lördagen. Självfallet har det inte varit lätt att hålla golven fria från sopor. Jonas Stolt påpekade hur brännerirörelsen och linhanteringen skräpade. Det var också mycket annat som smutsade ned, t. ex. veden som man eldade de stora spisarna med. Från Älvdalen i Dalarna talas om att golvet var övertäckt med spån efter männens handaslöjd och knappast kunde sopas annat än till söndagen. På sina håll har man också på vintern tagit in de mindre husdjuren i stugan, då uthusen var kalla och dragiga. En annan sak, som man i detta sammanhang måste komma ihåg, är att man på landet betraktat tiden från måndag morgon till lördag eftermiddag som en sammanhängande arbetsperiod, då man helt enkelt inte hade tid att ägna sig åt rengöring. Söndagen däremot var den dag, då det icke nödvändiga arbetet låg nere och vila och stillhet rådde. Lördagen eller rättare lördagseftermiddagen före denna vilodag har man därför ägnat någon tid åt hemmets vård. De utrymmen, som dagligen användes, har då i regel sopats grundligt, och redskapet har på de flesta håll varit en kvast av björkris. Det talas ibland om att man sopade med torr snö eller med kvasten doppad i vatten för att det inte skulle ryka. Damm var annars ett okänt begrepp på landsbygden liksom dammtorkning, dammvippa och dammhandduk.

Jonas Stolt hade en uppgift om regelbunden veckoskurning från 1830-talet. Och han tillägger att »denna plägsed tilltog med tiden alltmera». Från Värmland säger en av våra sagesmän att man under hela 1800-talet brukade skura en gång i veckan eller åtminstone var fjortonde dag. Och han talar om, varifrån impulserna kom: »folk fick lära sig renlighet från de många herrgårdar som fanns i bygden. Bondsöner och bonddöttrar tjänade på herrgårdarna, och när de tjänat och kom hem, så tog de itu med smutsen och ville efterlikna herrgården.» Men självfallet kom hemmens rengöring »an på person», som en meddelare från Färs härad i Skåne uttrycker det. Och en annan meddelare från Östergötland svarar så här på frågan, hur ofta stugan rengjordes: »Ja därför fans ingen regel dät blev eftersom husmodren hade tid och sinne för renlighet dät fans hem där golven skurades minst var 14 dag eller mäd två veckors mellan tid dät fans hem där golven skurades till varje högtid och hem där dät skurades till jul och midsommar män de förstnämda var ju talrikare än de andra och sedan var dät olika hur ofta dät eller dät rummet skurades storrengjöring till jul och dän största till midsommar när dät var varmt och ljust storrengjöring i mindre skala gjorde en renälskande husmoder till varje högtid.»

Vem skurade?

Då den sistnämnda sagesmannen talar om »den renälskande husmodern», ger han därmed uttryck åt att rengöringsarbetet var ett kvinnogöra. Detta går också igen i alla andra uppgifter. Endast från ett par håll talas om att män deltagit i arbetet. Det har då gällt att bära vatten till skurning eller att skrapa bort den värsta smutsen med en järnskodd spade eller annat vasst föremål. En enda gång talas om att barn hjälpt till med att torka golv

med vitmossa. Men detta är undantag. En eller i regel flera kvinnor har utfört det tunga rengöringsarbetet. Från Bohuslän berättas att hustrurna i backstugorna brukade slå sig ihop tre och tre och hjälpa varandra vid storrengöring.

Undersökningsmaterialet lämnar också en del uppgifter om kvinnornas klädsel vid skurning. De brukade i regel inte ha mer på sig än särk och underkjol. Barfota på sommaren och träskor på vintern.

Hur skurade man?

I november 1914 gjorde amanuensen vid Nordiska museet Louise Hagberg uppteckningar om julfirandet i Bjuråkers socken i Hälsingland. De utgjorde underlag för en uppsats Forna dagars jul i Bjuråker, som hon publicerade i Fataburen 1919. När hon skildrar julrengöringen säger hon bl. a. »Men skurningen gick inte till där som nedåt landet utan med »kvast och fot», dvs. man slog en skopa vatten över golvet och strödde på sand, och så steg man med foten på en kvast utan skaft och gnodde till dess golvet blev fint; sedan sköljdes det återigen med varmt vatten, varefter vattnet sopades av och golvet torkades. Något sådant som att lägga sig ned på golvet och gno det med såpa och borste var man ej van vid däruppe.»

Enligt hennes skildring var alltså skurning med »kvast och fot» den metod som man använde i Hälsingland. Också Linné berättar om den. När han 1732 reste genom Västerbotten såg han hos nybyggarna i trakten av Lycksele, hur »qwinfolket twättade golfwet med högra foten, den de satte på en fornad granwiska och besade (=hastigt sprang) så fram och till bakas».

Flera av svaren på frågelistorna omtalar samma metod. En kvinna från Tjustbygden i Småland minns från sin tidigaste barndom – hon var född 1888 – hur hennes mor skurade på detta sätt och hur det såg ut som om modern skulle slå kana på is. Två kvinnor kunde också med var sin tvaga under foten hålla i varandras armar eller axlar, medan de utförde skrubbning med foten. En meddelare från Jämtland säger att den som inte sett en kvinna skura ett golv med foten inte kan bilda sig en föreställning om hur kvickt det gick. Han berättar också, hur golvet sedan sköljdes genom att man slog vatten över det. Vattnet sopades undan med en kvast emot »skurvasspånte» – smutsvattensprundet. Detta var ett fyrkantigt hål, som var uppsågat genom golvplankorna, och genom detta hål avleddes skurvattnet. Den ursågade biten användes som lock. Vanligen rann vattnet genom en trätrumma ut genom stenfoten. När golvet var färdigsköljt, torkades det med vitmossa eller gamla trasor.

Sköljningsproceduren tycks ha varit mest omfattande. Ibland var det en eller flera kvinnor, som följde efter »skureskan» med vattenbalja och mossa för att skölja och torka. Från Västergötland säger en meddelare att skurningen alltid gjordes på kvällen, så att golvet fick torka, medan folket sov.

I samband med den här metoden talas ibland om att redskapet är en kvast, ibland en tvaga. Om kvasten hade skaft, hölls skaftet uppböjt i handen och foten på själva kvasten. I

2. Skurning med "sloror", dvs. slitna björkkvastar i vilka man stuckit skaft av störar. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1910.

Värmland stack man störar i slitna björkkvastar och använde dem vid skurning. Detta redskap kallades »slora» och skaftet »slorskaft». Man satte foten på »sloran» och skrubbade så hårt man kunde, och när man sedan sköljde golvet, fördes vattnet med »sloran» till sprundhålet. Denna metod fotograferades 1910 i Mangskogs socken av Nils Keyland, som var föreståndare för Skansens kulturhistoriska avdelning 1912–24. Ett ännu senare belägg för skurning med fot och granristvaga ger Ragnar Jirlow i en uppsats om fotarbete i Fataburen 1933, där han berättar hur han i början av 1930-talet – alltså tvåhundra år senare än Linné – såg, hur man skurade golv i västerbottniska kök med naken fot och granristvaga.

Flera av de meddelare, som beskrivit skurning med kvast och fot, talar om knäskurning som något som kom senare. »Först senare började man ligga på knä, då man skurade.» – »Men längre fram när jag blev större då tog hon en skurborste och skurade som vanligt.» – »Att skura golv med sand och vatten och björkkvast brukade ensamma gamla som ej kunde krypa på knä och skura. Det blev naturligtvis sämre skurat.» – »Fram på 1870-talet kom i bruk att ligga på knä och skura dock allt fortfarande med sand och viska och mossa.» – »Börja med borste och knäliggning 1868.» – »Egentlig skurning med såpa och borste blev en följd av golvmattornas intåg (från slutet av 1870-talet).» – »Längre fram kom man på att använda såpa och skurborste eller rotborste.» – Vad som gjorde att man »kom på» att knäskura går inte att utläsa ur materialet. Sambandet med »golvmattornas intåg» förtjänar dock att uppmärksammas. Orsaken till att trasmattan fick en allt större spridning – det stora genombrottet ägde rum mellan 1860–90 – var den höjda standarden. Denna medförde bl. a. förbättrade bostadsförhållanden med flera rum och ökad bostadshygien. I kammare och finrum, där trasmattorna kom att spela stor roll, »lönade» det sig att söka få fram ett så gott resultat av skurningen som möjligt. Och genom knäskurning blev det »bättre skurat».

Det förekom en del »uppfinningar» för att lätta det dryga arbetet eller rättare för att spara knäna. Det enklaste sättet var att lägga några granriskvistar eller en säck under knäna. Från Småland talas om att man stoppade en säck med starr. Där har

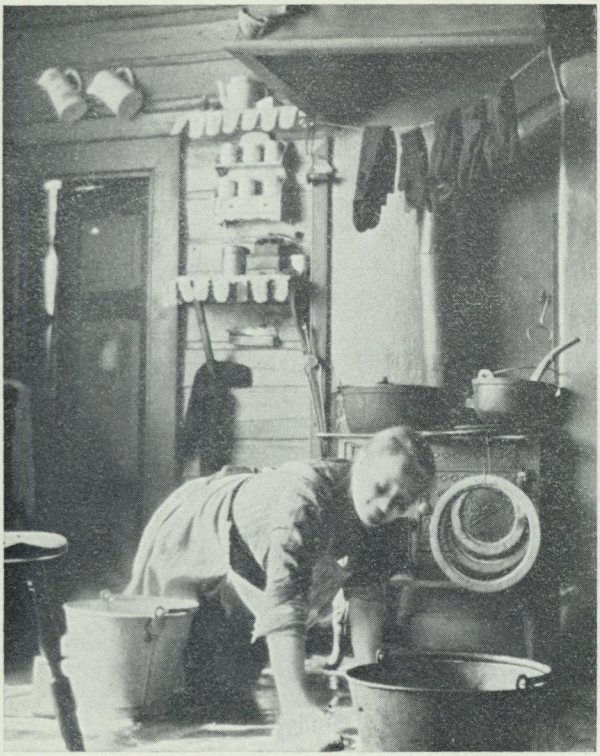

3. Knäskurning i en bondgård, Jämtland, omkr. sekelskiftet. Foto Per Wising.

man också urholkat ett bräde och fyllt med vitmossa. På en del gårdar i Sörmland flätade man halmhoar för knäna. Liknande tillverkning har förekommit i Väse härad, Värmland. Man sydde ihop halmflätor till en botten ungefär 40×50 cm, som försågs med uppstående kanter av halmflätor på tre sidor. Uppfinningen kallades »skurbagge» och ansågs vara mjuk och angenäm för knäna. Dessutom skyddade den kjolen för smutsvattnet. Vem som helst kunde tillverka »skurbaggar», men vanligen var det vissa personer som tillverkade såväl skurbaggar som dörrmattor och skor av halm och sålde dem på marknader i Karlstad.

Redskap

I det föregående har omnämnts några av de redskap som brukade användas vid golvrengöring. Så gott som överallt har man sopat med kvastar av björkris. Kvastarna tillverkades på hösten, då björkriset var starkast. Vidjor tog man däremot på våren av ungbjörk. Man tillverkade kvastarna i hemmen, men det förekom också att man köpte av fattigt folk som gick och sålde. Bönderna brukade också sälja kvastar i städerna, där avsättningen var stor. Hyresgästerna i stan var skyldiga att i tur och ordning sopa trappa, förstuga och även gatan utanför huset.

På en del håll gjordes en speciell kvast till midsommar. Den lade man ner extra mycket arbete på. Skaftet skulle vara smalt och alla vidjor barkade, så att skaftet lyste vitt. I själva kvasten skulle lövet vara kvar – det skilde den från de kvastar som man annars gjorde.

Kvastar tillverkades också av annat ris än björk. Kråkris ansågs vara särskilt starkt. På Öland använde man det styva och hårda riset av tok, ölandstok, till att »göra viskor till kärls rengörande» och »till kvastar att sopa golfvet med» konstaterar Linné i juni 1741. Ljung användes också. Särskilt arbetsamt ansågs det vara att binda kvastar av björnmossa. Sådana användes ofta till ugnssopor. Vid sopning av spisar kom däremot vingar av gäss, höns eller andra fåglar till bruk.

Tidigare har vi sett att slitna björkkvastar på många håll fått tjäna som skurredskap. Och »slororna», som man skurade med i Värmland, var uttjänta kvastar, som man stuckit en stör i.

4. Tillverkning av kvastar av dvärgbjörk och kråkris. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1911.

5. Skurning med slitna näverskor. Väggen skuras med hoprullad näver. På golvet en s. k. skrocka med skursand. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1911.

Det vanligaste redskapet vid skurning har emellertid varit en tvaga eller viska av granris. Tvagorna gjordes på våren av små grankvistar, som bands ihop med björkvidjor och sedan fick torka. Det var kvinnfolksgöra. »Mari på Bergets mor brukade göra grantvagor», säger en meddelare från Värmland, som också talar om att man skulle göra fyrtio par om våren. På en mindre jämtlandsgård gjorde man tjugo par och lika många kvastar.

Tvagor av halm omtalas från Skåne, Halland, Gotland och Dalsland. Kvinnan, som kom ihåg julrengöringen i nuvarande Oktorpsgården på Skansen, berättade att man där skurade med en viska av halm. Medan hon berättade, tog hon litet halm och snodde ihop och band om ett snöre på mitten. Precis som hon kom ihåg att kvinnorna brukade göra. I Oktorpsgården gjordes viskorna av Kristinas syster, moster Beata. Kristina var hustru till gårdens siste ägare, som sålde den till Artur Hazelius.

I Värmland och Ångermanland har man också skurat med slitna skor av näver och hoprullade näverstycken.

Golven torkades med vitmossa, ibland även med gamla trasor. Mossan repades på sommaren eller när man var färdig med »slåttern, säden och potatisen». Sedan fick den ligga och torka. Det förekom att mossan efter användningen breddes ut på stenar för att åter torka och sedan användas på nytt.

Redskapen har som framgått tillverkats i hemmen av det material, som stod till buds. »Hadde man fått sett någon som använt såpa samt Borste samt torkatt med trasa det hadde varit lyx», säger en meddelare från Dals-

6. Upptagning av vitmossa, som användes att torka med vid skurning. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1911.

land. »Längre fram . . . blev skurningen betydligt lättare, ehuru dock lite kostsammare då såpan och borste ofta måste hemköpas», heter det från Värmland.

Köpa redskap att göra rent med hade man inte råd till och man tyckte också det var onödigt. För den borsttillverkning som förekom fanns inte så stor avsättning på landsbygden utan mera i städerna. I de tidskrifter för hem och hushåll, som startades under 1800-talets senare hälft och som huvudsakligen hade sin läsekrets i städerna, ges ibland råd för rengöring. Här uppräknas borstar av skilda slag för olika rengöringsändamål.

I Norra Sandsjö socken, Småland, har fabriksmässig tillverkning av borstar bedrivits sedan 1860-talet. Då grundade några danskar en fabrik i Nyholm. I en diversehandel i socknen, som innehades av tre bröder, sålde man mycket skurborstar till kunder på landsbygden från 1910-talet. En borste kostade där tjugofem öre. En fjärde broder hade 1905 startat en borstfabrik i samma socken. Den tillverkade damm-, gryt-, sko- och skurborstar och sysselsatte tjugo man. Enligt en av Socialstyrelsen 1912 företagen utredning om svensk hemindustri fanns i landet 18 borstbinderi- och kvastfabriker med 527 arbetare och 13 företagare som sysselsatte 96 hemarbetare med borstbindning.

Om försäljning av skurborstar var på uppgående efter sekelskiftet, kan man ej säga detsamma om skurdukar. Enligt en av Kommerskollegium 1912 gjord specialundersökning av textil- och beklädnadsindustrin var det endast ett företag som tillverkade skurdukar. Det var Aktiebolaget Forsåkers Fabriker i Mölndal, grundat 1884. Företaget sysselsatte 175 arbetare och tillverkade utom skurdukar bomullstrassel, jutedrev, vadd, bomullsavfall (förädlat), bomullsgarn, puts- och dammdukar samt bomullsfilt och bordunderlägg. Enligt Åhlén & Holms jubileumskatalog 1899–1924 kostade en skurtrasa fyrtio öre. Men att köpa en skurtrasa ansågs länge som onödigt. Man tog vad man hade, ofta utslitna kalsonger eller andra plagg av trikå.

7. Skurborstar ur Åhlén & Holms jubileumskatalog 1899—1924.

Rengöringsmedel

Sand har överallt använts som rengöringsmedel. Linné talar om skursand i sin öländska resa 1741. På de flesta håll tog man själv upp sand vid sjöstränderna, innan det frös. I städerna var skursand en handelsvara, som fanns att köpa i handelsbodarna. Såpa

8. Annons om Glycerin-Såpa ur Sveriges Handels-Kalender 1893—94.

fanns också. Men den användes inte till golvskurning. »Såpa var ej lönt att tala om», säger en meddelare från Uppland. »Köpa såpa för sådant var inte råd till», säger en annan. Och en kvinna från Småland omtalar »att det var väl brist på pengar, och såpa och soda det var de gamla så sparsamma med, så det fick inte brukas i onödan, för 5 öre såpa å för 5 öre soda det skulle ju räcka till storbyk då på den tiden».

I den förut omtalade diversehandeln i Norra Sandsjö tog man hem såpa i laggkärl på 150 kg. Kärlet sågades itu, så att man fick två halvor. Den gula såpan var vanligast. Man sålde inte så mycket såpa till skurning. Den övervägande delen användes till tvätt.

Enligt en uppgift från Värmland upphörde skurning med sand på 1920-talet, när man började belägga golven med linoleummattor.

Förebyggande åtgärder

För att i någon mån hindra att golven smutsades ned allt för mycket, brukade man lägga granris vid förstubron. Man flätade också dörrmattor av björkris eller mattlummer, som även kallades matt- eller klippgräs. En annan åtgärd som skyddade golven var »ströningen». Vare sig man skurade eller bara sopade var det vanligt till söndagen att sanda eller strö golvet med ris eller löv. Sandning förekom i de trakter, där man hade god tillgång till fin sand. Den skulle ligga mycket jämn, och enligt en sagesman »fick man ej strö så hastigt att den stannade vid stols-, bords- eller bänkben». Vid högtidliga tillfällen strödde man även enris över sanden. Där man inte sandade, strödde eller »barrade» man i regel vintertid en- eller granris på golven. I regel hackade man riset själv men köpte också hackat ris på marknaden eller av någon som gick och sålde. I en kassabok från åren 1838–40, som fördes på Ingsbergs herrgård i Nässjö socken, Småland, finns varje vecka, vanligen på lördagar, en återkommande utgiftspost »Sara till granris». Sara var gårdens husmamsell, och det ålåg henne att köpa det granris som erfordrades. På sommaren strödde man löv av al, asp eller björk, även av rönn och sälg på sina håll. Andra växter, som använts till ströning, har varit ljung, älggräs och mattlummer. Bruket att breda halm på det julskurade golvet var också en skyddsåtgärd. »Ströningen» fortsatte, tills trasmattor mera allmänt började användas, vilket skedde vid olika tider på olika håll. Sedan ansågs det inte fint att ha sand och enris på golvet. Spottlådor började då också förekomma, tidigare betraktades det ofta som högfärd att ha sådana.

Golvrengöring med skurborste och såpa levde kvar, tills nya golvmaterial och fernissning eller annan behandling av trägolven kom att kräva skonsammare metoder. Skurborsten har ersatts av svabb eller långborste och såpan av syntetiska rengöringsmedel. Ingen vill längre knäskura, och många ungdomar har aldrig sett, hur det går till. Och den gamla Oktorpsgården på Skansen, som en gång rengjordes med halmviska och sand, skuras i dag med maskin.

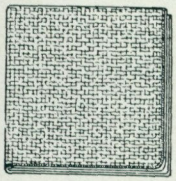

9. »Skurtrasa N:r 2 H 60535, av mjukt o. tjockt bomullsgarn, poröst vävd, så att den lätt upptager vatten. Storlek 50×50 cm. Pris pr st. 40 öre.» Ur Ahlén & Holms jubileumskatalog 1899—1924.

Litteratur:

Ehrensvärd, C. A., Fem dagars resa i Skåne 18—23 juli 1795. Lund 1871.

Gaslander, J., Allmogens i Wästbo sinnelag, seder m. m. Växjö 1923.

Hagberg, Louise, Forna dagars jul i Bjuråker, i Fataburen 1919.

Jirlow, R., Fotarbete, i Fataburen 1933.

Kalm, P., Pehr Kalm's Wästgötha och bahusländska resa förrättad år 1742. Sthlm 1746.

Lassen, H., Renlighed i klunketiden. Khvn 1950.

Linné, C. v., Carl Linnæi öländska och gothländska resa... förrättad åhr 1741. Sthlm och Ups. 1745.

Linné, C. v., Iter lapponicum. Linnés ungdomsskrifter, utg. av K. Vetenskapsakademien ser. 2. 1889. Sthlm 1889.

Reenstierna, M. H., Årstadagboken 1793—1812. Sthlm 1966.

Stolt, Jonas, Byskomakaren Jonas Stolts minnen från 1820-talet, i Kalmar läns Fornminnes-förenings Medd. XIII (1935).

Sundt, E., Om Renligheds-Stellet i Norge. Chra 1869.

Ödmann, S., Hågkomster från hembygden och skolan. Örebro 1861.

Sveriges officiella statistik, Textil- och beklädnadsindustrien. Sthlm 1914. Svensk hemindustri. Sthlm 1917.

Åhlén & Holm jubileumskatalog 1899—1924. Sthlm 1924.

Läkares topografiska berättelser 1813—1822. Medicinalstyrelsens arkiv.

Tidskrifter för hem och hushåll.

Följande frågelistor från Uppsala landsmålsarkiv och Nordiska museet har genomgåtts:

ULMA		9	Renlighet
NM		9	Textiliernas användning
»		12	Husgrund och golvläggning
»		13	Jul
»		15	Från Lucia till tjugondag Knut
»		81	Torparnas bostäder och bohag
»		82	Statarna
»	Sp	70	Midsommar

SUMMARY

Scrubbing floors

Very few tools for house-cleaning are preserved or mentioned in inventories. In travelogues from the 18th century (e.g. Linné, Kalm, Gaslander, Ehrensvärd) only general observations are found on the state of cleanliness in homes. But district medical officers' reports from the early 19th century tell of an "indefensible untidiness" in country homes, which were only perfunctorily tidied on Saturdays. Before Christmas and Midsummer a more thorough cleaning took place.

Floors were scrubbed with water, sand and a broom without handle rubbed over the floor with the foot. This method was used in some places until the 1930's although scrubbing on one's knees with brush and soft soap came in the 1860's.

Sand was everywhere used as a detergent. Soft soap and soda were used very sparingly, as they were considered too expensive.

To prevent newly cleaned floors from being dirtied, fir-twigs were put down on the front-steps or door-mats of plaited birch-twigs used. Floors were sprinkled with sand, leaves, twigs and pine-needles until rag-carpets came into general use. Then spittoons became popular, earlier regarded as vainglorious.

Anders Nyman

Folk och fä

Samboendets renlighet och hygien

Jordbruk har här i landet fram till våra dagar inkluderat boskapsskötsel. Människor och djur har sålunda varit samboende under olika former beroende på plats, tid och social status.

Djurhållningen underlättades, om boskap och fjäderfä kunde hysas i därtill anpassade gårdsutrymmen, vanligen med skilda hus för de olika djurslagen. Genom lagar och förordningar har man under tidernas lopp sökt reglera gårdens husbestånd. Så bestämdes exempelvis i 1734 års lag, att fägårdshusen skulle utgöras av stall, fähus, fårhus och svinhus med nödiga foderrum.

Kreaturens gödselmängder, som lades upp i ofta illa skötta och felplacerade dynghögar avsedda för åkerns gödning, påverkade på ett ofördelaktigt sätt renligheten och hygienen på lantgården. En oangenäm lukt, flugor och gödselvatten, som ej sällan förorenade gårdsbrunnen, kom från dynghögen, vilken inom vissa områden var placerad inne på gårdsplanen inom lukt- och synhåll från boningshuset.

Djurhusen var trånga, låga, mörka och svårskötta, varför renligheten ej alltid var den bästa.

Ett intimt samboende mellan gårdsfolket och djuren kunde äga rum, antingen genom att vissa djur, mer eller mindre permanent, inhystes i bostaden, eller att gårdens folk flyttade ut i stall eller fähus, säsongmässigt eller permanent. Fattiga nybyggare kunde som första hus uppföra fähuset, som då även tillsvidare fick tjäna som bostad.

Att samboendet kunde bli väl intimt framgår av den mustiga skildring som tysken S. Kiechel lämnade från sin resa i norra Skåne år 1586: »Då vi skulle sova redde vi vår sängplats på golvet; icke allenast männen med hustru och barn ligga vintertiden i stugan, utan ock hundar och kattor samt ungboskap såsom kalvar, lamm, getter och duvor finnas därinne, och, vad som är olustigast, unga grisar, som giva en stark lukt ifrån sig och gemenligen hålla till mitt i stugan, komma om natten och slicka en i ansiktet, så att för elak smak och stank man förr blir mätt för en ringa penning än av den bästa måltid.» Liknande anför han om livet i stugorna i Småland och Blekinge.

Frågan om samboendeformerna har mera ingående tagits upp till behandling av Sigurd Erixon, som i sin uppsats »Svenska gårdstyper» i tidskriften Rig 1919 sökt visa hur samboendet mellan djur och människor medverkat till utformningen av våra gårdstyper. Vidare har Gösta von Schoultz i tidskriften Folk-Liv 1943–1944 i uppsatsen »En sydsvensk bostadsvana i etnologisk belysning» konstaterat, att

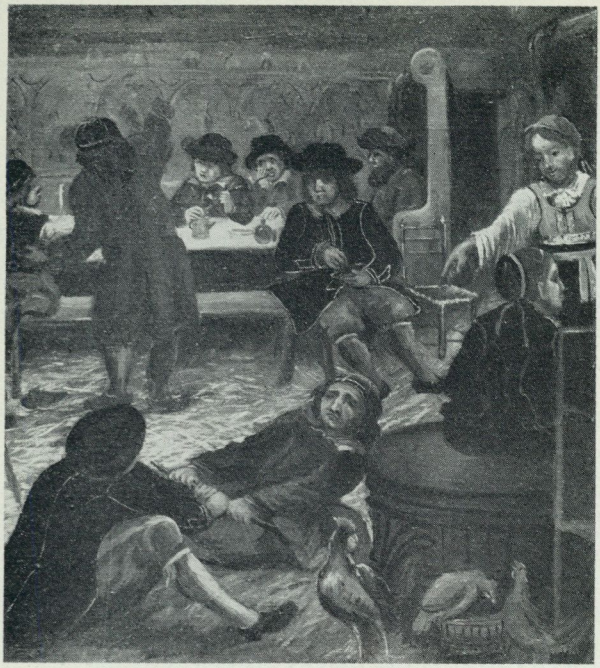

1. Även hönsen fick deltaga i det julgille i sydöstra Småland 1795 som Per Hörberg skildrar på en oljemålning, av vilken här synes en detalj.

seden att hålla djur i bostaden är en speciell sydsvensk bostadsvana. I »Atlas över svensk folkkultur», som utkom år 1957, är såväl avsnitten »Hållande av småboskap i boningshuset» som »Fähus som bostad» föremål för kartering med textkommentarer.

Bruket att vintertid bo samman med vissa småkreatur och att om vintern hålla höns och i vissa fall gäss inne i själva bostaden var statt på avskrivning under 1800-talets senare hälft och förekom då huvudsakligen på mindre ställen. Tidigare hade sedvänjan haft en vidare geografisk utbredning och förekom även mera allmänt hos bönderna. Det var för att skydda smådjuren mot den värsta vinterkylan och för att ge dem en bättre omvårdnad, som de fick komma in i stugvärmen. Det är redan nämnt att företeelsen var typisk för södra Sverige. Huvudgränslinjen mot norr gick ungefär genom södra Värmland och Tiveden och löpte ut genom norra Östergötland. Kärnområdet fanns i de sydvästra landskapen.

Kiechels skildring av det påfrestande umgänget med stugans blandade invånare har vi redan gjort bekantskap med. Ytterligare exempel kan anföras. Isaac Erici skriver i sin parafras av J. Colerus' hushållningsskrift »Oeconomia» (utg. först 1683–86) följande om riskerna att tillsammans med barn ha grisar i stugan: »När Grijsar hafwas i Stugurna skola the icke wänjas wid Bröd för Barn skull som alltijd bära Bröd uthi Händerna, at the icke bijta them Händerna och Näsan aff, uthan heller gifwa them torkat korn eller Rogh . . .» Carl von Linné antecknar under sin skånska resa 1749: »Mellan yxestallet och fathyllan, wid dörren, är den så kallade Kalfwebänken, der kafwarna stå bundna under kallaste winteren.» Uppgiften avsåg trakten av Virestad i Småland vid skånska gränsen. Något utförligare skildrar J. Öller år 1800 djurlivet inomhus från Jämshögs socken i Blekinge: »För Swinekreatur hafwa de i allmänhet inga särskildte rum, utan desse upfödas merändels i förstugorne, och grisarne til och med i stugorne. . . . Äfwen som det brukas på somliga ställen . . . där de upföda kalfwar, getkillingar och lamb inne i stugorne uti därtil upsatte kättor eller spilt af pinnar. För hönsen hafwa de afdelte rum, dels under sängarne, dels under bordskåpen och hyllorne wid förstugudörren . . . de wärpa bäst i wärman.»

Jonas Stolt talar i sina minnen från Högsby socken i Småland om, att hönsburen på 1830-talet började att

flyttas ut ur bostaden, men att den ännu på 1850-talet ej var sällsynt i stugorna.

Helt naturligt var att läkarna skulle påtala det ohygieniska i samboendet. I en rapport från provinsialläkaren i Uppsala distrikt år 1815 heter det att det var vanligt att åtta till tio människor sov i samma rum. »Icke sällan händer det dessutom, att kreatur af flere slag såsom höns, gäss och grisar m. m. äro i samma rum, och de förra under sängarna hafwa sitt nattläger.» Slutligen får en av Nordiska museets ortsmeddelare komma till tals i frågan. Från Gräsmarks socken i Värmland meddelar han: »Här på trakten var ej vanligt att man bodde i fähusen. Däremot var det vanligt att man tog in i bostadshuset nyfödda kalvar och lamm samt små grisar. Man hade härför en kätte i vedlåren där man pysslade om djuren någon tid till de blevo större och starkare.»

I huvudsak hade den andra samboendeformen, då vissa eller alla av gårdsfolket flyttade ut till fähus eller stall, en nordlig utbredning omfattande hela Norrland jämte Dalarna och västra delarna av Värmland. I sydligaste Götaland har dock sommartid drängar eller söner i familjen i viss utsträckning brukat flytta till sovplatser i stallet.

När man i Norrland i många bygder under den varma årstiden med hela familjen flyttade ut i fähuset, var kreaturen på bete i fäbodarna eller i mera närliggande betesmarker med övernattning och mjölkning i särskilda sommarfähus. De ordinarie fähusen i gårdarna stod då tomma och renskurade, varför folk och fä som regel ej samtidigt utnyttjade fähuset.

2. Fåren tages in i stugan för klippning. Moran sitter framför den öppna härden. Litografi ur Album för skön konst 1864 efter oljemålning av Bengt Nordenberg.

Denna säsongmässiga utflyttning till fähusen var en variant av den allmänna sedvänjan att byta bostad sommartid. Om man ej hade särskild sommarstuga eller annat eldstadsförsett utrymme på gården kunde fähuset tagas i anspråk. Detta hus var inom fäbodområdet i allmänhet försett med spis eller pannmur, som kunde användas för matlagningen. De eldstadsförsedda fähusen har dock ej någon högre ålder. I vissa dalasocknar är de ej äldre än drygt 100 år. Utöver att fähuset kunde nyttjas som sommarstuga användes det mångenstädes som bagarstuga och som samlingsplats för bygdens kvinnor, när de spunno tillsammans, »oppsittkvällar», eller dylikt.

Från Dalarna meddelar år 1931 en sagesman till Nordiska museet följande: »I Stora Tuna bodde man aldrig i 'föjsen', men det var icke så sällsynt, att kvinnorna, isynnerhet de yngre, på vintern, då linspånaden pågick i så gott som varje gård, togo sina spinnrockar under armen och samlades, så många som fingo rum i än den ena, än den andra ladugården, som då var pyntad och rengjord på det noggrannaste.»

Vintertid bodde i fähuset egentligen endast de som hade hand om kreaturen. Det kunde vara husets dotter eller någon tjänsteflicka, som där hade en mera regelbunden sovplats i form av en sänghylla, flerstädes kallad hjällen. Härigenom kunde värmen från kreaturen utnyttjas på bästa sätt.

År 1939 fick Nordiska museet följande beskrivning av en man från Mockfjärd i Dalarna: »Sovplats i fähuset kallas här fjässkulle = en lave, inbyggd vid bakre gaveln, så högt att det fanns möjlighet att ha kreaturen under den och att kunna stå någorlunda upprätt utan att stöta emot laven ... Till laven hörde en stege, ställd mitt för fähusets mittgång. Säng fanns åtminstone på senare tid ... Endast törrvedstickor på en stenhäll användes för belysning. Det blev nog lite sotigt upp i taket av röken, men en del gick dock ut när man hade öppen eldstad och öppnade spjället i fähuset, när så behövdes. På den tiden användes bara granris som strö i fähusen ... Granriset var nödvändigt liksom eldningen för att hålla luften frisk. Fäjsskullen användes som liggplats endast om vintern och i regel endast av unga ogifta flickor ...» Sagesmannen namnger ett par flickor, vilka var de som sist hade använt fäjsskullen. Det var på 1880-talet som de slutade sova i fähuset. Den ena av flickorna sades ligga i fäjset, emedan gårdens stuga var så kall.

Från samma socken meddelade 1926 en då 78-årig sagesman följande: »Det gick två åsar på längden i fäjset ... Vid ena gaveln fanns på dessa bräder och där stod en säng. Jäntorna låg där på vintern. Jag har legat i fäjsen mycket med kullorna.»

Det var inte bara de flickor som skötte kreaturen som låg i fähuset utan gårdens övriga ogifta flickor brukade åtminstone vissa veckodagar ligga på »hjällen». Detta för att kunna ta emot pojkbesök, vilket ej gick för sig i stugan i boningshuset, där som regel alla sov tillsammans. Denna sedvänja stod i samband med den norrländska nattfrieriseden, som Orvar Löfgren behandlat i föregående årgång av Fataburen.

Inledningsvis omnämndes att fatti-

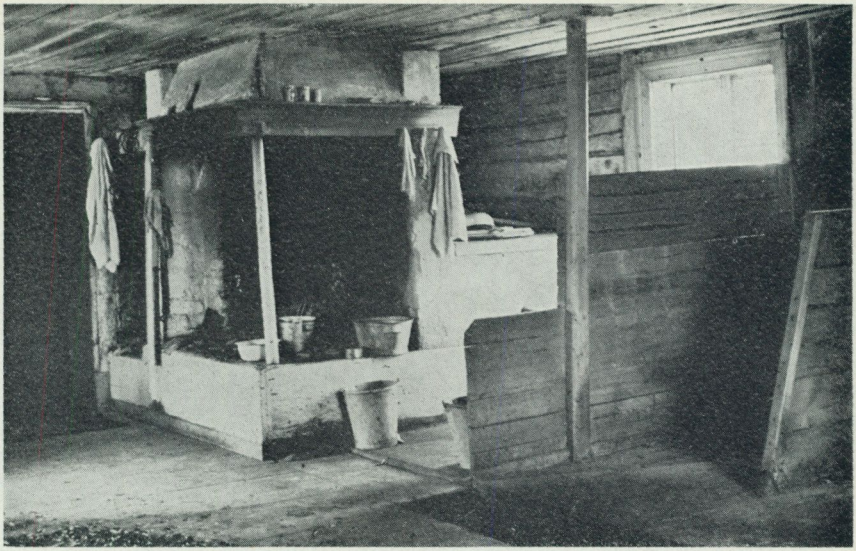

3. Interiör av fähus med eldstadskomplexet vid dörren. Fähuset är sammanbyggt med ett bostadsrum, som när bilden togs användes av tjänstefolk. Norrbergs by, Delsbo socken, Hälsingland. Foto Sigfrid Svensson 1938.

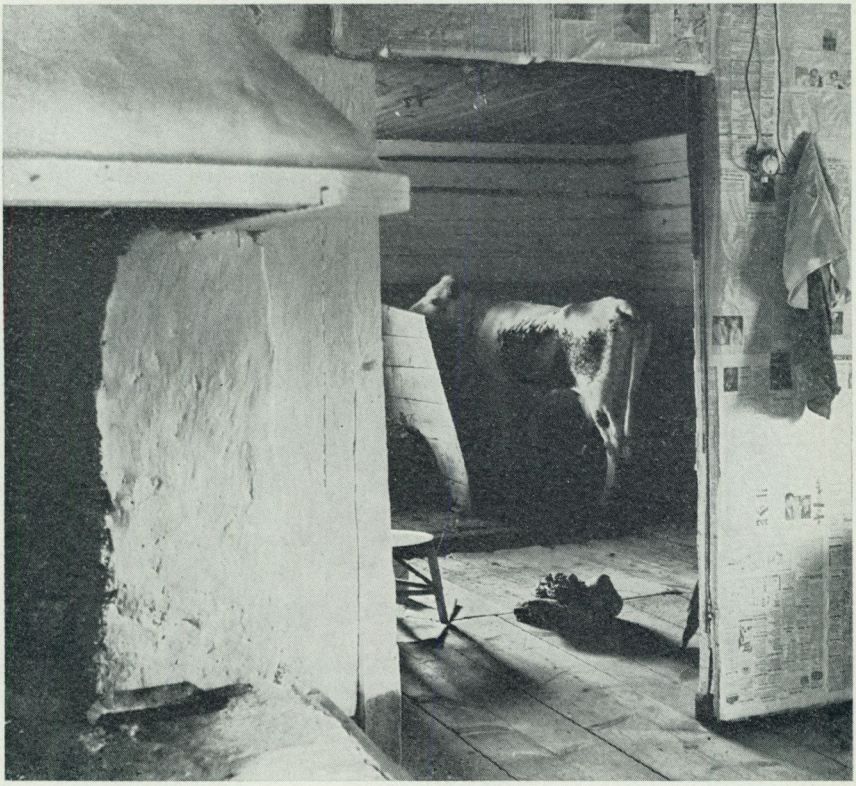

4. Kon står i sitt bås ute i fähuset. I förgrunden är ladugårdskammaren med sin öppna spis. Stora Mena, Klövsjö socken, Jämtland. Foto Nils J. Nilsson 1950.

ga nybyggare först uppförde fähuset, som tillfälligt då även brukades till bostad. En utförligare skildring från Sollerön i Dalarna av fähus för samboende finns i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala: »Då man fordom byggde en ny gård, uppförde man först fähuset och detta fick tills vidare även tjäna till bostad för gårdsfolket, som sålunda fingo dela bostad med nötboskap och småkreatur. Den familj som hade små resurser, kunde få bo i fähuset lång tid innan den omsider kunde bygga en stuga och därför gjordes ibland i fähuset en avbalkning, 'fjös-kamar', vari familjen bodde. Även om man hade en stuga, bodde gårdsfolket tidvis i fähuset, t. ex. när det var mycket kallt på vintern och karlarna vistades i skogen. De fattigaste av befolkningen hade aldrig råd att bygga sig en stuga utan fingo hela sitt liv bo tillsammans med kreaturen.» Vidare omnämnes: »De ogifta kvinnorna hade fordom sin sovplats på en hög lave, 'tarr', över fårkätten i fähuset.»

Ytterligare ett par exempel på samboende i fähus kan anföras. Från Haverö socken i Medelpad sägs: »I en del fähus, som endast hade vattentak, hade dom en 'gäll', en botten över där korna stod, och en trapp upp till gällen. Och där uppe hade de sina getter och får. I andra ändan av fähuset inrättades ett rum för folket att bo i under vinteren. Detta rum var skilt från kreatursrummet, med en balk av bräder och hade namnet 'fäxkammare'. Och i det rummet var murat eldstad, spis med skorsten, bakugn och en inmurad stor järnpanna, för att koka vatten i. När våren och sommaren kom flyttade folket från fäxkammaren och in i en sommarstuga och bodde där tills hösten och vinteren kom, då dem åter flyttade in i fäxkammaren. Sednare i tiden när dem började hava grisar byggde dem ett till fäx utan golv, och i det hade dem sina getter, får och svin».

Från Söderbykarls socken i Uppland omtalas: »Ladugårdarna bebddes ej annat än vid yttersta nödfall i brist på boningsrum. En familj, man och hustru i Norråda bodde tvenne år tillsammans med djuren i en bastu, medan de uppförde en byggning på 1890-talet. Vidare förekom att någon lägenhetsägare som skaffade sig en ko kunde inreda ett rum för denna i samma stuga en längre tid. Då däremot höns och någon gång grisen kunde få vistas i samma rum som ägaren i vardagsstugan under vintrarne.»

Tidigare har här i korthet omnämnts hur kreaturens gödsel förorsakade sanitära problem både i och utanför stall och fähus. Besvärlig var vattenfrågan. I hushållet krävdes ett rent, välsmakande och luktfritt vatten. Till djuren var man oftast mindre nogräknad. Vatten till kor och hästar gick åt i riklig mängd. Antingen kunde djuren få gå ut till gårdsbrunnens vattenho eller vattnas inne i stall eller fähus. Speciellt i de delar av landet där fähuset hade eldstad med pannmur brukade man leda vattnet via en ränna in i huset. För att inte behöva göra denna ränna för lång förlades brunnen så nära fähuset som möjligt och då oroväckande nära dynghögen.

Några sagesmän ute i landet skall nu få komma till tals. Från Kyrkås socken i Jämtland meddelas följande i vattenfrågan: »Här i orten hade man inte några hoar vid brunnarna för

5. Interiör av en fjöskammare som varit ständig bostad. När bilden togs var ägarna ett par gamla ungkarlar. Torrisgården, Malungs socken, Dalarna. Foto Sigfrid Svensson 1926.

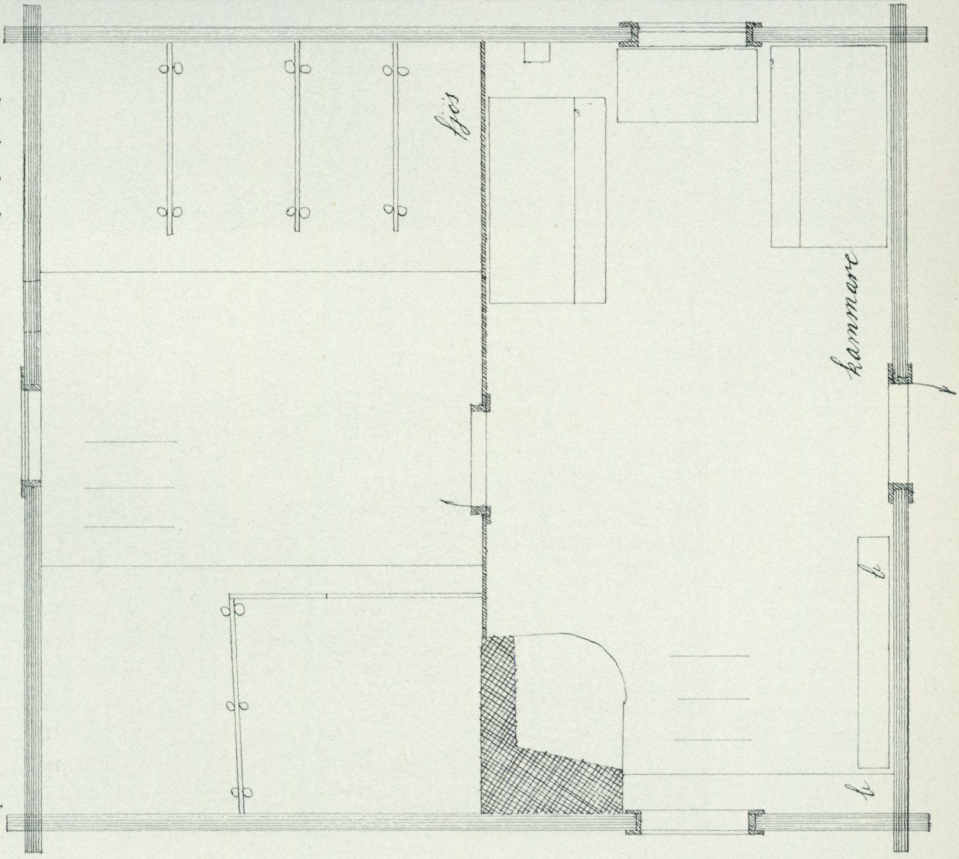

6. Plan av ovanstående kammare med intilliggande fjös. Uppmätt 1926 av Gunnar Sundberg.

7. Brunn med vattenränna in till fähuset. Det lilla huset t.v. om brunnen är avträdet. Vejstgården i Långnäs by, Nederluleå socken, Norrbotten. Foto B. Nordström 1926.

8. Dynghögar inne på fägården. Gödselvattet rinner under vagnslidret och ut på andra sidan huset omedelbart intill gårdsbrunnen. Fägården är skild från mangården av stallet. Högstena gård, Biskopskulla socken, Uppland. Foto 1912.

vattning av kreaturen, enär sådan vattning kunde medföra orenlighet omkring brunnen. Däremot hade man oftast en ränna in i ladugården från brunnen, där ett stort kar utgjorde vattenbehållare. Vattenhoar funnos även för kreaturen uti ladugården. Mångenstädes kunde man hava dels en 'gårdsbrunn' och dels en brunn invid ladugården.» Vänder vi oss till Småland meddelas oss följande från Höreda socken: »Ur brunnarna togs både vatten till hushållet samt till byk, tvätt, vid rivning av potatis, sköljningen av dessa m. m. och allt slaskvatten efter dessa procedurer slogs ut invid eller nedanför brunnen. Därtill kom alla visitkorten från djuren som drevs ut på vintern och vattnades ur hoen. Vid hård kyla frös allt detta vatten så både brunnskaret och närmaste omgivning blev en förhöjd liten kulle. Under sådana förhållanden fick någon hugga i isen med en yxa och göra en kant omkring brunnsöppningen. Det var föga hygieniskt. Därför när töväder inträffade och på våren var det mycket av detta förorenade slask som sökte sig ned i brunnen.»

De två följande notiserna pekar på hästens motvilja mot orent vatten. Från Botilsäters socken i Värmland sägs följande: »Djuren drucko ur en urholkad stock med ett horn, en kvarlämnad gren, som stod upp i ena änden. När djuren druckit, tog man i hornet och välte ur hon, så att innehållet ej skulle stå och frysa. Vattenledning till lagårn fanns inte ens på storställen, utan djuren måste släppas ut två gånger om dagen för vattning. Det var särskilda brunnar åt djuren, det var lagårdskälla och kok-källa. Hästarna voro noga med vatten, så att de ibland fick vattnas i kokkälla.» Lika kräsna var hästarna i Gagnefs socken i Dalarna: »Hästar vattnades i allmänhet ur samma hink, med vilken vattnet för människor upphämtades, dock borthälldes det vatten som var kvar efter vattningen.»

När gödselhögen var placerad inne på gårdsplanen utgjorde den inte bara ett sanitärt problem utan med dagens sätt att se skulle det i hög grad vara oestetiskt att ha den illaluktande högen ständigt inför ögonen. Dåtidens bonde såg väl snarare med välbehag den feta dyngan, som skulle ge honom en god skörd.

Inledningsvis antyddes att då djurhusen var svårskötta försummades renhållningen ibland katastrofalt. Det vill synas som om renligheten varit något bättre norröver i landet, kanske beroende på fäbodarnas specialiserade mjölkhushållning, vilken bedrevs som stordrift. Renligheten var då ett absolut krav, för att inte mjölkprodukterna skulle ta smak. Därför skurades och fejades det för jämnan och färskt granris användes som strö.

Vi låter nu några meddelare ute i landet tala om gångna tiders fähusskötsel. Från Norbergs socken i Västmanland sägs 1932 följande: »Man undvek att hålla ladugården för stor i golvytan och höll låg takhöjd, för att bättre bevara värmen under vintern. Å gavelväggen var, på lämplig höjd mockgluggen anbragt, varigenom gödsel från de stora djuren utskottades dagligen. Hos smådjuren gjordes rent endast höst och vår. Man lade här in strö undan för undan, så att det bildades en tjock 'talle'. På detta sätt hade dessa djur en varmare bädd under vintern än de stora, vilka fingo

9. Mjölkning och mockning i fähuset. Mangskogs socken, Värmland. Foto N. Keyland 1911.

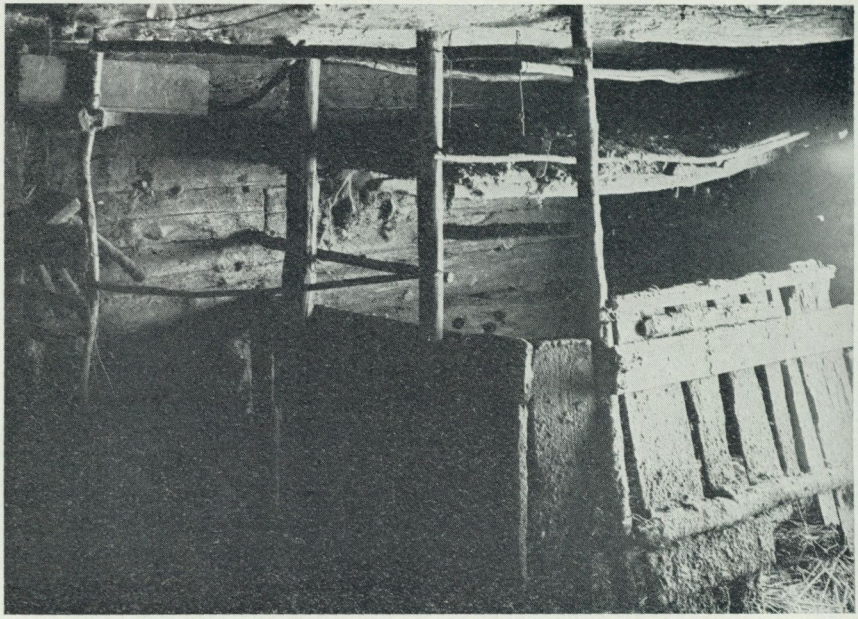

10. Ladugårdsinteriör med »hönsasteken« ovanför kätten. Västtorp i Floby socken, Västergötland. Foto Tage Heimer 1931.

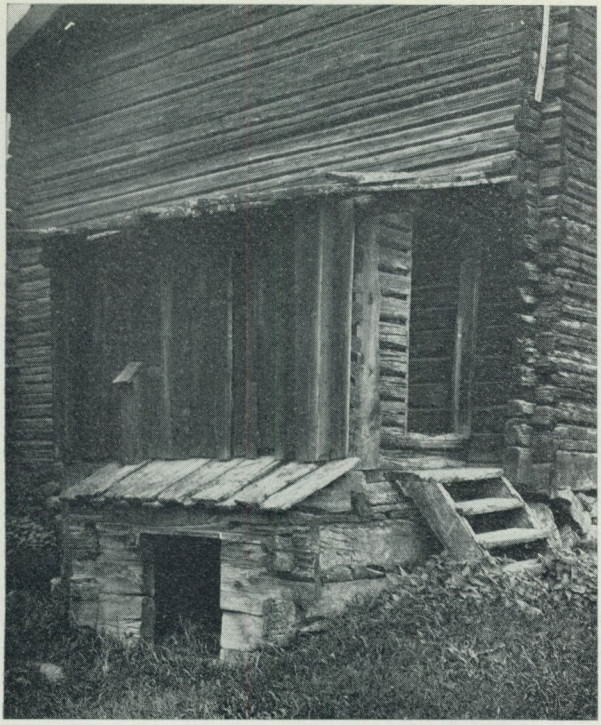

11. Avträde byggt över svinstian. Floda socken, Dalarna. Foto O. Bannbers 1915.

ligga på sin 'pall', nödtorftigt belagd med strö och byggd omedelbart på det ofta nog dragiga golvet. Ströämnet utgjordes i äldre tider, innan man lärt att använda torvmull, i regel av finhackat granris, begagnad sänghalm och i någon mån mossa.

Dagsljus i ladugården ansågs visst överflödigt för djurens del. Endast så mycket sådant att den vårdande kunde vägleda sig därinne. Endast ett litet fönster anbragt strax ovanför mockgluggen, vilket rengjordes då så oundgängligen var nödvändigt. Det var allt. Djurens trivsel förstod man icke att akta på, men sökte så mycket mera att hjälpa upp de mest påfallande verkningarna av detta förbiseende med konstlade medel och ren vidskepelse.

Det anförda gäller i tillämpliga delar även för hästen. I allmänhet var man mera mån om stallet och hästen än om ladugården och dess innevånare.»

Från Millesviks socken i Värmland anför en sagesman född 1876 följande: »Fähusen var dåligt ordnade förr i världen. Det fanns gamla ladugårdar här, som inte hade en enda fönsterglugg. Det var beck mörkt i ladugården. En liten glugg fanns som man höll öppen sommartid, men som var tillbommad med halm om vintern. Någon annan luftning blev inte fråga om än den som blev, när man öppnade dörren eller då gödseln kastades ut. Man eldade inte i fähusen. För att det skulle bli varmt lade man gödsel på golvet runt efter väggarna. Springor och öppningar uppefter väggarna tätades med halm eller lera. Man var inte så noga med renligheten den tiden. Korna fick stå och älta i gödseln. På låren hade de en mängd fasttorkad gödsel. Stora 'kanglingar' hängde efter benen. På våren vid hårfällningen lossnade gödseln och då följde allt håret med, så det blev bara skinnet.»

Om förhållandena i stallet sägs följande från Östads socken i Västergötland: »Häststallet i mitt hem var stort, byggt för tre hästar. Vi hade blott en. Mången gång då man skulle 'möka' och det var mycket kallt fick man hugga loss gödseln med en yxa, men det oaktat var hästen aldrig sjuk.

På de flesta ställen där de hade endast en häst, gick denna lös på kätte. Man strödde under med hackat gran- eller enris. Först när han började närma sig taket, gödslade man ut. Gödseln var då mycket varm.»

Från Vätö socken i Uppland anfö-

res följande: »Var det en envis nordlig eller nordostlig vind som blåste, kunde det bli kallt, så att gödseln frös i gödselrännan. Då bands om spädkalven en fällstump eller matta. Hästarna i stallet lade man hästtäcken över. Medelst remmar slöto dessa till om djuren. Fällar av fårskinn bundos ock om hästarne. Fåren höllo sig varma i sin päls, om det ock blev en isskorpa om natten över dricksämbaret. Svinen tålde kylan mindre väl, frös de blevo de magra och långhåriga.»

Höns och grisar, som ofta rörde sig fritt på eller i närheten av fägården, hade med förkärlek sitt tillhåll vid dyngstaden. Talesättet »stolt som en tupp på en gödselhög» känner väl alla till. Spillningen från speciellt hästar men även från korna innehöll åtskilligt attraktivt matnyttigt. Grisarna gav sig på även vad de kunde finna under avträdet. Av denna anledning är det ej förvånande att finna hemlighus, som byggts direkt över svinhuset.

Avslutningsvis bör framhållas, att både vad samboendet av folk och fä beträffar och gödselhanteringens primitivitet så har de svenska förhållandena på intet sätt varit oförmånligt avvikande från de kontinentala förhållandena – snarare tvärt om.

SUMMARY

Man and Beast

In this country agriculture has up to the present included stock-farming. Thus man and beast have been continually cohabiting in one way or another, the differences depending on locality, time and social status.

The cattle-manure, collected for spreading on the fields, was from a hygienic point of view often badly placed and kept. The unpleasant smell, flies and liquid manure which often ran down into the well polluting the water, all emanated from the dunghill, which sometimes was placed in the farmyard and within sight and smell of the dwellinghouse.

Stables and cow-houses were cramped, low-roofed and dark, and the cleanliness was not always the best.

A more intimate cohabitation could exist between people and beasts, either when certain animals, more or less permanently were accommodated in the dwellinghouse, or when the people on the farm moved out into the cow-sheds, for the season or permanently. Poor settlers could first build the cattleshed, which then also had to serve as provisional living quarters for the family.

The practice of taking small cattle, chickens and geese into the house during the winter, had its centre in the south-western districts of Sweden.

The other type of cohabitation, when the people moved out into the cow-shed or stable, is found in Northern Sweden. Normally the cattle were then away in the shielings or summer grazing land. This seasonal removal to the outhouses is a variation of the general custom of special summer dwellings.

During the winter a daughter in the house or a servant-girl could more or less permanently have her sleeping place in the cow-house on a special shelf.

On certain week-days not only the cattle girls but all the unmarried girls of the farm would sleep in the cattle-shed in order to admit the boys, which could not be done in the ordinary living quarters. This custom is connected with the North-Swedish "bundling" practice, treated by O. Löfgren in Fataburen 1969.

Mátyás Szabó

Rena djur

Under 1800-talets andra hälft, berättas det från Göinge härad i Skåne, betades utägornas skogar av halvvilda hästar, s. k. skogsök, som bönderna förr ägde i stor utsträckning. Skogsöken infångades och användes till arbete en kortare tid under vår- och höstbruket, vanligen till harvning och vid enstaka tillfällen för körslor till städerna med skogsprodukter, under det att de den övriga tiden fick sköta sig själva. Även korna fick mångenstädes gå ute under vintern vid tillfällen, då det var ont om foder. Detta sätt att hålla husdjur var vanligt inte bara i Skåne utan överallt i Sverige ända fram till 1800-talets slut. Boskapsskötseln var kvantitativt inriktad, dvs. det var ej djurens kvalitet utan kvantitet som man satte störst värde på. Det är inte svårt att förstå att det under sådana omständigheter inte var mycket skötsel och vård som de enskilda husdjuren fick åtnjuta. Bortsett från de trakter som hörde till de mera avancerade jordbruksbygderna finner man mörka skildringar av lantbruksexperter från olika håll i landet. Även folktraditionen har åtskilligt att berätta om husdjurens vanskötsel. Att man inte vårdade de ovan skildrade s. k. utegångshästarna kan man lätt förstå: djuren användes endast tillfälligt. Men förhållandena var inte mycket bättre hos de stallade djuren.

De djur som var ute i det fria klarade sig bättre än de som låg i fähuset under vintern. Hornboskapen hade liggsår på sina utmärglade lemmar, och huden var fläckvis hårlös efter åtta månaders vistelse inomhus. En sagesman (född 1848 i Västerbotten) meddelar att »djurens rykt var som oftast mycket ofullständig, varför juvren voro mycket smutsiga, lår, buk och bakdel ofta övertäckta med fastklibbad, torkad spillning.» Det var inte bara bönderna som försummade djurens vård. Från Västmanland rapporteras att även en del herrgårdar hade ganska dåligt ställt med djurens renlighet, vilket berodde på att fähusen var mörka och värmen tryckande.

Före skiftena var arbetsfördelningen inom familjen och mellan könen konsekvent genomförd. Pigorna skulle sköta korna, göra rent och mjölka, drängen skulle köra med oxarna och vårda dem. På herrgårdarna och de större bondgårdarna med många funktionärer anställdes specialister för varje djurslag. Främst på skalan stod *kusken,* som hörde till gårdens mest ansedda tjänare. Han skötte hästarna och befattade sig ej med någon annan syssla. Något lägre i hierarkien stod *oxdrängen* och *kodrängen.* De svarade både för arbetet med sina respektive djur och för renligheten i fähusen. De vårdade oxarna i den mån de övriga

uppgifterna tillät detta. Skillnaden mellan hästens och oxens skötare kunde vara stor. Så var det t. ex. i Uppland (Tierps socken), där *oxkarlen* betraktades som något efterbliven och i regel var gårdens egen torpare. I Mellansverige och i mindre utsträckning i Skåne och Småland hade herrgårdarna s. k. *oxskötare*, vilka på ett skämtsamt sätt kallades Oxanners, Oxpelle m. m. I Uppland kallades de *oxstillare*. Deras uppgift var att fodra, vattna och rykta oxarna samt hålla fähuset rent. De skulle även sköta om skador på oxarna dvs. smörja och linda dem. På morgnarna när vällingklockan ringde (6-tiden på sommaren och 8-tiden på vintern) skulle oxarna vara fodrade och ryktade. På bondgårdarna hade man sällan särskilda oxskötare. I regel sköttes alla gårdens nötkreatur av samma person som körde oxarna. I Skåne och hela Danmark höll sig herrgårdarna och de stora bondgårdarna med *ryktare*. Benämningen är dansk och förekom i samma betydelse sedan 1600-talets slut och kunde tidigare betyda både manligt och kvinnligt tjänstehjon. De svarade för djurens skötsel och vård men tjänstgjorde även som vallhjon.

På de mindre gårdarna i Mellansverige anställdes en *kogubbe* för 2–3 par oxar för djurens utfodring och vattning. Han skulle också rykta och hålla fähuset rent. Alla dessa omtalade djurskötare bodde i regel i oxstallets närhet. På många håll var det inte ovanligt att en avdelning av fähuset eller stallet fick tjänstgöra som bostad för *kogubbar* och *oxgubbar*. Endast i Dalsland finns belägg för kvinnlig oxskötare, *oxpigan*.

Hästarna sköttes och ryktades i regel av samma person som körde dem. På större bondgårdar med hästar som arbetsdjur hade varje dräng sitt par hästar att köra och sköta. Hästarna stod i bestämd ordning i stallet med *störstdrängens* hästar först, närmast dörren. Hans hästar var de största och kraftigaste. Var och en av drängarna var mån om att hålla sina hästar så feta och granna som möjligt. På herrgårdarna, t. ex. i Skåne, hade man alltid en *stalldräng* som ryktade och passade extra hästar samt fölen. Annars skötte var dräng sina hästar, utom på söndagarna då stalldrängen fick göra det. Småbrukarna var givna skötare av sina hästar.

Även om Sverige inte utmärkte sig för sin hästskötsel var dock hästen främst av samtliga husdjur. Att taga hand om en häst var ett utpräglat karlarbete. Att ha en välvårdad häst hade ofta något av status. Hästen utfodrades bäst även om den inte gjorde samma nytta som en mjölkko. Av de olika hösorterna fick han det bästa som växte på ängen, medan korna fick hö från starrängen eller myren eller fick nöja sig med halm, lövfoder eller annat surrogatfoder. Denna skillnad emellan djurens inbördes värde bör komma till uttryck även i den vård djuren fick.

»En riktig rykt är halva hästfodret» – säger ett gammalt ordspråk känt överallt i landet men även på andra håll ute i Europa. I allmänhet ansåg man det för en heder att ha så välryktade hästar som möjligt, och detta gällde särskilt vid kyrkfärd eller annan resa av högtidlig karaktär. Då skulle hästen skina av puts och välmåga. Enligt en uppteckning från Dalarna (Boda socken) ryktade man hästen

1. Vinjettbild ur Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, bok 17, kap 12. Mannen t. v. håller ett spö i sin vänstra hand och en ryktskrapa i sin högra. En uggla är upphängd ovanför hästens rygg för att skydda den mot sjukdomar.

dels för att befria den från »ler», vilket slog ut om hästen varit svettig, dels för att rätta till hårbeklädnaden så att hästen såg vårdad ut. Man befriade honom från fastklibbad gödsel på ben och lår samt under buken eller – om man var sparsam på strö i stallet – även på sidorna. Denna motivering för ryktens nytta stämmer inte så väl överens med det man läser i facklitteraturen. »Rykt har till ändamål att hålla hästen ren, varjämte den befordrar blodomloppet», står det i en soldatinstruktion för kavalleriet 1938.

Hur man har skött sin häst i äldre tider vet man inte mycket om. Medeltida *hästskrapor* känner vi visserligen till, men hur allmänt och intensivt bruket av dessa var går ej att säga. Antagligen var det olika i landets skilda delar främst beroende på hästens deltagande i arbetslivet samt dess ekonomiska nytta i förhållande till andra husdjur. Bland de äldre uppgifterna finner man i varje fall flera klagande röster än berömmande när det gäller hästens hygien. Följande stycke belyser förhållandena i Västernorrlands län år 1865, vilket dock ej kan sägas vara typiskt för hela landet. »Skötseln av hästarna är även i allmänhet dålig. Stallarna är mörka och hermetiskt tillslutna med åtföljande värme och luft; gödsel står kvar för dagar ja veckor med därav härflytande olägenheter; så mycket större, som hästarna i likhet med boskapen sällan eller aldrig bestås ryckt eller hudskötsel. Huden torrgnides icke heller, då hästarna genom körslor blivit svettiga . . .»

Även i traditionsmaterialet finner man många kritiska anmärkningar om hästens renhet från tiden kring sekelskiftet. »Detta arbete var det ingen som längtade efter», meddelas från Hallaröds socken i Skåne. »Att en kall vintermorgon stå i ett kallt stall och rykta en häst var ingenting att eftersträva. Ofta var stallet så kallt om morgnarna så gödseln var frusen.» Troligen uppfattade man rengöringen

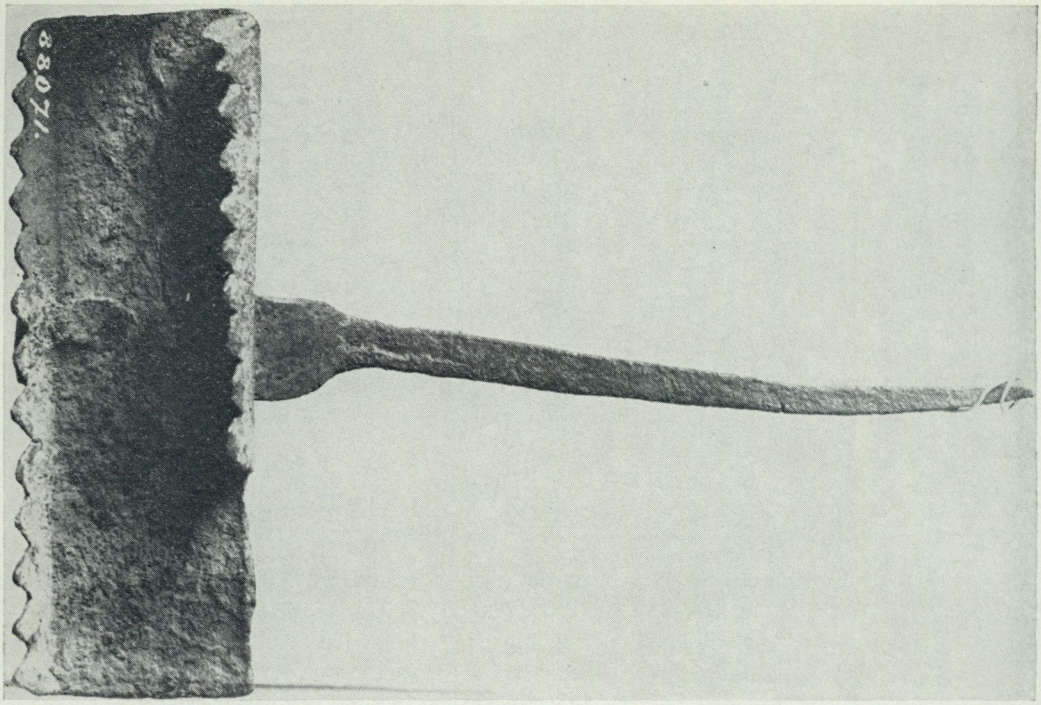

2. Ålderdomlig, hemmagjord hästskrapa av järn. Gräsmarks sn, Värmland. Nord. mus. 88.071.

av hästen som en lika besvärande sysselsättning på flera håll. »De flesta hästägare ryktade sin häst om morgonen innan de lade selen på honom, men många hästar fick gå oryktade det mesta av sin tid», lyder en uppteckning från Småland. Det bör dock ihågkommas att vi här befinner oss inom dragoxkulturens gränser, där oxarna ägnades större omsorg än hästarna. Från många håll meddelas det att man ryktade hästar på morgonen, men en del bönder brydde sig inte om att göra detta med undantag för de tillfällen när de skulle ut på någon resa. Det var en viss skillnad mellan rykten på sommaren och vintern. När hästen var på sommarbete och endast i tillfälligt bruk, ödslade man ej tid på dess renhet. Ute i det fria blev djuret inte heller så nedsmutsat som inne i stallet. I Övre Dalarna företogs ej ryktning regelbundet, utan då det ansågs behövligt borstade man hästen med en björkriskvast eller borste eller skrapade honom med hästskrapa eller ullkarda. Med rykt menades att hålla hästen någorlunda ren, så att lorten inte klibbade vid och satt kvar för lång tid, tills hästen bytte hårbeklädnad. På andra håll i Dalarna skrapade man hästen bara när den skulle selas och användas för körslor, någonting som kan sägas vara allmänt vid början av seklet. »Somliga ryktade väl bara med tömmarna», säger skämtsamt en meddelare från Boda socken. Likaså var det vanligt att man ryktade blott en gång i veckan.

Dessa uppgifter var dock avsedda att belysa missförhållanden, vilka ej kan sägas ha varit allmänna. Andra

notiser och uppteckningar ur folktraditionen balanserar väl det ovanstående och omtalar hästskötselns vackrare sidor. Bland bönderna hade ryktningen endast praktiskt syfte, nämligen att avlägsna smuts och damm från hästkroppen. Någon hästvård för utseendets skull kan man sällan tala om. I de äldre läroböckerna i hästskötsel rekommenderar man rykt två gånger om dagen, varigenom all smuts och orenlighet och torkad svett som kunde hindra hudutdunstningen skulle avlägsnas. Därför ansågs rykten i facklitteraturen vara en svår konst att lära. Det sades att man sällan ser en stallkarl som kan utföra den väl. Den kräver både styrka och vana. Detta omtalas även i traditionsuppteckningarna.

Ryktningens teknik är väl dokumenterad från olika håll. Innan jag går in på den, vill jag presentera de redskap man använde vid hästarnas rengöring. Det är fråga om följande föremål: halmviska, skrapa, borste, kam, svamp, torkduk, dammviska och svettkniv. Vid kavalleriet användes samtliga dessa redskap, likaså på storgårdar för paradhästar. Jag vill dock främst belysa förhållandena hos bönderna. Det viktigaste redskapet är den rektangulära *skrapan*. Den förekommer i flera exemplar i medeltida fynd. Formen, rektangulär med flera taggar, lever kvar från medeltiden till våra dagar. Skrapans olika kammar har divergerande tänder. Mellan kammarna finns lägre ställda bleckremsor, s. k. mellanstycken. Den tillverkas i olika finhetsgrader och avslutas med ett rundsvarvat skaft och med en ring eller en rem för dess upphängning. På vardera ändan har hästskrapan en liten järnten, som kallas hammaren. Vid rengöringen stötes den flitigt mot golvet bakom hästen för att avlägsna dammet, det s. k. stövet, från tänderna. Sällan påträffar man avvikande typer, som t. ex. hos Rågö-svenskarna en raspliknande med tvärställda handtag i ett trästycke försedd med småspikar. En annan form av hästskrapa tillverkades av kohorn försett med ett skaft eller handtag av trä. Dess två kammar bestod av grova, ojämna taggar. Samma typ tillverkades även av järn.

I facklitteraturen anges skrapans funktion vara att befria ryktborsten från smutsen. I de flesta fall skrapade man dock hästens hud med den. I en bok om hästskötsel föreslogs skrapan bara undantagsvis som redskap »om håret tuvat upp sig, och den första lärdomen hästskötaren får bör vara den, att skrapan endast är till för att hålla borsten fri från smuts ... och att skrapa är ett oskick, som alltid borde förbjudas av varje omtänksam hästägare. Genom skrapan har mången häst blivit kittlig och vild.» Bönderna behövde dock effektiva metoder att hålla sina hästar rena och använde skrapan flitigt. Risken var dock ännu större för den ömtåliga hästhuden, om man i stället för skrapan begagnade en gammal ullkarda, vilket förekom flitigt på många håll.

En och annan smideskunnig bonde tillverkade själv enklare hästskrapor, särskilt i Nordsverige. Annars var det smedernas uppgift. I så fall köpte man dem på marknaden eller anskaffade dem av kringvandrande handlare. Efter sekelskiftet har man helt övergått till fabriksmässigt tillverkade ryktdon. Sedan gammalt förekom massproduk-

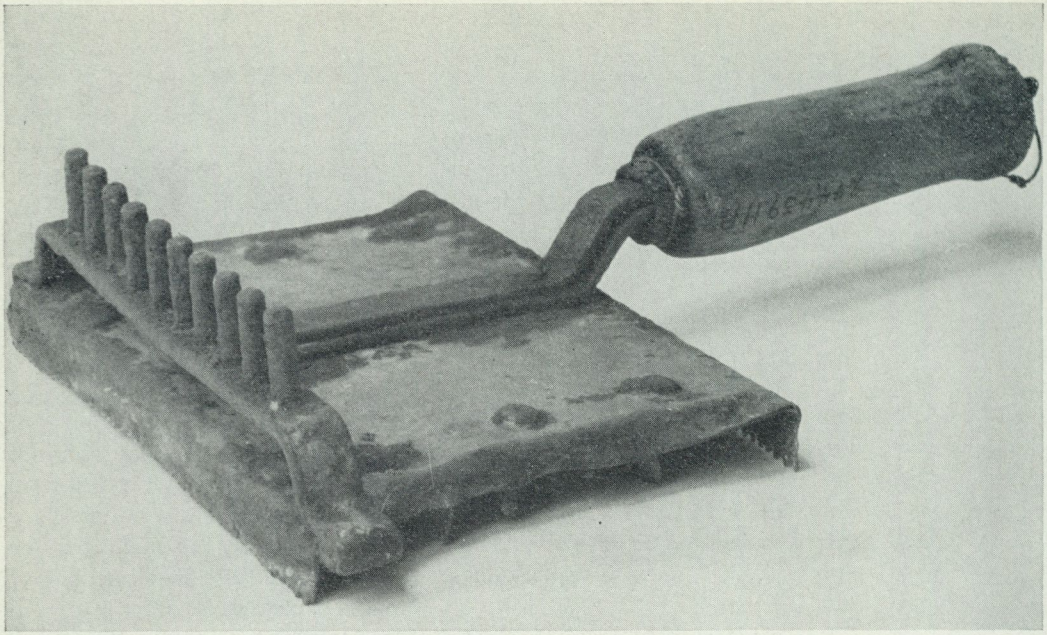

3. Modern ryktskrapa med mankam på översidan. Halland. Nord. mus. 244.439.

tion av hästskrapor. Stockholms tullbok år 1549 upptar hästskrapor under införsel, och år 1734 utfärdades en förordning om importförbud av hästskrapor. Tillverkning av hästskrapor var en av jordbrukets många binäringar.

Ryktdonen hade sin plats på en spik eller en självvuxen liten krok fastsatt på spiltstolpen, men man kunde även ha en hylla i stallet, där man vid sidan om lorthackan, hovtången och hästskorna även placerade ryktdonen.

Innan skrapan nyttjades gneds hästhuden ofta med torra *halmviskor*. De var gjorda av sammanvriden, ren och torr halm. Somliga hästkarlar hade halmviska i båda händerna under arbetet. Kom hästen smutsig och våt från arbetet gned man benen med torra viskor.

Parallellt med skrapan kom *borsten* till användning. Somliga bönder, vilka ej var måna om sina djurs renhet, använde bara borste. Ett drastiskt sätt att underlätta även detta arbete var, som t. ex. i V. Vingåkers socken i Södermanland, att sopa hästen med björkkvast. Även i Småland (Vissefjärda socken) finner man en sliten björkkvast i användning, varmed man i synnerhet på våren, när hästen fällde hår, sopade av »stubben» ur hårbotten. Hästborsten tillverkades av svinborst av borstbindare. Den var ett betydligt dyrare ryktdon, och somliga tillverkade den själva. Ofta gick »knallar» omkring i bygderna och sålde ryktborstar eller bytte dem mot tagel. Man använde även rotborste, ifall hästarna gick på åkern eller på blöta och oländiga vägar, då de blev leriga långt upp på hasorna. Då rev man av den torra leran och sedan tvättades den bort, varefter man torkade hästen.

Borsten skulle föras med utsträckt hand med långa, runda tag utefter hårremmen och aldrig mot densamma. Efter tre, fyra tag ströks borsten mot skrapan så att »stövet» stannade i denna. Då tillräckligt mycket samlats, knackades skrapan mot stallgolvet i långa ränder. Vid arbetet höll man skrapan i vänstra handen och borsten i den högra. Det sades skämtsamt att drängarna och bondpojkarna hade sin morgongymnastik vid rykten. Arbetet var besvärligt för en ovan person, och med höga krav på hästens renhet tog rykten en halv timma. De äldre drängarna sade ofta på skoj till en nykomling att hästen skall ryktas bara på en sida. »Vilken sida då», frågade den unga drängen, »yttersidan», löd svaret. I vanliga fall var det så på en bondgård att först gick karlarna ut i stallet och gav hästarna foder, gjorde stallet rent och lade det brukbara strö-et under strökrubban. Då detta var gjort gick de in och drack kaffe. Då de sedan kom ut i stallet igen vattnade de hästarna, och efteråt företogs rykten.

Kravet på rykten var ofta högt. Det gällde nämligen att slå stöv i stallgolvet bakom hästen. Antalet stövränder varierade från tre till tio. Många drängars liv förbittrades av detta krav,

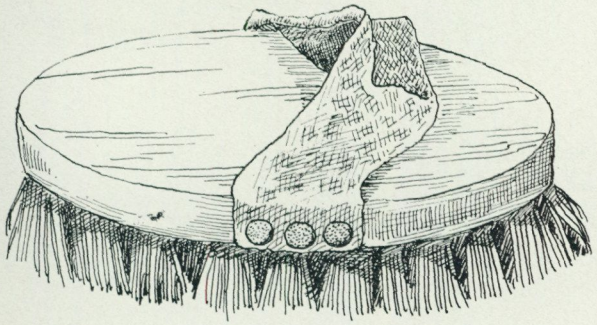

4. Ryktborste. Urshults sn, Småland. Nord.mus. 257.602.

i synnerhet på storgårdarna där man gärna gick till överdrift. Uppgiften var ofta omöjlig, men listiga drängar fann på utvägar. Fanns det en mjölsäck i närheten gick det bra att ha lite stöv där till hjälp, om det inte ville räcka. Andra hästdrängar tog gröpe och lade i ränder bakom hästen så att husbonden skulle tro att det var det stöv som blev i skrapan. Men det var dock inte lätt att överlista husbonden (eller förvaltaren på herrgården) som bestämde över de meterlånga stövrändernas antal. Den som kontrollerade arbetets kvalité behövde bara stryka hästen mothårs med fingertopparna för att förvissa sig om djurets renhet. Om man strök hästen med en vit näsduk, så syntes också det kvarblivna dammet. I Småland klappade förvaltaren hästen på länden med svarta handskar som skulle vara helt rena efteråt. Somliga drängar slog ut hästens namn eller något mönster med stövet i stället för att lägga ränder. För att hästarna skulle bli riktigt blanka brukade man efter rykten stryka dem med fuktig trasa.

För de hästar som hade ömtålig hud använde man på ett fåtal ställen s. k. *ryktandske* i stället för borste. Handsken utgjordes av grovt tyg vari dammet fastnade.

En hästbok från 1700-talets slut föreslår att hästman och pannlugg skulle skötas varje dag med en god och mycket grov kam och tvättas åtminstone var dag. I regel hade man emellertid två typer av mankam. Den ena var räfsliknande, den andra gjordes av en enda träbit. Den senare typen, fastän i grövre utformning, tjänstgjorde även som *svanskam*. Mera avancerade hästskötare använde också

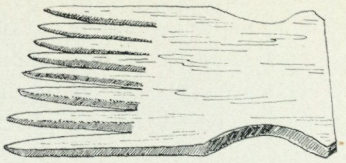

5. Mankam. Glömminge sn, Öland. EU 29.214.

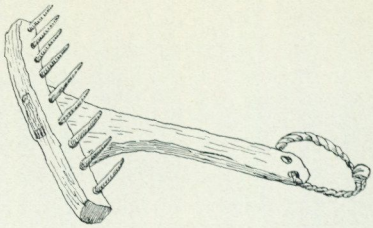

6. Hästkam. Norsjö sn, Västerbotten. ULMA 11.405.

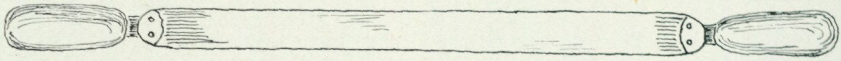

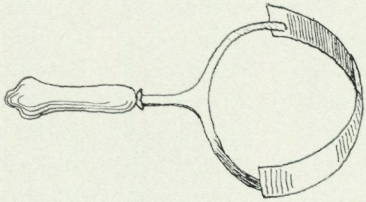

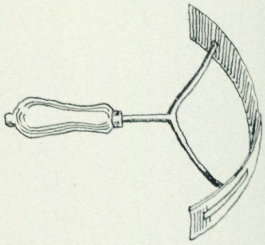

7. Svettknivar, använda för att avlägsna svett från hästen. Efter Nauckhoff 1896.

s. k. *svettknivar*. Dessa tillverkades av trä eller metall och användes för att avlägsna svett från djuret. Man drog dem uppifrån och nedåt. De förekom inte bland allmogens ryktdon.

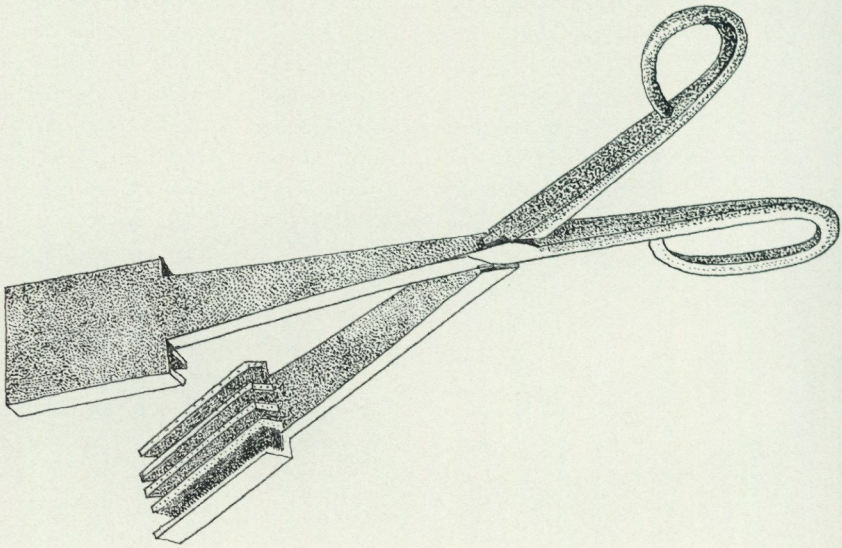

8. Krustång för krusning av hästens man vid bröllop. Biskopskulla sn, Uppland. Nord. mus. 159.868.

Olaus Magnus skriver att man skall tvätta hästarnas huvud för att bevara dem från sjukdom, i synnerhet gikt. Även manen bör tvättas liksom pannlocken. Tvagning gagnar i hög grad såväl fölens som äldre hästars hälsa. På de flesta ställen i landet lät man hästarna bada. De försågs med grimma, leddes till en brygga och drevs ut på djupt vatten eller också leddes de efter en båt genom att man höll i grimskaftet.

Även hoven behövde någon tillsyn. Den främsta åtgärden var att tjära den. Hovkransen borde befrias från smuts och stenar som hade fastnat i den. För att hindra snö att fastna kunde man i Dalarna förse hästhoven med en plåtsko mellan skon och hoven. Man kunde även bestryka hoven med fett eller sill-lake. Fastnad snö slogs bort med en liten hacka, *fothacka, fotpicka,* som hängde på färdskrindan. Från St. Tuna socken i Dalarna kände man till ett liknande redskap, med vilket man petade undan lorten under hästhoven.

På grund av den bistra kritiken i den äldre hästlitteraturen har man en känsla av att vården av fölen och unghästarna tidigare var obefintlig eller mycket tillfällig. Icke sällan framhävde man att hästen ej skulle skrapas före tre års ålder utan bara gnidas med halmviskor, och samtidigt påstods, att ju mera motion fölen fick, desto mindre behov hade de av rykt. Hos bönderna rengjordes fölen sällan. I Revsunds socken i Jämtland ansåg de gamla att fölen trivdes bäst med gammal påvältrad dynga. De små fölen liknade mer hårtofsar än hästungar i Frändefors socken i Dalsland. Fölen ömsade skinn om våren, ty ofta lossnade hela hårpälsen med en gång.

Med nötkreaturens vård och rengöring befattar sig den äldre hushållslitteraturen i motsats till folktraditionen nästan lika utförligt som den gör med hästens vård. Om kalvarnas vård säger ett arbete från 1770-talet att man i fähuset alltid skulle ha en styv *borste,* varmed kalven före utsläppningen om morgnarna borstades. Även *träskrapor* rekommenderades i dagligt bruk både för korna och kalvarna. Man var tvungen att iaktta vissa åtgärder i samband med mjölkning och mjölkhygienen men det var värre med kalvarna. Redan på 1600-talet klagar en författare att »intet kreatur handteras hos oss värre än en kalv».

Rykten hos korna motiverades med att genom den kroppens omsättning försiggick fortare och foderlusten växte – en allmänt återkommande anmärkning i samband med rykten för alla husdjur. Trots allt var förhållandena kring kornas renhet inte tillfredsställande. »Hudens renhållning hos nötboskapen skulle omöjligen kunna behandlas med så stor likgiltighet och

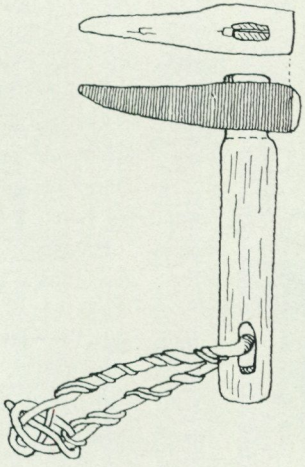

9. Fothacka för avlägsnande av grus och snö ur hovarna. Orsa sn, Dalarna. Efter Levander 1943.

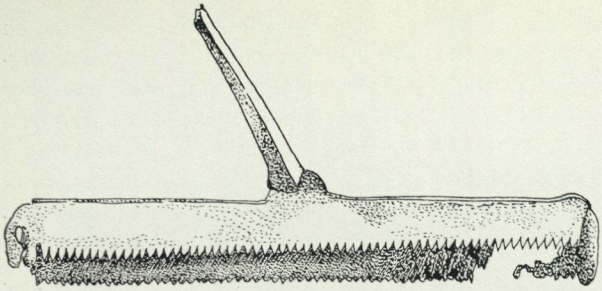

10. Medeltida koskrapa från Lund. Efter Kulturen 1958.

vårdslöshet som ofta är fallet, om man gjort sig full reda för nyttan och nödvändigheten därav», anmärker en författare på 1800-talet. Något bättre ställt var det med mjölkkornas renhet ty genom uraktlåtenhet eller försummelse erhöll mjölken en obehaglig bismak som även spreds till alla mjölkprodukter. Den följande drastiska skildringen kommer från Västernorrlands län. »I de från städerna mera avlägsna och i fjälltrakterna belägna socknarna fortfor dock ännu det s. k. svältfödningssystemet att vara rådande, synnerligast för hornboskapen. Följderna härav är vanligen följande: svår, ibland för tidig förlossning, trög och sen avgång av efterbörden; under vintern ringa mjölkavkastning, kornas benägenhet i följd av kraftlöshet, att ofta ligga, och, då icke strö under dem begagnas, sårnader, på låren och benen, till vilka sistnämnda åkommor de stygga osynliga odjuren »Bäran» och »Vittran» få skulden. Korna släppas aldrig ut på hela den tid av åtta månader, som de vinterfodras. Allmogen brukar aldrig rykta sina kor, utan anser detta som onödig tidspillan.»

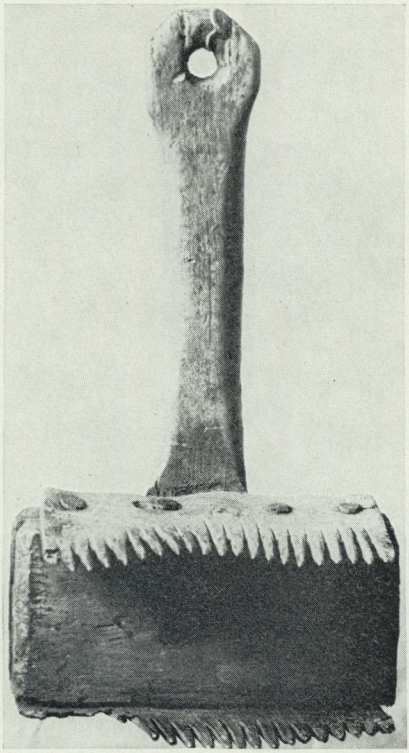

11. Koskrapa av trä och bockhorn. Karlanda sn, Värmland. Nord. mus. 6.356.

Senare tiders folktradition har i stort sett samma saker att berätta. Då inga båsbalkar fanns i fähuset var det alltid någon ko som lade sig på tvären och lade dynga där en annan skulle ligga. Annars lägger sig de flesta kor i sin egen dynga. Rengöringens universalredskap är *skrapan* även för korna. Den är ej så vass som hästskrapan beroende på att den ofta användes direkt på djuren för smutsens borttagande samt att nötboskapens hud är ömtåligare. Träskrapor rekommenderas därför i alla hushållsböcker. Koskrapan kunde man även byta ut mot en gammal ullkarda. Man använde även borste eller kvast. Den senare var ofta en s. k. grankärve, dvs. en samling mjuka grankvistar, hopbundna med en björkvidja. Skrapningen med grankärve kunde någon gång ske i en bäck eller något annat nära till hands liggande vatten.

Korna tvättade man ofta. Juvret

tvättades ju alltid före mjölkningen. Det gällde att tvätta ej blott spenarna utan även hela juvret med kylslaget vatten och torka det med trasa före mjölkningen. Ifall kon ej var smutsig ersattes tvättningen ibland med torkning med en fuktig trasa.

Ett viktigt kapitel var klövvården hos korna. Dessa blev nämligen alltför långa under vintern. Därför brukade man på vårsidan, innan korna släpptes ut på bete, klippa av förväxta horndelar med en speciell tång. Gjorde man inte detta, lade sig den ena klöven på den andra och kon blev halt. Klövarna kunde också brytas sönder, om man ej ansade dem. Ibland höll man kons klöv på en planka och högg av de förväxta delarna med ett stämjärn.

Mera sällan förekom i äldre tid att man klippte korna. Därtill använde man *kosaxar*. Man tyckte nämligen att det var besvärligt med fällande hår från långhåriga kor.

Man var i allmänhet mycket noga när korna kalvade. Sedan kon blivit av med efterbörden, skulle man tvätta könsorganen på henne med varmt vatten. För att kon lättare skulle bli fri från efterbörden gav man henne linfröslem eller fostervatten. Somliga kor brukade gå flera veckor med efterbörden ruttnande antingen inne eller utanför livmodern. Mot detta vågade man ej göra något. När korna kalvat, skulle juvret tvättas med varmt vatten och noga torkas. Sedan mjölkade man, och då skulle juvret tvättas igen. Somliga hade för sed att hälla en hink kallt vatten över kalven, så att den skulle kvickna till fortare.

Oxarnas vård var i stort sett densamma som kornas. På somrarna, när de kördes, brukade varje dräng rengöra sina oxar. Kravet på renheten hos dessa djur har dock aldrig varit så stort som för hästarna. På vintern brydde man sig inte om rykt. Hur bedrövlig hygienen kunde vara belyses med ett exempel från Vissefjärda socken i Småland. »På grund av de mörka och trånga ladugårdarna samt då för tiden dåliga renhållningen under djuren hade de stora gödselkakor på låren samt på nacke och panna gott om ohyra. Allt detta skulle nu under betesgången försvinna, och hullet skulle bli gott.»

Till husdjurens allmänna välbefinnande hörde att man höll dem fria från ohyra. Det äldsta medlet som kom i bruk, i synnerhet mot löss, var ister, med vilket alla husdjur smordes in. Medlet behöll sin betydelse från medeltiden till våra dagar. I Vissefjärda socken i Småland smorde man in kreaturen med en synnerligen otrevlig, hemmagjord salva. Man köpte kvicksilver på apoteket, vilket man blandade med såpa och snus, och rörde ihop alla dessa ingredienser. Man fick bara smörja på halsen och pannan, dit djuren inte räckte att slicka i sig otäckheten. I Lidens socken i Medelpad brukade bönderna gråsalva utan någon tillsats. Det var farligt om kreaturen slickade varandra. Här tände man också eld på en torrvedssticka att sveda kräken med för att få bort lössen. För ohyrans utrotande brukade bönderna i Norrbotten sätta eld på tjurens hår, som gjorde djurets utseende ohyggligt. Svin smordes in med olja mot löss. Den äldre hippologiska litteraturen har otaliga medel att rekommendera mot hästohyra, bland vilka de vegetabiliska domine-

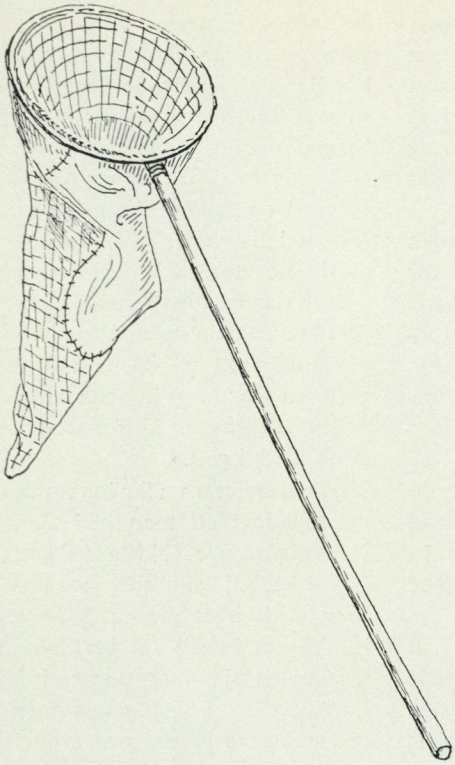

12. Flughåv. Norra Ny sn, Värmland. Nord.mus. 270.881.

rar. Så skulle man ha fläderblommor, bladen av pumpor, saft av persicaria, kurbitssaft hopkokad med lagerblad. Listan på alla medel från tallkottar till vitlök, som skall hålla ohyra borta från hästen, är för lång att redogöra för.

Under betesgången hade man insekterna att kämpa mot. En av orsakerna att man i äldre tid måste hålla flera vallhjon var insektsplågan, som man var tvungen att skydda djuren emot. Olaus Magnus levande skildring tyder på att bromsen var den besvärligaste under betesgången. Han skriver att boskapen går på bete under ljusa nätter »vaktade av herdar, för de närgångna maskarnas och larvernas skull, som väktarna söka bränna upp eller fördriva genom att överallt upptända bål av tjärhaltig fur». Folktraditionen omtalar libsticka, en blandning av trätjära och ister, hjorthornsolja m. m. Uppe i norr vållade myggen lika mycket besvär som andra insekter. Häremot användes tran. Ifall kreaturen vistades i sommarfähus tänder man på gamla, hårda björksvampar.

Husdjuren besväras i hög grad även av flugorna. Djuren betar oftast helst i motvind, varigenom flugorna fläktas bort. Man använde i stort sett samma medel för flugornas bortjagande som man hade för insekter. I ladugårdarna använde man särskilda, lätta flughåvar. Det var en arbetsam uppgift att vifta med dem. Det gällde att hålla igång en bra stund. Befria ladugården kunde man inte, men det gick bra att reducera flugornas antal med detta enkla redskap. Utomhus var flugorna mest besvärande för hästarna under körningen. I Dalarna använde man en unik anordning mot flugor, det s. k. remtäcket eller flugtäcket. Det består av lädersnoddar som hänger från rep efter hästens båda sidor. Täcket tillverkades av sadelmakaren.

13. S. k. remtäcke eller flugtäcke. Siljansnäs sn, Dalarna.

Litteratur:

Flormann, A. H., Inledning till hästars kännedom. Lund 1794.

Häst-gubben, Den kloka och förståndiga hästgubben eller Konsten att känna hästars natur, skötsel . . . Norrk. 1809.

Levander, L., Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft. I. Lund 1953. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning 11.)

Nauckhoff, V., Hästen, dess natur, skötsel och vård. Sthlm 1896.

Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken III. Sthlm 1916.

Palm, K. O. L., Kusken. Handbok i hästskötsel och körkonst. Sthlm 1906.

Person, B.-A., Ryktskrapa. Kulturen 1958.

Rytberg, J. A., Korta anvisningar i häst- och koskötsel. Haparanda 1903.

Segerdahl, A. M., Hushållsbetraktelser I. Om ladugårdsskötsel och mjölkhushållning. Sthlm 1867.

Traditionsuppgifterna är huvudsakligen hämtade ur Nordiska museets arkiv.

Teckningarna är gjorda av Maria Urbonas.

SUMMARY

Clean animals

Up to the time of the great redistribution of land holdings, and in some cases up to the end of the 19th century animal husbandry was quantitative rather than qualitative, i. e. the quality of the animals was of less importance than the number of animals owned. Under those circumstances it is not surprising that the care and the grooming bestowed on individual animals was negligible. Outside of the advanced agricultural districts in Sweden one finds dismal records of mismanaged and neglected animals both in agricultural literature and in folk traditions. The animals that were put to pasture during the greater part of the year were never tended. Stabled animals had to be groomed now and then. Of all animals the horse was attended to most carefully. Looking after a horse was very much a man's work. A well-groomed horse, in a way, symbolized the status of the owner, but particular care of the horse was taken only before going to church or at other visits of importance. In many places the horse was groomed only once a week, mainly owing to the horse's participation in the daily work. The small, low-roofed and dark stables, where the manure was not removed from spring to autumn, did nothing to promote cleanliness. The grooming-tools were as follows: a straw-wisp, a curry-comb, a body-brush, a mane-comb, a sponge, a drying-cloth, a dust-whisk and a sweat-knife. A proper grooming took half an hour. The groom held the body-brush in his left hand and the curry-comb in the right. When the brush was full it was knocked clean on the floor in long strings. The forelock, mane and tail should be combed, the hoofs tarred and greased; and, at intervals, the whole animal should be washed. The foals were not given as much care as the horses, but among the most neglected animals were the calves. The cows on the other hand were scraped in the mornings to remove the dung clinging to their bodies. In connection with the milking the cow had to be tended in some degree, and the udders were generally carefully washed. It was also important to keep animals relatively free from vermin, particularly lice. For this various concoctions were used such as lard, mercury mixed with soap and snuff, or vegetable preparations.

Sander Rosén och Bertil Wetter

Ett bidrag till hemlighusets historia

L'on entre ici morose
pour chasser ses soucis
et autres choses aussi
l'on en sort le teint rose

(Man träder in betryckt
att här sin vånda lätta
och även andra ting
Man kommer ut med rosig kind)

Text på dörren till avträdet i slottet Minneval i Normandie.

Få eller inga av det mänskliga livets yttringar och behov har undgått eller undgår att förr eller senare bli föremål för forskarens undersökningar och därpå eventuellt följande litterära prestationer: inte ens behovet av ett dass. Litteraturen är emellertid i detta avseende ganska sparsam. Veterligen är den 1968 utkomna »Stång i vägg och hemlighus» av professor Gunnar Tilander det enda mera betydande arbetet i sitt slag här i landet. Tilander har forskat under många år i ämnet och redogör för utvecklingen från de mest primitiva formerna fram till en modern tids bekvämligheter.

Med hänvisning till nämnda verk är det vår avsikt att här endast redovisa en del av det rikhaltiga material i form av uppmätningar och fotografier av hemlighus, som Nordiska museet under många år samlat in runt om i landet.

De primitiva formerna med »stång i vägg» eller över en gödselstad flyttbara säten m. m. övergavs ganska sent i bondgårdarna, i vissa trakter först omkring sekelskiftet 1800–1900. Särskilda hemlighus torde ha kommit till först under 1800-talets förra hälft på de större bondgårdarna och då i regel i nära anslutning till fähusens gödselstad. Denna lokalisering torde också ha varit vanlig i den karolinska ståndsmässiga gårdsanläggningen, som i likhet med bondgården har ladugård och stall inom räckhåll från boningshusen.

En så självklar placering av detta lilla nödvändighetshus kunde emellertid inte gälla för den nyare tidens ofta arkitektplanerade herrgårdsanläggning, där ladugård och stall förlades utanför mangårdsområdet och utom bekvämt räckhåll från boningshusen. Det blev vanligt åtminstone på de mindre och medelstora herrgårdarna, med symmetrisk husgruppering kring en mittaxel, att låta hemlighusen ingå som ett led i denna i form av parställda paviljonger, varav den ena ibland kunde ha annan funktion.

Situationsskisserna här nedan ger några exempel på hur herrgårdarnas avträden kunde placeras i förhållande till boningshusen. Skisserna är i skala 1:2000. Avträdena helsvarta. På Torp, Husby-Oppunda socken, Söderman-

land, står två små paviljonger, båda hemlighus, ytterst på gårdsterrassens hörn (fig. 1 o. 3). Torp är en 1700-talsanläggning. Huvudbyggnaden är numera riven. Gideå bruksherrgård, Ångermanland, har två åttkantiga paviljonger på gårdsplanen framför huvudbyggnaden (fig. 2 o. 4). Den ena är avträde och den andra ett f. d. brännvinsmagasin. Gården är anlagd på 1820-talet. I många fall har avträdet dock fått en mindre framträdande plats, antingen i döljande buskage eller bakom flygelbyggnader och bodar som t. ex. på Nääs i Bärbo socken, Södermanland, där de små husen till yttermera visso, originellt nog, maskerats som famnvedstapel respektive vedstack (fig. 5 o. 6). På Trangärdstorp i Värmland har avträdet lagts något indraget mellan två flygelbyggnader (fig. 7). Denna tendens att ge avträdet en undanskymd plats i gårdsanläggningen är mera utmärkande för 1800-talets senare del. Men också praktiska skäl kunde bli bestämmande för avträdets plats. Om möjligt valdes ett ställe där man kunde placera byggnaden med baksidan i en sluttning.

Mycket tidigt har man strävat efter att kunna ha sitt avträde inom bostadshusets väggar. De medeltida borgarnas i yttermuren hängande avträden finns ännu kvar här och var. Helt inom murarna är den märkliga privetanläggningen på Skoklosters slott från 1600-talets mitt. Förebilden har Karl Gustaf Wrangel sannolikt hämtat från Tyskland.

På originalritningar till herrgårdar från omkring 1700-talets mitt förekommer vissa smärre utrymmen, företrädesvis i närheten av sovrum, som har beteckningar tydande på att de är avsedda som permanenta avträden. Som exempel kan nämnas Carl Gustaf Tessins egenhändiga planskiss till Åkerö omkr. 1750, där bottenvåningen upptar två små utrymmen med ritad bänk med hål och texten »lieux», Carl Fredrik Adelcrantz ritning till Sturehof och Gustaf af Silléns till Eka, Uppland 1786 m. fl. Nattstolen är emellertid fortfarande ett nödvändigt inventarium, som först i och med vattenklosettens införande blir överflödig.

A contribution to the history of privies

This study is an account of earth-closets from all parts of Sweden, of which Nordiska museet has a rich collection of photographs.

The primitive type with "a pole in the wall" or over the dunghill was in use on the farms in some districts as late as at the turn of the century. Special houses, placed by the dungheaps, came into use on the farms only during the first half of the 19th century, a nicety borrowed from the manorial estates where they were common since the early 18th century. The later manors, with a strictly symmetric grouping of houses, arranged for the privies to be housed in one (sometime both) of the two pavilions, which generally flanked the courtyard. During the latter part of the 19th century the tendency to hide the privy became more pronounced.

As early as in the Middle Ages the need for privies inside the dwellings was felt. The overhanging latrines can still be seen on the walls in medieval castles. Later on separate small rooms near the bedrooms were set aside for the "night-chair", a necessary piece of furniture until the invention of the water closet.

Sander Rosén och Bertil Wetter: Ett bidrag till hemlighusets historia

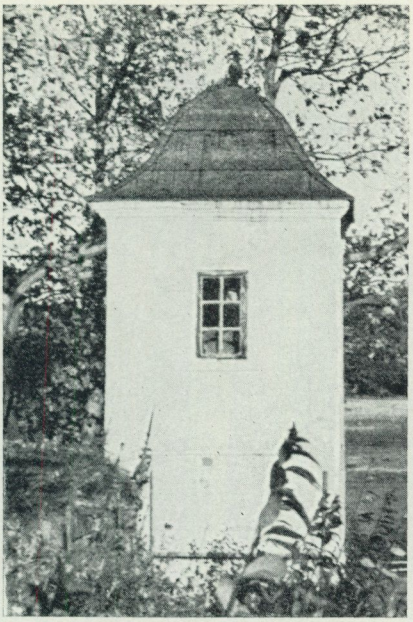

1. På Torps herrgård i Husby-Oppunda socken, Södermanland, står två små paviljonger ytterst på gårdsterrassens hörn. Båda är avträden. Foto 1958.

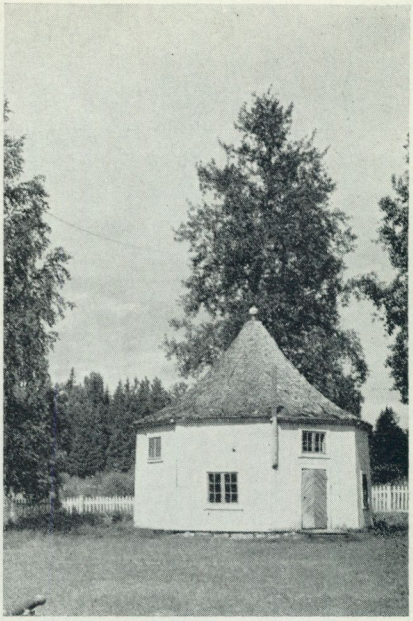

2. Det åttkantiga avträdet på Gideå bruksherrgård i Ångermanland. Väggarna är målade i rosa med vita foderomfattningar. Topptaket är täckt med stickor och avslutat med en svarvad knopp. Foto 1949.

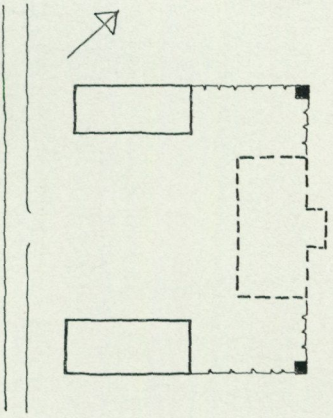

3. Plan av Torps herrgård med de två avträdena i terrassens hörn.

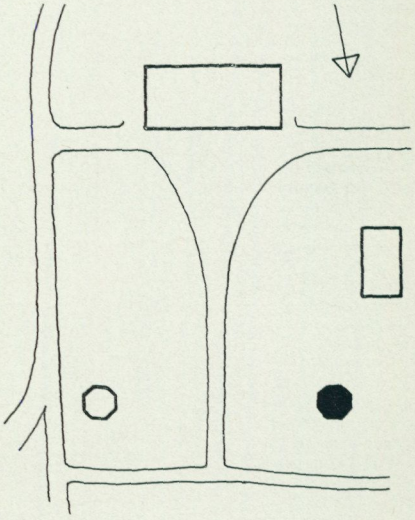

4. Plan av herrgårdsanläggningen på Gideå bruk. Av de två åttkantiga paviljongerna är det ena ett f. d. brännvinsmagasin och det andra det ovannämnda avträdet. Gården planerades på 1820-talet efter ritningar av stadsingenjören i Gävle David Rosenbaum.

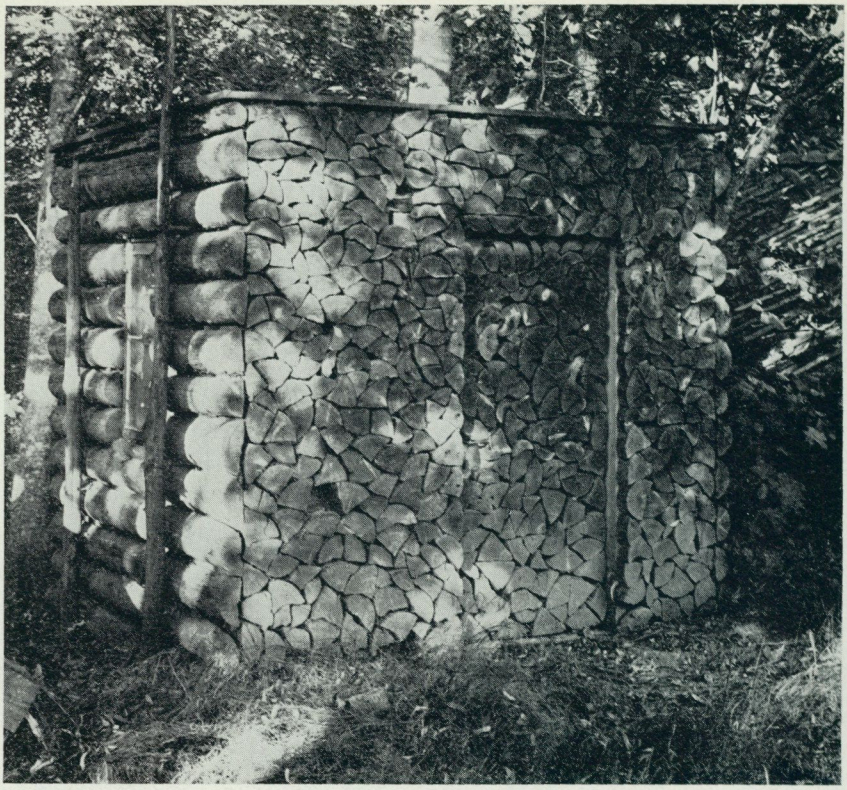

5. »Famnen» på Nääs gård i Bärbo socken, Södermanland. Den originella utformningen får väl ses mera som ett utslag av skämtlynne än av prydhet. Foto 1961.

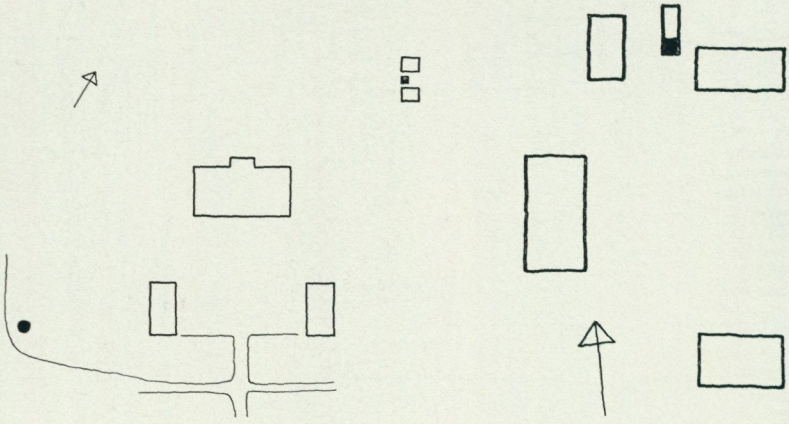

6. Nääs gård har sina två avträden mer dolda och därtill kamouflerade, det ena till en vedstack och det andra till ovan avbildade famnvedstapel, »Famnen».

7. Även på Trangärdstorp i Grava socken, Värmland, ligger avträdet en smula undanskymt mellan två flygelbyggnader.

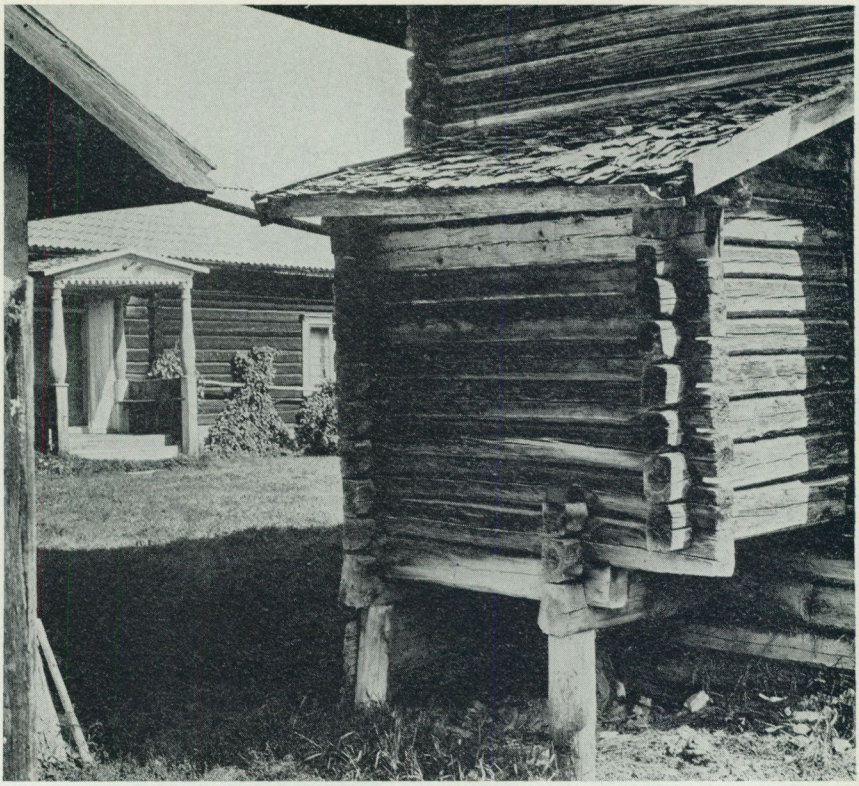

8. På bondens gård lades avträdet som regel i anslutning till fähus och gödselstad. Detta avträdeshus i Rättvik, Dalarna, har kommit att ligga bekvämt mitt för manbyggnadens förstukvist. Någon anledning att dölja dessa nödvändighetshus har aldrig funnits. Lägg märke till de timrade stockvarven som bär upp sittbänken. Foto 1926.

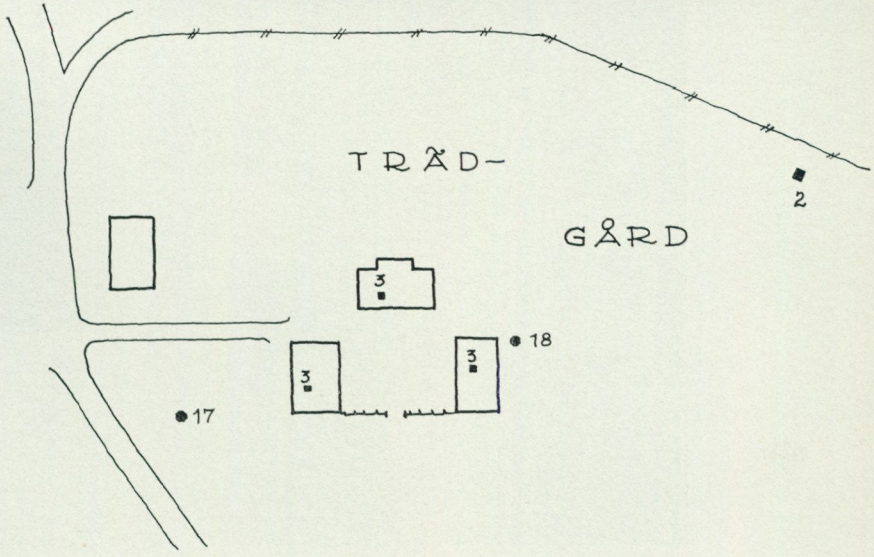

9. Avträdets placering vid olika tidpunkter på Bärsta herrgård i Hackvads socken, Närke. Nr 17 och 18 som omnämnes i en brandförsäkringsanmälan 1811, uppfördes 1799. De var åttkantiga och rödmålade. Under 1800-talets sista år ersattes dessa av nr 2, som låg långt bort i trädgården, dolt av buskage. Toaletter inomhus, nr 3, tillkom under 1900-talets första del. Utvecklingen torde ha varit likartad på de flesta större och medelstora herrgårdar i Mellansverige.

10. Gammalt avträde på den medeltida Kattlundsgården på Gotland. Sittbänken är placerad helt öppet i gårdsmuren utan egentligt skydd för insyn, väder och vind. Foto 1936.

11. Privetet i översta våningen på Skokloster.

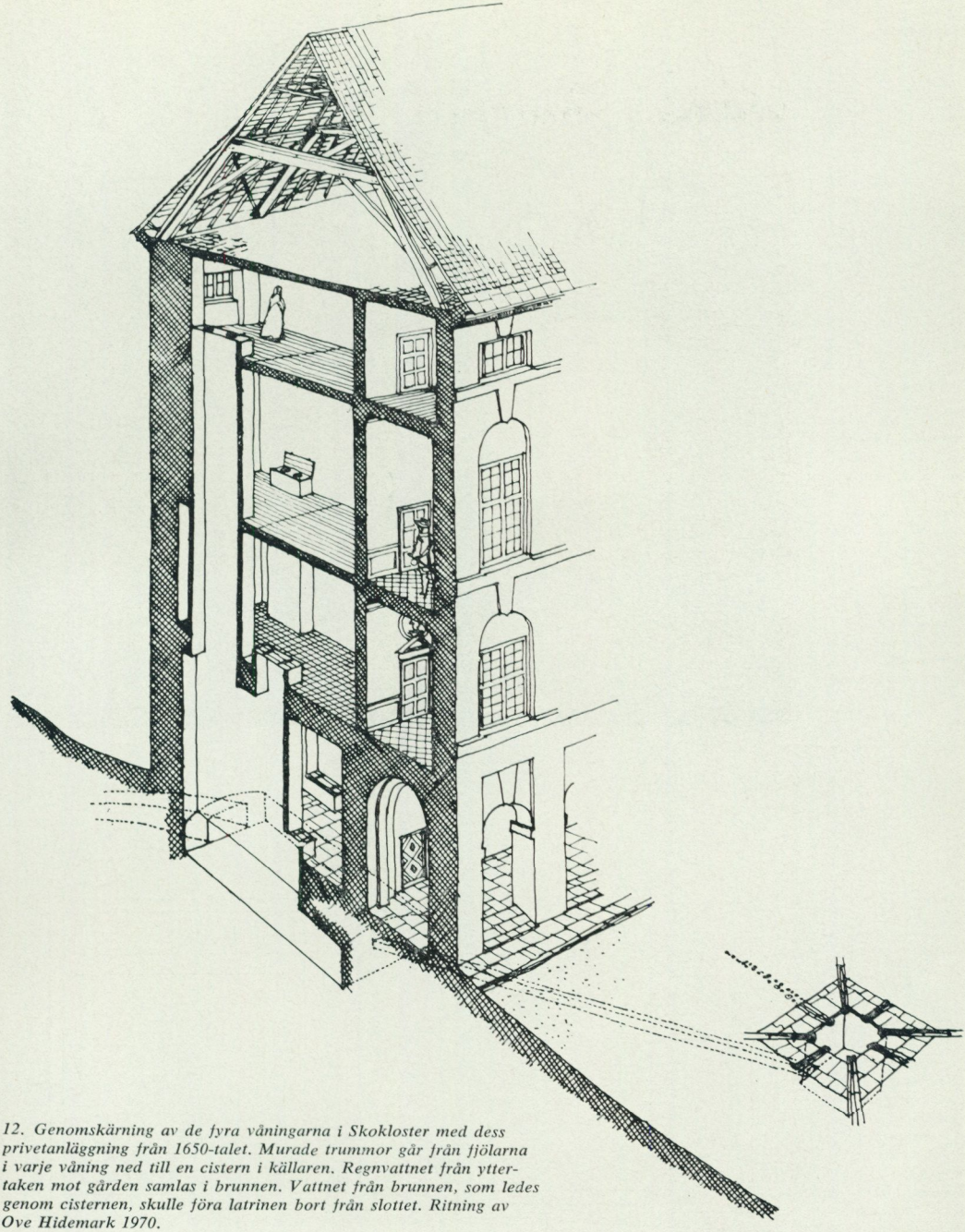

12. Genomskärning av de fyra våningarna i Skokloster med dess privetanläggning från 1650-talet. Murade trummor går från fjölarna i varje våning ned till en cistern i källaren. Regnvattnet från yttertaken mot gården samlas i brunnen. Vattnet från brunnen, som ledes genom cisternen, skulle föra latrinen bort från slottet. Ritning av Ove Hidemark 1970.

13. Det lilla kvadratiska, timrade tre- eller tvåhålsavträdet, som denna bild från Värnsta gård i Lillkyrka socken, Uppland, representerar, är en typ av avträden som varit mycket vanlig och väl fortfarande är i bruk på mindre herrgårdar och större bondgårdar i Mellansverige. Foto 1928.

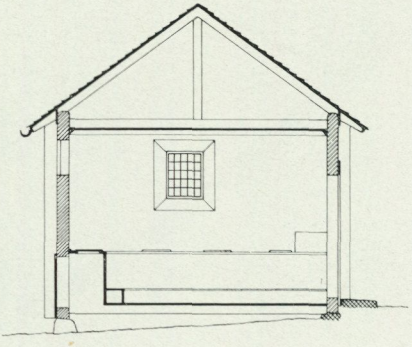

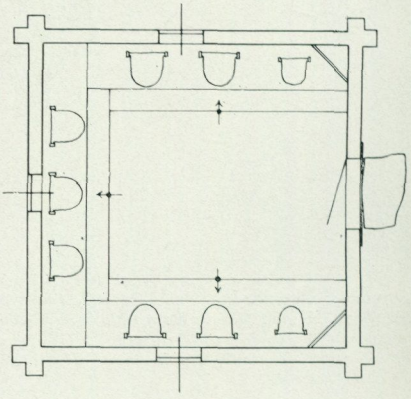

14—15. Ett avträde från 1700-talet för nio personer. Den kvadratiska grundplanen med bänkar utmed tre sidor för tankarna till ett konferensrum, Apertin, Värmland. Foto av interiören, se fig. 24. Uppmätning från 1960.

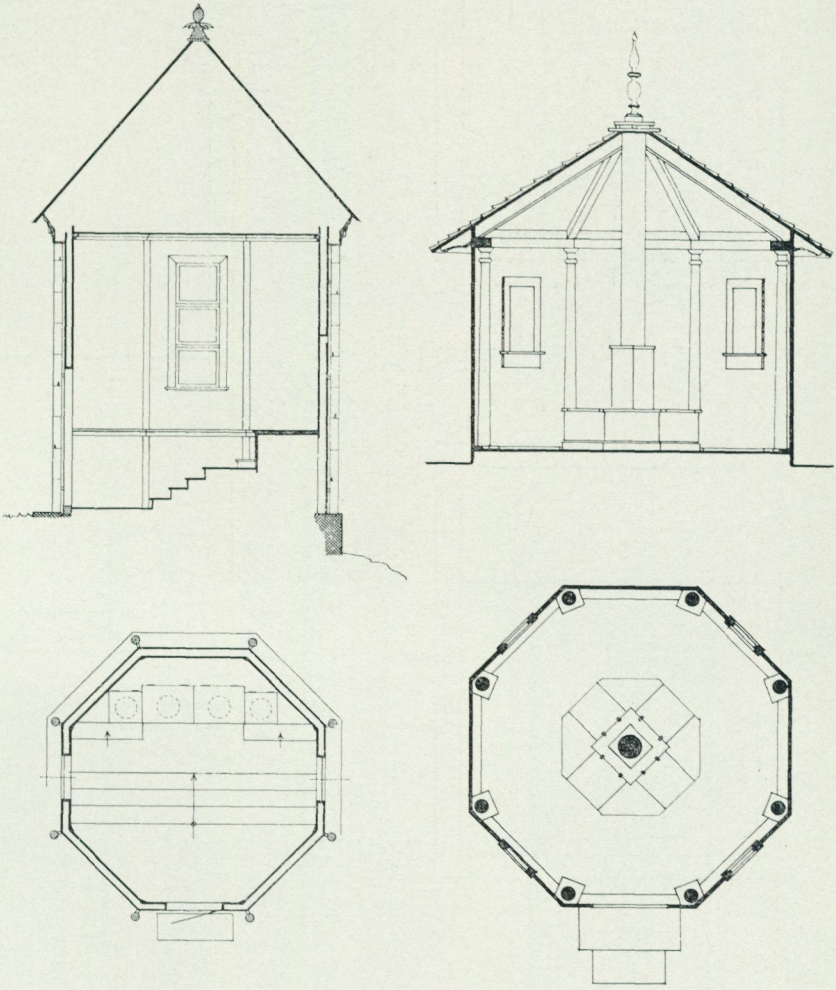

16—17. Herrgårdarnas avträden har ofta åttkantig planform under topptak. Det är små paviljonger som mera ger intryck av lusthus än hemlighus. T. v. avträdet på Herrestad i Toresunds socken, Södermanland, t. h. avträdet på Trystorp i Tångeråsa socken, Närke.

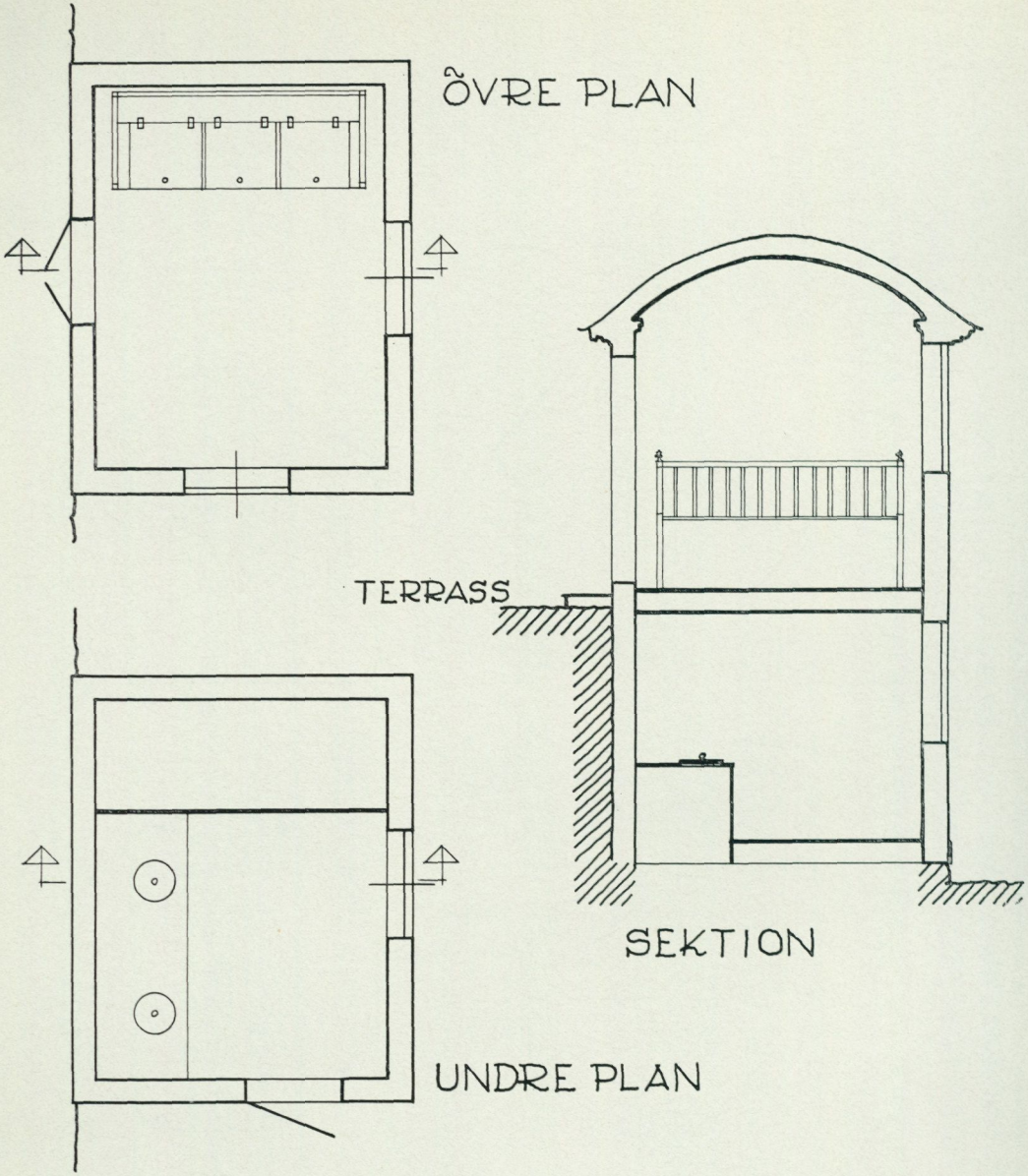

18. Uppmätningsritning av tvåvånigt avträde på Vallstanäs herrgård i Norrsunda socken, Uppland. Övre planet med ingång från gårdsplanens terrass är avsett för herrskapet. Bänken är där utformad som en pinnsoffa. Undre planet nedanför terrassen är för tjänstefolket och något enklare inrett.

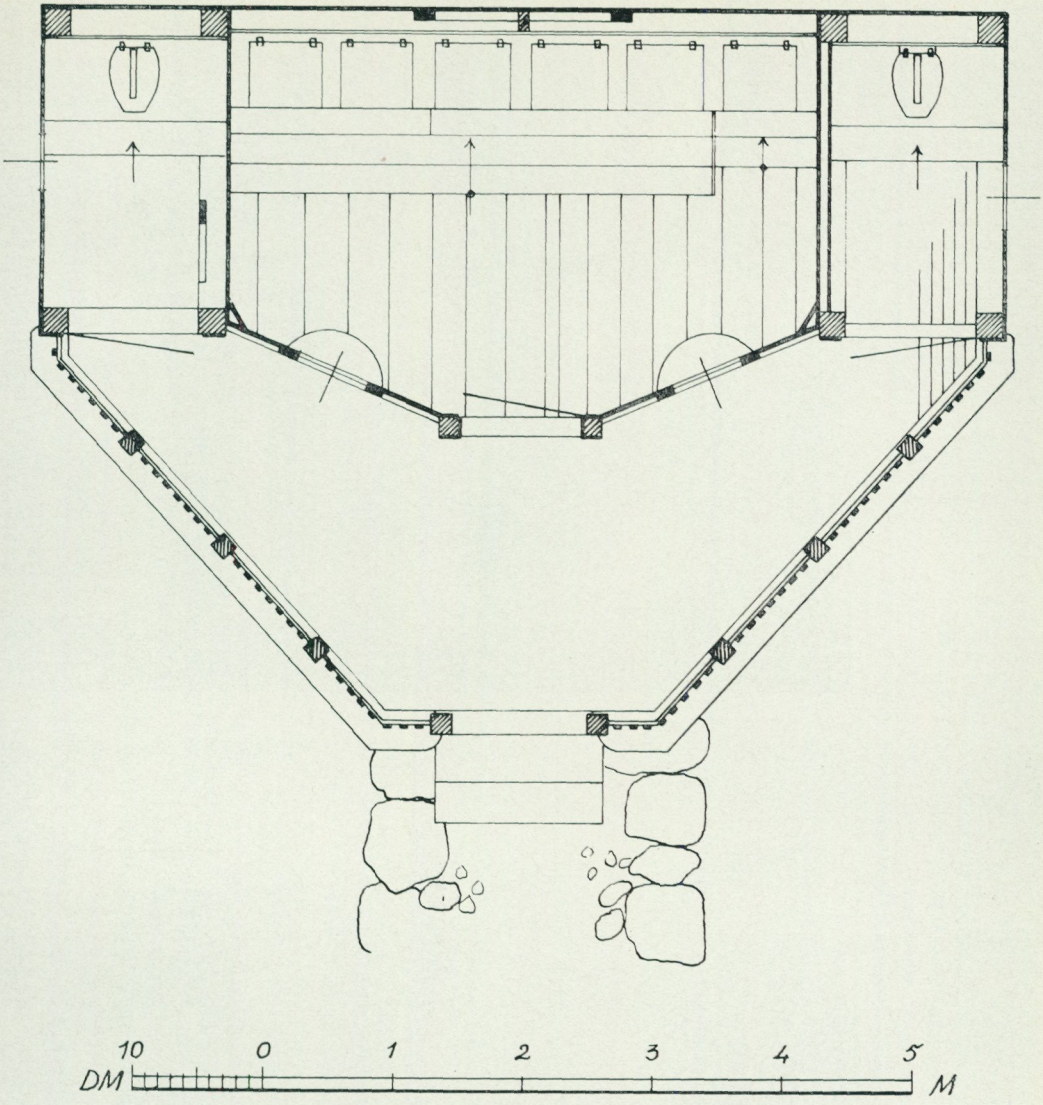

19. Planritning över det monumentalt utformade avträdet på Salshult i Stenberga socken, Småland. Hela främre partiet utgör ett förrum med yttre spjälväggar under tak. Rummet i mitten har sex hål, varav två är mindre för barn. Till höger och vänster separata enmansbås. Uppmätning från 1961.

20. Då bruksherrgården på Lisjö i Sura socken, Västmanland, uppfördes i början av 1800-talet fick även avträdet en klassicistisk utformning. Det förlades i en svag sluttning snett bakom huvudbyggnaden ner mot ladugården. Det var enkom avsett för husbondfolket. Foto 1929.

21. Avträdet på Gustavsvik i Värmland nära Kristinehamn är ett exempel på hur man vid en större herrgård under 1800-talets förra hälft ville ha ett stort, gärna arkitektoniskt utformat hemlighus. Mängden av hål berodde inte enbart på behovet av sällskaplig samvaro utan i lika hög grad därav att man inte behövde tömma så ofta. Foto 1928.

22. Avträdet på Jonsbol i Visnums socken, Värmland finns inrymt i en knuttimrad och rödfärgad bodlänga. Innanför den svarttjärade, breda dörren framträder i chockartad kontrast en elegant interiör med helboaserade väggar i ljus oljefärg. En trappa och ett välkommande räcke med svarvade knoppar bjuder upp till »tronen», utformad som empiresoffa med tygklädda dynor mot ryggstödet. Till vänster står en låg liten stol med lock och hål för barn. Foto 1952.

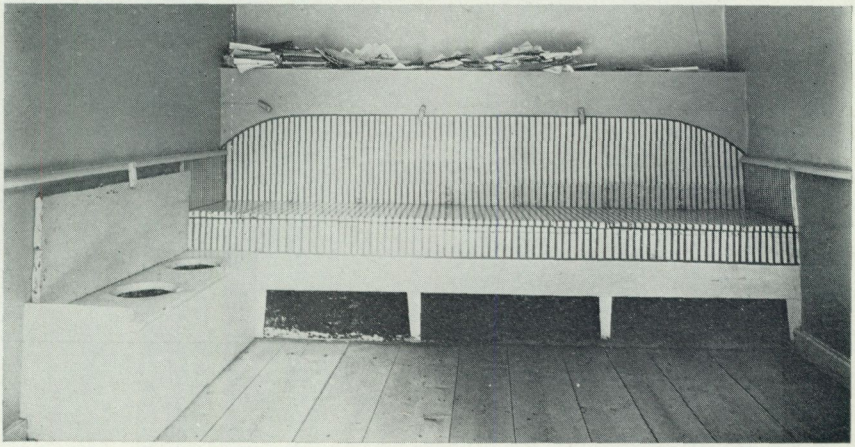

23. Ett inte ovanligt försök att med kamouflerande målning skapa trevnad i hemlighuset har gjorts på Toverums gård i Locknevi socken, Småland. Den hårda träbänken föreställer en soffa med tygklädd sits och rygg. Foto 1930.

24. Det stort tilltagna avträdet på Apertin i Värmland (fig. 15—16) dominerades av en målad tapet från 1700-talets början, som när den blev omodern fick sin placering här. Numera är Apertindasset renoverat och väggmålningarna konserverade och uppsatta i huvudbyggnaden. Foto 1928.

25. Avträdets inre blir vanligen rikligt dekorerat med reproduktioner ur illustrerade tidningar eller med gamla tryck, tavlor och skämtteckningar. Detta avträde i Öregrund från 1800-talets förra hälft ligger en trappa upp över kreaturens gödselrum. Foto 1967.

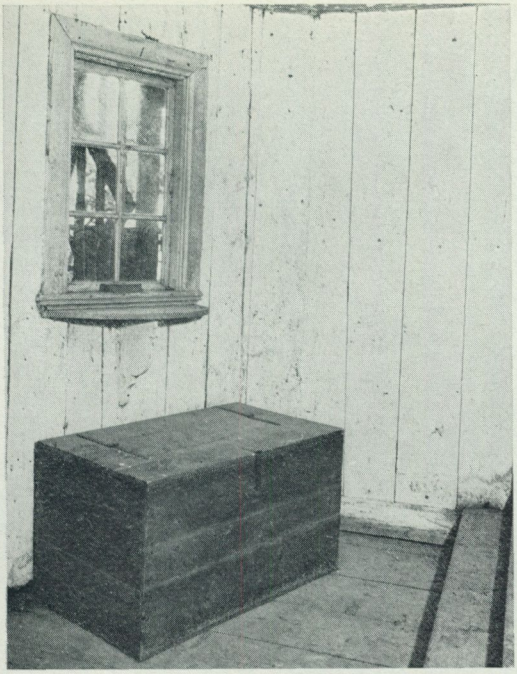

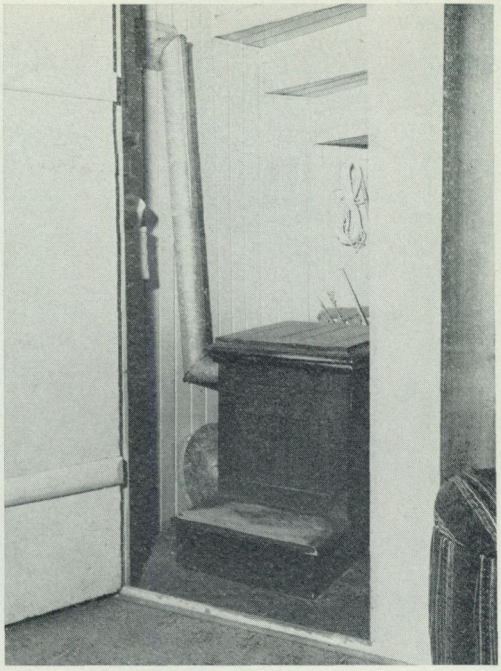

26. Avträdet kunde förutom sin egentliga funktion även tas i anspråk som förvaringsplats för slädfällar och dylikt. Den speciella odören var ett bra malskyddsmedel. Bilden visar ett hörn av det rymliga avträdet på Salshult i Småland (fig. 20) med en förvaringskista. Väggarna kunde ofta vara behängda med plagg av olika slag. Foto 1961.

27. När torrklosetten, med eller utan tekniska och patenterade finesser, började fabrikstillverkas, uppstod svårigheter att finna en lämplig plats för den ganska skrymmande pjäsen. Vanligen tog man i anspråk förstuskrubbar eller utrymmet under trapporna, ofta med minimal rörelsefrihet. Det var också vanligt, särskilt i städernas hyreshus, att placera torrklosetter på vindarna.

28. Även ett i modern tid inrett toalettrum har i många fall någon form av dekoration. Det är dock inte alla som med sådant sinne för glatt skämtlynne blivit dekorerade som toalettrummet här bredvid. Fotografiet kan tyvärr inte återge mer än en liten del av väggarnas utsmyckning.

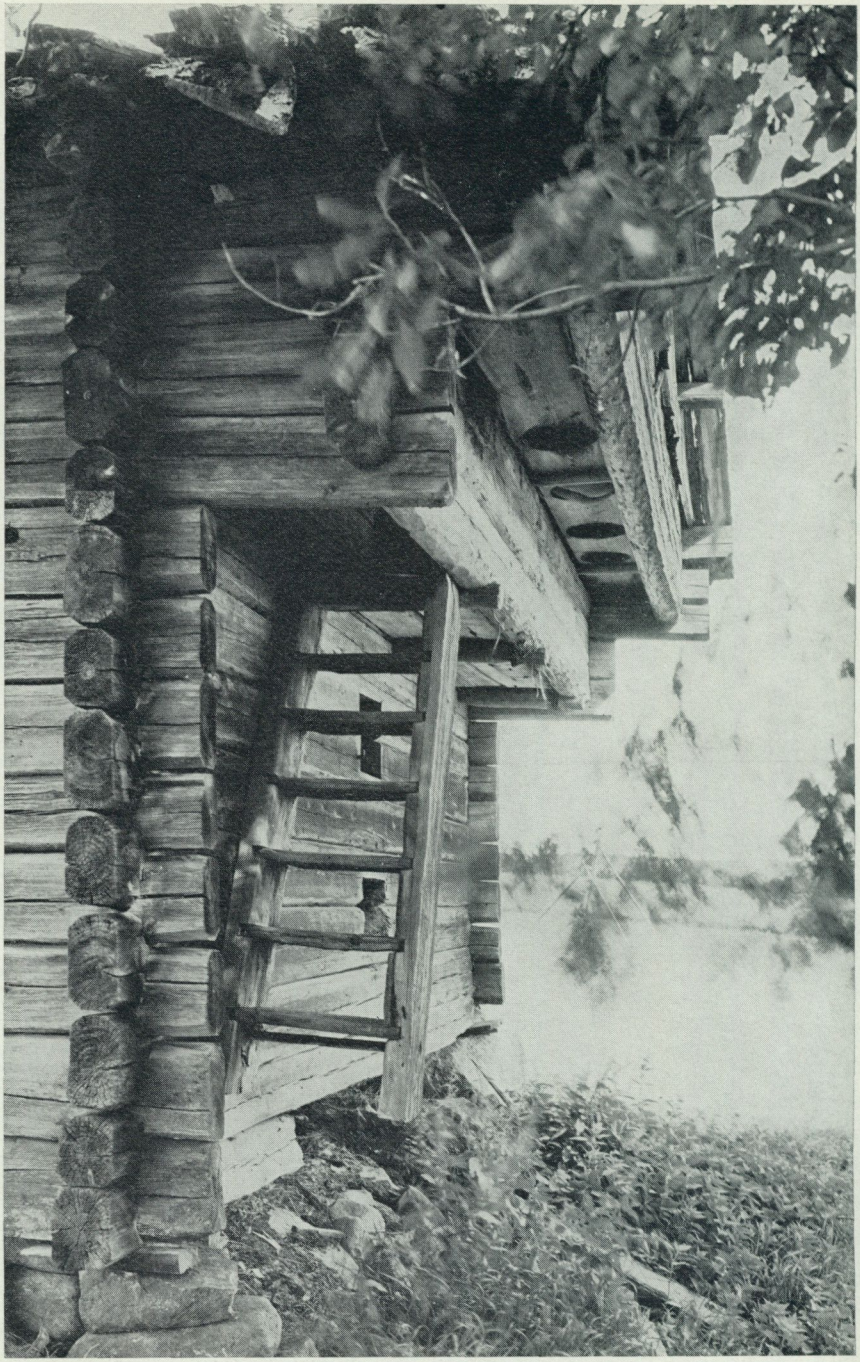

29. Avträde i Bjursås socken, Dalarna. De fem översta stockvarven har kragats ut vid fähusgaveln för att bära upp golv och fjöl över gödselstaden. Bakom stegen syns mocklucka och ljusglugg. Foto 1926.

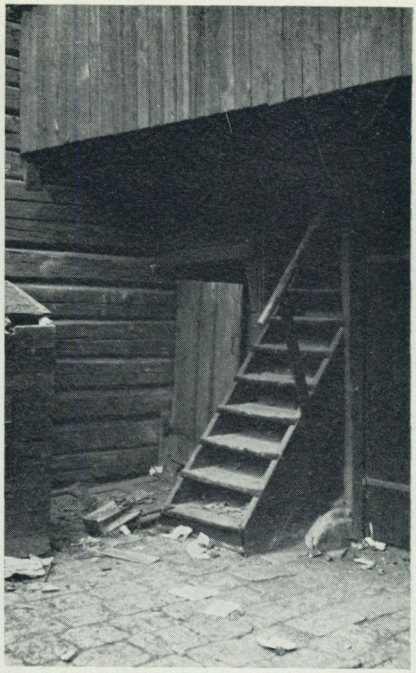

30—31. Gammalt avträde i Sala. Då ännu städernas borgare höll sig med boskap, var det vanligt att de tättbebyggda gårdarna hade avträdet en trappa upp ovanför gödselhögen. Foto 1962.

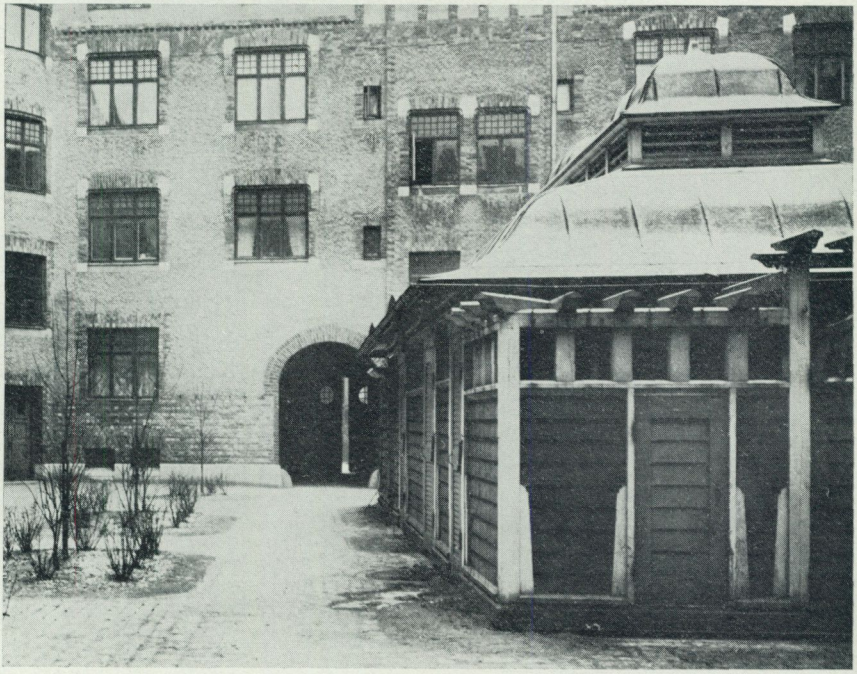

32. När stora hyreshus med många lägenheter började byggas i våra städer under 1800-talets senare del, hade ofta varje hushåll sitt avträde nere på gården antingen i en lång rad utmed en brandmur el. dyl. eller också i en särskild byggnad mitt på gården såsom på denna bild från Göteborg. Spjäldörrar och högt sittande fönster var typiska för dessa byggnader.

33. Endast några kilometer från Nordiska museet ligger denna nu klassiska typ av utedass. Den får utgöra slutvinjett utan att denna lilla byggnad därför upphör med sin funktion. Foto Kerstin Bernhard 1955.

Hans Hansson

Kulturhistoriskt avskräde

En arkeolog talar ibland om sitt underjordiska arkiv. Detta surrogat för historikerns skrivna källor har i all sin fragmentariska skröplighet också uppenbara förtjänster. Som allt musealt material är det handgripligen påtagligt och ger därför, när det gäller avlägsna tider, ofta belysande, ibland överraskande inblickar i den mänskliga tillvarons villkor. Men för att tolkas riktigt och för att kunna sättas in i sitt sammanhang kommer det arkeologiska materialet bäst till sin rätt, om det stöds av skrivna källor.

Oöverträffade som arkeologiska källor har avskrädeslagren visat sig vara – från den äldre stenålderns sydskandinaviska »skaldynger» till 1700-talets utfyllda »vattenrum» i Stockholms strandtomter. Ett bra exempel är strandutfyllningarna från 1300-talet runt Gamla stan i Stockholm. De har avfallslagrens alla förtjänster. De är innehållsrika, de ligger som ett skyddande hölje över äldre övergivna anläggningar, och de kan ställas i relation till historiskt kända händelser.

Denna holme mitt i Mälarens utlopp fick vid 1200-talets mitt rikspolitisk betydelse på grund av flera sammanfallande omständigheter: skeppsbyggnadstekniska framsteg, som gjorde det möjligt att permanent utnyttja en så oskyddad holme, den moderna stadsbyggnadskonstens framträngande runt Östersjöns kuster, förbättrade metoder för framställning av järn, vilket ställde krav på en gemensam utskeppningshamn främst för Bergslagens metaller men även för Mälardalens animaliska produkter. Dessa skäl att anlägga en rikshamn vid mälarutloppet var framsynta. Förläggningen till den oskyddade holmen bör ha tett sig djärv men skulle visa sig vara ett lyckokast.

De försvarspolitiska skäl som ofta anförts var sannolikt redan överspelade, när Stockholm byggdes. De väldiga befästningsanläggningarna – borgen och stadsmuren – skulle aldrig på allvar träda i funktion under de första hundra åren, vilket måste ha bidragit till stadens oavbrutna tillväxt. 1300-talet rymmer liksom 1600- och 1900-talen Stockholms mest expansiva skeden.

Detaljerna i Stockholms första blomstringstid är fortfarande dolda under mäktiga avskrädeslager. Men 1945 kunde man inom ett begränsat område avslöja huvudlinjerna i en utveckling, som sedan skulle bekräftas på andra håll. Under några månader schaktade byggnadsstyrelsen för grunder och källare till kanslihusannexet mellan Salvii gränd och Storkyrkobrinken, och stadsmuseet fick rika tillfällen att göra undersökningar. När

schaktningarna började, fanns tre gränder mellan Västerlånggatan och Riddarhustorget. Ursprungligen var de dubbelt så många (64–69 på kartan). Minskningen är en följd av 1600-talets stadsplaneregleringar. I dessa gränder var lagerföljden bevarad obruten och kunde friläggas, så att sammanhängande profiler kunde mätas på sträckor upp till 50 meter. Det största djupet var 7 meter, vilket räckte för att man i större delen av området skulle nå ner till holmens ursprungliga grusyta, den som de första stockholmarna trampade på och utnyttjade i sin dagliga gärning.

Detta gällde emellertid bara de övre, östra delarna av det frilagda partiet. De nedre delarna längst i väster låg under vatten vid bosättningstiden. På grund av landhöjningen stod Mälarens vattenyta ungefär 2,25 meter högre än i våra dagar. Landhöjningens storlek kunde för första gången bestämmas närmare just genom dessa undersökningar. Tidigare hade man fått vissa maximivärden bland annat genom avvägning av lågt liggande runristningar i fast häll. Högre kan vattnet normalt inte ha stått under 1000-talet, när ristningarna höggs. Nu fick man även minimivärden genom väl bevarade bryggrester från omkring år 1300.

Undersökningarna 1945 blottade alltså ett stycke av holmens strand, innan utfyllningarna började. Senare undersökningar, vid schaktningar eller genom borrningar, har efter hand givit så många punkter på den gamla stranden, att vi nu med rätt stor säkerhet kan ange den runt hela holmen. Den har varit tämligen brant. För holmens tillväxt i historisk tid har utfyllningarna betytt mycket mer än den blygsamma landhöjningen.

På så sätt har stadsholmens areal nära nog tredubblats till 1700-talets slut, när den i stort sett fick sin nuvarande omfattning. Utfyllningsmaterialet är till större delen avskräde och avfall från all den verksamhet som bedrevs i staden. Det rör sig om enorma mängder. De största fyllnadsdjupen har mätts upp i kvarteret Icarus. De är drygt 19 meter. Omkring den gamla holmen ligger fem hundra års avskräde lagrat i varv på varandra och utanför varandra i allt mäktigare och vidare cirklar. De når långt utanför holmens nuvarande kajer. Vid årslånga muddringar utanför Skeppsbron har man bland mycket annat tagit till vara en mängd kärl av lergods, stengods, fajans, koppar, mässing och tenn från 1600- och 1700-talen. De flesta är sönderslagna och bortkastade som avfall. Men då och då har man muddrat upp hela pjäser, som tappats vid lossning och lastning i hamnen.

Bättre än dessa sena utfyllningar, som bildar slutfasen i ett långt förlopp, känner vi inledningsskedet under 1300-talet. Här är det återigen schaktningarna för kanslihusannexet som givit nyckeln till vårt vetande. Enligt dem började utfyllningarna i stor skala omkring sekelskiftet 1300. Då bestod Stockholm av tre delar: den kungliga borgen vid Norrström, den muromgivna högstaden på holmens krön och lågstaden mellan muren och stränderna vid Saltsjön och Mälaren. Den egentliga staden med dess borgerliga rutin var klart avgränsad från stapelstaden med hamnar och broar (Norrbro och Söderbro). Stränderna var i själva verket

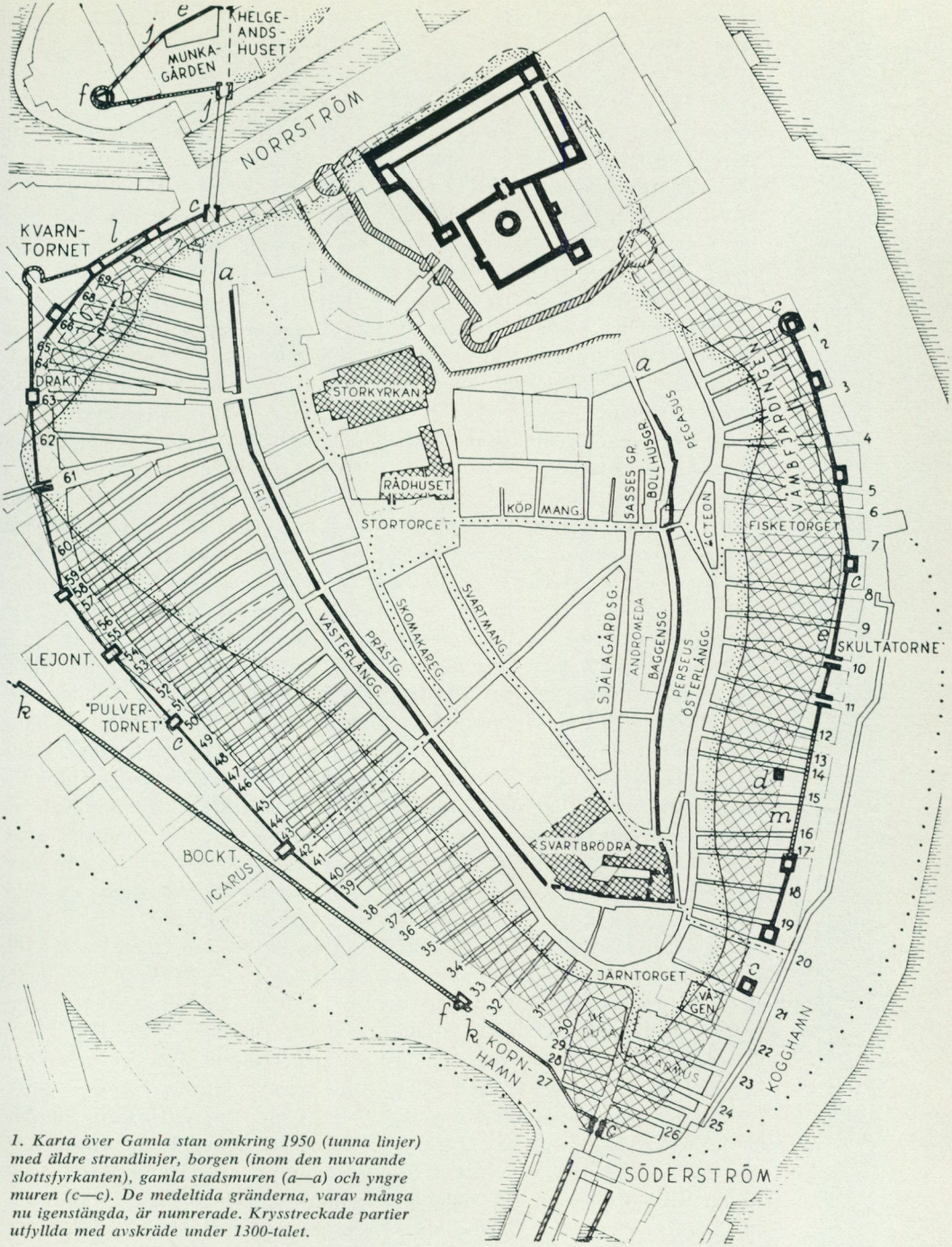

1. Karta över Gamla stan omkring 1950 (tunna linjer) med äldre strandlinjer, borgen (inom den nuvarande slottsfyrkanten), gamla stadsmuren (a—a) och yngre muren (c—c). De medeltida gränderna, varav många nu igenstängda, är numrerade. Krysstreckade partier utfyllda med avskräde under 1300-talet.

kantade av bryggor och möjligen kajer.

De äldre arkivaliska källorna talar i båda fallen om »bro». Koggabron (Allmänningsbron, Stora bron, Skeppsbron) vid Järntorgets saltsjösida var troligen en träkaj under 1400-talet. Om det var fallet även tidigare är ovisst. Några pålar som påträffats intill den orörda 1200-talsstranden har tolkats som rester av en kaj. De kan lika gärna ha tillhört en brygga. Ordet brygga i vår mening börjar användas mera allmänt först under 1500-talet.

Till bryggorna ledde redan under 1200-talet små korta kullerstensatta eller träbelagda gränder, som förenades av långgator utanför muren. Långgatorna, som var bredare än vår tids Öster- och Västerlånggator, förde rakt på broarna över Söder- och Norrström. De löpte, innan de nådde Söderbro, samman i ett torg på den låga, smala udden mellan Mälaren och Saltsjön. Här vid Järntorget låg under 1400-talet stadens våg, där landets viktigaste exportvara, järnet från Bergslagen, vägdes. Om denna lokalisering var ursprunglig vet vi inte.

I Stenbastugränd, en av de sex gränderna i kanslihusannexets tomt, förde den lägst liggande och äldsta beläggningen ner till en broläggning av plankor infällda i två längsgående stockar. Stockarna har vilat på en timrad stenfylld kista utanför stranden. Man vill gärna identifiera denna brygga med det slags »bålbro eller gårdsbro» som omtalas i Bjärköarätten.[1] Undersökningarna har visat att den förra benämningen avser konstruktionen, den senare användningen. Bjärköarätten gällde i Stockholm åtminstone från 1200-talets slut till 1350-talet. Broläggningen var brandskadad, vilket bör ha skett vid 1296 års brand.

Eldsvådorna var städernas värsta hemsökelse. De har därför antecknats i krönikor och årsböcker. De var vanligen totala. Stockholms medeltida brandkatalog ser ut så här, 1296, 1330, 1344, 1407, 1419, 1445, 1458, 1495 och 1501.[2] I grändprofilerna från Gamla stan kan de avläsas som brandlager med starkt förbrända, ibland förglasade byggnadsdelar och inventarier. Raden av olycksår är den säkraste grunden för en pålitlig kulturhistorisk stockholmskronologi.

Timrade bryggkistor har funnits även i Klockgjutargränd och Kolmätargränd inom kanslihusannexet. Båda var fyllda med jord och stod några meter upp på stranden. Också till dem förde »bålbroar», dvs. broläggningar av plank infällda i stockar. När de byggdes har utfyllningarna med avskräde tagit fart. Broläggningar av trä lagda direkt på avskrädet har funnits även närmast utanför kistorna. I Kolmätargränd förde de till en bod på ett timrat underlag i avskrädet omedelbart utanför den gamla stranden. Därefter vidtog en regelrätt brygga på pålar.

Ungefär femton meter av bryggan eldhärjades 1330. Mitt på denna sträcka finns emellertid ett parti med obrända knuttimrade stockar. De är de nedre delarna i en försvarsanläggning som uppfördes vintern 1317–1318 under efterdyningarna till Nyköpings gästabud. Enligt en årsboksnotis omgavs Stockholm då med trämurar (ligneis moenibus).[3] De byggdes på pålar i strandkanten. Redan då

hade strandbebyggelsen blivit en så väsentlig del av den unga staden, att man övergav muren kring holmens krön. Men faran var snart överstånden, och stockholmarna kunde återgå till sin borgerliga näring. Sjömuren revs. Utanför muren och troligen med virke därifrån byggdes bodar på pålar i vattnet, och bryggorna förlängdes. »Den som bygger vid vatten skall bygga broar först av allt sitt bygge ... ty de som bo ovanför honom i förhållande till vattnet, må renligt och utan skada komma till vattnet», heter det i den nya stadslagens byggningabalk från 1350-talet.[4] Kravet att alla skulle komma »renligt till vattnet» blir begripligt först när man vet att stranden bestod av löst avskräde. Avskrädet har regelbundet täckts med sand och grus så snart det nådde vattenytan. Men detta hölje var inte tjockare än att man lätt trampade igenom det.

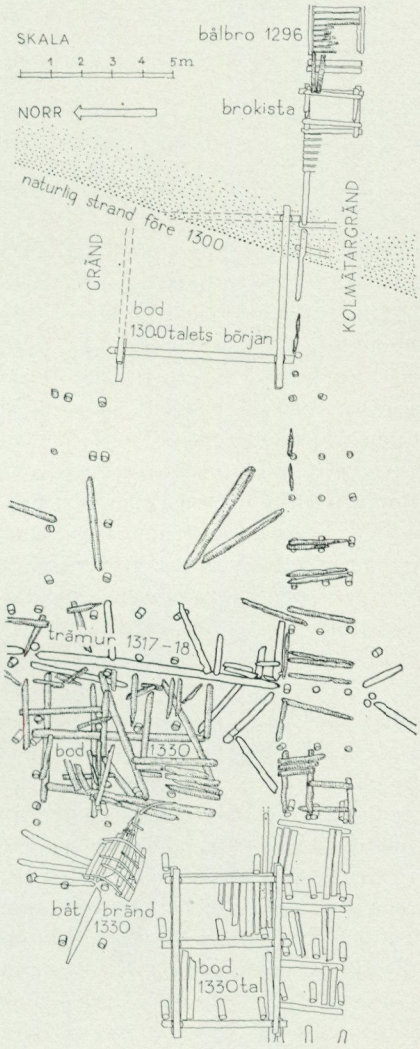

2. Partiet omkring Kolmätargränd (nr 66 på kartan) med bryggor och bodar från tiden 1296—1330. Tvärstreckat virke brandskadat i maj 1330. Uppmätning 1945.

När Bjärköarätten talade om »bålbro eller gårdsbro», använder den nya lagen »sjöbodsbro eller gårdsbro»,[5] en variation i ordvalet som beror på att utfyllningarna givit anledning till förändringar i sättet att bygga och utnyttja bryggorna.

Bryggorna var inte enbart bodbryggor. De tjänade också som plattform för tippning av avskräde. Därigenom tvangs man att i takt med utfyllningarna förlänga dem längre än vad landförbindelsen med bodarna krävde. Till sist riskerade bodarna att förlora kontakten med vattnet. Men innan det gått så långt hade vanligen en eldsvåda förändrat bilden helt.

Den stora majbranden 1330 ödelade allt: hus, bodar, bryggor och båtarna som låg på vattnet utanför bodarna. Men när pålarna gav vika, har halvbrända byggnadsdelar doppats i vatten och bevarats till våra dagar under nya avskrädeslager, som vräkts på efter branden. Dessa lager innehåller också en stor mängd huggspån, som erinrar om byggnadsverksamheten efter katastrofen.

Över detta avskräde har gränderna förlängts med de halvbrända bryggor-

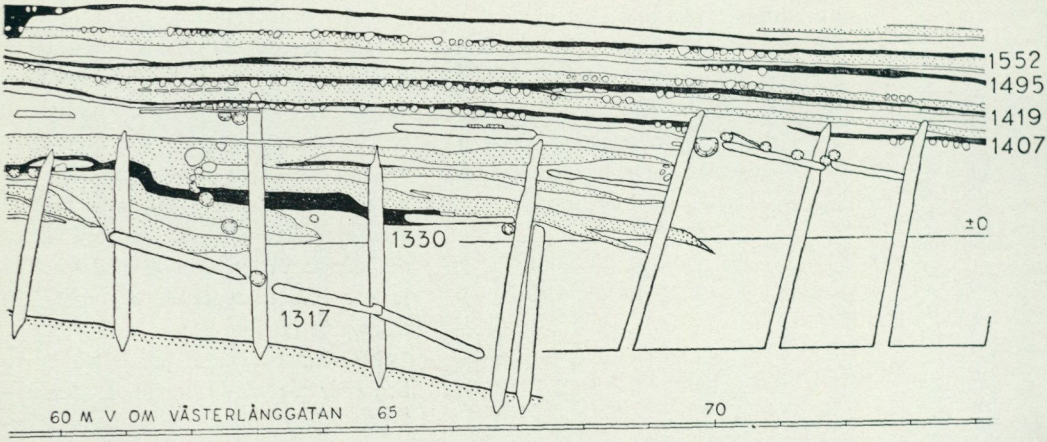

3. Skärning genom en del av Kolmätargränd med bryggpålar och gränd-nivåer av trä, sten och grus (prickade stråk). Svarta stråk är brandlager från eldsvådor. Bränderna 1296, 1344, 1445 och 1458 har ej lämnat säkra spår inom detta avsnitt. Vita partier upp till 1495 års brandlager är avskräde, som pressats ihop i tämligen sen tid.

na som ett något så när stabilt underlag. Beläggningen bestod till en början av påförd sand och grus, bräder och plankstumpar. Sedan det hela satt sig hjälpligt, har man lagt den första stengatan. I förlängningen av dessa förlängda gränder har man skyndat sig att bygga nya bryggor för att bli av med resterna av en totalt ödelagd stad. Borgarna i de centrala delarna uppe på holmens krön röjde nämligen upp ordentligt, innan de byggde nytt. Vid schaktningar där söker man förgäves efter sammanhängande brandlager som vid stränderna.

Vid varje brygghuvud har man fort nog byggt nya bodar på pålar. Denna nya brygg- och bodgeneration från 1330-talet skiljer sig från föregångarna därigenom att den aldrig härjats av eld. Nästa brand inträffade 1344, efter bara 14 år, när staden bör ha varit återuppbyggd, men den tycks aldrig ha berört de nordvästra stadsdelarna. Den har inte lämnat några säkra spår här. Det har däremot de stora bränderna 1407 och 1419. Brandlagren från dem är tydligt skilda, även om de ligger mycket nära varandra. När de bildades, har bryggorna från 1330-talet för länge sedan bäddats ner i nya avskrädeslager och ersatts med stenlagda gränder. Vid undersökningarna 1945 visade sig bryggpålarna från 1330-talet sticka upp mellan gatstenarna, men det har skett långt senare, när fyllnadsmassorna pressats ihop av trycket uppifrån. Gränderna från 1407 och 1419 förde fram till Stockholms första permanenta sjömur, som på detta avsnitt bör ha byggts vid 1300-talets slut. Därmed hade en helt ny situation inträtt.

Utfyllningarna på 1300-talet har inneburit: en ren stad, 5 hektar nytt land eller holmen utökad med en tredjedel och — en fyndgruva för arkeologer. Bortsett från de anläggningar av stadshistoriskt intresse som redan berörts, har avskrädet konserverat det mesta av trä, skinn och läder, som tre generationer stockholmare kastat bort.

Undersökningarna i kanslihusannexet måste av tidsnöd koncentreras till gränd-profilerna. Av de stora avfallslagren mellan gränderna kunde bara mycket små delar undersökas närmare. Vad som tillvaratagits ger väl ändå en rätt god inblick i stockholmarnas vardag särskilt mellan bränderna 1296 och 1330, deras verktyg och redskap, hantverkarnas råmaterial och tillverkningar, fiskarnas båtar och utrustning, hemmens skurna träskålar och fat. Vanligast är skor och importerade dryckeskärl av stengods – annat lergods fanns överhuvudtaget inte. Vad man saknar mest är textilt material. Rester finns, men för att de skall kunna tas till vara och bevaras krävs mycken tid, som i allmänhet inte står till buds vid schaktningar för nybyggen.

Bodbryggor har funnits i alla de sex gränderna inom kanslihusannexet och av stickprov att döma troligen i de flesta av Stockholms 71 vattugränder. Kransen av bryggor runt hela holmen var de yttersta nervtrådarna i 1300-talets Stockholm. Alla var säkert inte sjöbodsbryggor. Några var troligen lastagebryggor. Alla har tjänat som plattform för utfyllningar och därigenom löst stadens renhållningsproblem.

Den permanenta sjömuren satte stopp för denna fulländade ordning. Muren var byggd på pålar i strandkanten, och dess effektivitet var beroende av vattenläget. Därmed var det slut med de ständigt fortgående utfyllningarna, och Stockholm blev så småningom lika smutsigt och illaluktande som alla andra städer. Men förändringen kom inte med en gång. Sjömuren från 1300-talets slut nådde på mälarsidan ner till Lejontornet och på saltsjösidan ungefär till Skultatornet. Längre söderut skulle det dröja rätt länge, innan stenmuren blev framdragen. Här nöjde man sig med tillfälliga försvarsverk av trä. Ett sådant var bålverket i Markvard van Deventers gränd (14), byggt »for nødzaka skuld a ørløghx wæghna» och nämnt 1428.[6] Det var rivet 1432. Här omtalas »träbodar som uppå vattnet stånda» så sent som 1470.[7] Då fanns ännu bodbryggor kvar mitt på saltsjösidan, men några år senare var murbygget igång på detta avsnitt. Motsvarande del av mälarstranden var redan förbyggd. Helt sluten blev ringmuren inte förrän under 1580-talet. Det långa dröjsmålet berodde på att man i det längsta tvekade att göra intrång i den fria förbindelsen med de livsviktiga hamnarna vid Järntorget, Kornhamn och Kogghamn. Och där rådde tippningsförbud.

Från en öppen stad med fritt tillträde till alla vatten hade Stockholm förvandlats till ett slutet, instängt samhälle, där en drygt 6 meter hög tegelmur avskärmade alla – eller nästan alla – vattugränder. Portarna var få och ledde till allmänna kajer eller broar. De enskilda bryggorna hade försvunnit för alltid. Den sista var köttmånglarnas brygga, som revs 1486. Lågstaden och dess många nyttiga verksamheter hade slutgiltigt blivit inlemmade i borgarstaden.

Av gammal vana sökte sig stockholmarna till stränderna med sitt avskräde. De stjälpte det på »stadsallmänningen vid muren», murgatan, vilket framgår av de många förbuden att lägga orenlighet på denna och andra allmänningar. En vårdag 1489

var råd och menighet överens om att »dagsverket skall gå omkring staden» och med pråmen föra bort »den orenlighet som ligger kring staden nedan alla gränder och fyller allt så att ingen kommer till vatten».[8] Man beslöt också att anvisa en plats östantill och en västantill, »där sådan orenlighet skall läggas och årligen utföras».

Därmed hade man i princip kommit fram till en lösning, som skulle bli bestående långt in på 1800-talet. Det är bara benämningarna på uppsamlingsplatserna som växlar, från de officiella »stadens dynghögar» och »orenlighetsreservoirer» till folkhumorns »gullhögar» och »flugmöten». Vanligen tippades avskrädet i Riddarfjärden (Lortfjärden, Gullfjärden), om sommaren från pråmar och om vintern från släp i stora dragarevaken. Vaken var troligen upphuggen ett stycke utanför Kornhamn, där vattendjupet var mycket stort.

Även om flugmötesrenhållningen fick allt större omfattning ju mer staden växte, upphörde tippningen vid stränderna aldrig helt. Dels satte man sig ogenerat över förbuden, dels släpptes tippningen fri var gång befästningslinjer och kajer vidgades. I det fallet fick den stadsplaneregelering som inleddes 1637, när stadsmurarna började rivas, långvariga följder både för Gamla stan och malmarna.

Till många strandtomter på Norrmalm hörde inpålade vattenrum, som var avsedda att fyllas ut. Schaktningarna för tunnelbanan har visat att dessa vattenrum var »strängt personliga» och uteslutande fyllts med avfall, som producerats av tomtägarna och deras familjer, deras verksamheter och anställda. Närmare undersökta är de vattenrum i Klara sjö som tillhört den engelskfödda järnexportören William Maister, garvaråldermannen Johan Westin d.ä. och vagnmakaråldermannen Carl Sporrong, i vars gård Jan Jakob Blancks hovslageri var inrymt och där August Blanche tillbragte sin uppväxttid och fick stoff till några av sina bästa berättelser.

På flera ställen fanns dessutom allmänna avstjälpningsplatser såsom i »Katthavet» mellan Packartorget (Norrmalmstorg) och Nybron och vid Fatburssjön på Södermalm. I Katthavet låg visserligen pråmar och vid Fatburen reservoarer, men de blev fort nog överfulla och svämmade över. Allteftersom dessa grunda, instängda och stillastående vatten fylldes med koncentrerat avskräde, förvandlades de till stinkande träsk och sannskyldiga pesthärdar. Det var dessa hälsovådliga lokaliteter som på 1780-talet uppkallade några läkare till svidande vidräkningar med Stockholms eländiga renhållningsväsen.

Ett av Stockholms äldsta och mest långlivade flugmöten låg vid Kornhamn nära Söderström. I ett tillägg till 1482 års burspråk heter det, att orenligheten vid Sudermak skulle föras bort med båtar både sommar och vinter »eller i andra strömmar».[9] Sudermak eller södra maket var ett av Stockholms offentliga avträden, som tycks ha förvånat gästande utlänningar. Tysken Samuel Kiechel besökte en sådan inrättning under sin resa i Sverige 1586 och blev illa smädad av en gumma, därför att han råkade hamna på fruntimmersavdelningen.[10]

Ordet mak, som leder tanken till ro, lugn och bekvämlighet, användes genomgående i medeltidens Stockholm i

betydelsen avträde men reserverades snart nog för stora rum av högre dignitet som förmak och gemak. Under 1500-talet och senare kallades stadens avträden antingen privet eller hemlighus. Dessa offentliga avträden var ansenliga och rymliga inrättningar. När södra maket byggdes om 1467, åtgick 15 sparrar.[11]

I stadens huvudbok för år 1666 omtalas under rubriken »Åtskilliga nödige byggningar» tre andra privet i Gamla stan, däribland »privetet västantill», som fanns redan under 1400-talet.[12] År 1666 gällde det reparationer, och ytterligare ett par måste ha funnits då, bland dem »privetet östantill», som var byggt över vatten. Så får man väl tolka en även från andra synpunkter tänkvärd anteckning i stadens räkenskaper 1607, där följande utgift ur stadskassan redovisas:[13] »givit mäster Hans bårdskärare, som läkte och botade Frans tunnbindare, som var riven av näcken i hemlighuset östantill».

Det avspända lugn, som dylika ställen krävde och som från början var avsett, störtdes icke sällan av asociala element. Där figurerar både mördare och tjuvgömmare.

Under 1700-talets senare del och 1800-talets början nåddes lågvattenmärket i Stockholms sanitära historia. Befolkningstillväxten var helt beroende av inflyttningar. Utan dem skulle staden sakta men säkert ha dött ut. Sådan statistik intresserade dock bara ett fåtal i samtiden. Vi känner tvärtom det sena 1700-talets Stockholm såsom en tid fylld av en stor livsglädje, som nått alla samhällslager. Det var först när man började anlägga vattenledning (1858), renhållningsverk (1859) och ett modernt avloppssystem (1864) som stockholmarna mera allmänt kom att tänka på den gamla usla tiden.

1300-talets Stockholm var rent, därför att det var ett litet ösamhälle, som gav alla möjlighet att utan omsvep sänka sitt avskräde i sjön. Förändringen kom under 1400-talet, när försvarshänsyn tvingade folk att lagra orenligheten. Därefter har bekymren växt i takt med staden. Myndigheter och människor lärde sig fort nog att inse hur smal basen var för en meningsfull styrning av alla de faktorer som tillsammans skapar – inte en ren stad, som är en utopi, men – en stad värd att leva i. Det gäller inte minst vår egen tid, vars sanitära framsteg inleddes vid 1800-talets mitt. Ju mer vi ökar vår bekvämlighet och vår hygien inomhus, desto mer smutsar vi ner utomhus.

Källanvisningar

Jb =Stockholms stads jordebok, utg. genom H. Hildebrand och L. M. Bååth 1876–1914.
Sb =Stockholms stads skottebok, I, utg. genom J. A. Almquist 1926.
SRS=Scriptores rerum Svecicarum medii aevi, utg. av E. M. Fant och C. Annerstedt, I–III, 1818–1876.
SSA=Stockholms stadsarkiv
Tb =Stockholms stads tänkeböcker, utg. I gm E. Hildebrand 1917, II gm G. Carlsson 1921–1944.

1. Svenska Landskapslagar tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wessén, V, 1946, s. 458.
2. SRS II: 1 s. 72 (1296); I: 1 s. 28, 57, 65, 76; III: 1 s. 22 (1330); III: 1 s. 22 (1344); I: 1 s. 31, 60, 73, 123; III: 1 s. 210 (1407); I: 1 s. 140; III: 1 s. 24 (1419; III: 1 s. 25 (1445);

III: 1 s. 27 (1458); Svenska Medeltidens Rimkrönikor, utg. av G. E. Klemming III 1867–68, verserna 3565 ff (1495); Olaus Petri, En swensk cröneka, utg. av Jöran Sahlgren 1917 s. 265 (1501).
3. SRS I: 1 s. 56.
4. Magnus Erikssons Stadslag i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén, 1966, s. 88.
5. Magnus Erikssons Stadslag, s. 264.
6. Jb nr 18 b.
7. Jb nr 728.
8. Tb II s. 328.
9. Tb I s. 496.
10. Historisk Tidskrift 1892 s. 339.
11. Sb I s. 409.
12. SSA. Huvudboken 1666 fol. 450 ff.
13. SSA, Räkenskaper 1599—1608 s. 313.

SUMMARY

Historical refuse

With the Old Town in Stockholm as reference this study is concerned with refuse-layers as archeological research material. The layers of refuse are very rich and lie like a protective covering over older and deserted constructions.

The island that was to be Stockholm became a place of national importance around the middle of the 13th century. The 14th century is one of the most expansive periods in the life of the city and conscious dumping of refuse along the shores in order to extend the shoreline was begun on a larger scale.

More extensive excavations in this area revealed that the sequence of layers was intact. The greatest depth was 7 m, enough to reach the original ground-surface. Filling-out processes have very nearly trebled the area of the city island during the period up to the end of the 18th century when it had more or less reached its presentday size. The largest depths of the refuse fillings were as much as 19 m.

During the 14th century the shores were lined with jetties, quays and wharves to which lanes paved with stones or wood led down. The jetties among other things served as platforms for dumping the refuse into the water, which at intervals necessitated their extension.

The numerous fires which swept over the city provide a reliable foundation for a historial chronology. The city was badly devastated by conflagrations in 1296, 1330, 1344, 1407, 1419, 1445, 1458, 1495, and 1501. The fire in 1330 left nothing standing but the remains have been preserved under the new refuse-dumps created when the inner parts of the city were cleared of debris before raising the houses anew. Apart from remains of interest to the history of the city the refuse-dumps have also preserved objects of wood, fur and leather thrown away by the 14th-century inhabitants.

The erection of permanent walls along the shores which was begun at the end of the 14th century put a stop to the tipping of refuse into the water and Stockholm soon became as dirty a city as all other towns. Special plots for refuse matter were instead allotted, popularly called "fly-meetings", used until far into the 19th century. From these dumping-grounds the refuse was later on tipped into the Riddar-Bay. The dumping straight from the shore, however, never ceased completely. Whenever the fortifications or the quays were extended refuse-dumping was allowed again. The municipal dumping-grounds were strongly criticised by the medical profession.

Arne Biörnstad

Offentlig renhållning

Från vårt lands forntid har vi ingen kännedom om någon offentlig renhållning. Vid utgrävningar av bostäder från olika förhistoriska skeden noterar vi tacksamt, att den allmänt utbredda lortaktigheten gett oss möjlighet att via fädernas sopor nå en viss kunskap om dessa fäder. En kunskap, som skulle varit mycket klenare, om folk varit fallna för städning.

Några krav på ordnad renhållning har säkert inte heller rests i dessa tidiga samhällen, förrän de uppnått en sådan storlek och grad av hopträngt samboende, att livet till sist blivit outhärdligt utan vissa regler om undanskaffande av det grövsta avfallet från människor och djur. Man vill gärna tro att t. ex. perioder av bosättning i fornborgar skulle ha utvecklat en viss sedvanerätt på renhållningens område. Erfarenheter från kontinentens tidiga stadsbildningar har säkert också bidragit till utformningen av lagar och förordningar för människors samlevnad i tät bebyggelse, t. ex. sådana lagar som Bjärköarätten med rötter i vikingatidens Birka och andra samtida stadsbildningar i Norden. Bjärköarättens bestämmelser om renhållning återkommer obetydligt förändrade i den medeltida stadslagen, som med ändringar och tillägg kom att vara gällande ända tills den avlöstes av 1734 års lag.

Avsnitten om renhållning i dessa äldsta lagar gällde två saker, dels hemlighusen, dels gaturenhållningen. Om hemlighusen bestämdes att de skulle ligga minst tre fot från gatan och grannens gård. Den som byggde på annat sätt skulle riva ner det lilla huset och böta till målsägaren, kungen och staden. Så långt var nog alla överens. Men om hur man skulle förfara med hemlighusets produkter kunde det bli delade meningar. Genom att huset låg ett stycke in på tomten vann man att gatan hölls, om inte torr, så dock fri från grövre föroreningar. Lukten kom man inte ifrån. Men den var ändå så blandad med odörerna från stallarnas gödselhögar och träcken från de svin som rotade i gatornas avskrädeshögar, att den inte kan ha vållat någon speciell olägenhet.

Den danske historikern Frederik Troels-Lund har i sitt stora verk Dagligt liv i Norden på 1500-talet bland mycket annat också målande beskrivit sanitära förhållanden. Eftersom nyheterna på området varit få och viljan till utveckling föga påfallande, gäller det mesta av vad han berättar både om den föregående och en stor del av den följande tidsperioden. Problemet med hemlighusens undre regioner var alltjämt obehagligt levande och lösningen försvårades av det faktum, att allt arbete med dithörande

ting av gammalt i Norden ansågs för bödels- och rackargöra och därför helt otänkbart för andra människor att delta i. Troels-Lund ger ett exempel på det, när han berättar vad som hände en holländare vid namn Bernt, som flyttade in i Helsingör. Han hade varit van från sitt hemland att kunna hålla sin gård och gata ren och prydlig och tog sig för att själv göra rent under gårdens minsta hus. Ryktet om detta spred sig i staden, rådet sammankallades och beslöt att Bernt inte skulle tålas som borgare i staden, eftersom han hade fallit rackaren i ämbetet och gjort sig själv till rackare.

Till trots av den hårda domen mot Bernt Holländare var det nog inte så sällsynt att göra som han. Bestämmelser från Köpenhamn vid mitten av 1600-talet tyder på det. Där förbjudes vid strängt straff alla att utbära latrin och tömma den vid stranden, på torgen eller på andras gator. Många sådana förbud utfärdades i olika städer tid efter annan, men att gripa sig an med problemets kärna och organisera en regelbunden hämtning av latrinen och anvisa bestämda platser för tömningen låg ännu fjärran.

Lika illa var det beställt med allt annat avfall som uppstod i hushåll, handelsupplag och verkstäder. Gator och gränder i de medeltida städerna måste under stora delar av året ha tett sig mera som avloppsdiken med sina svinstior, sophögar och allsköns bråte än som förbindelseleder för gång- och körtrafik. Redan Bjärköarätten sade ifrån, att den som inte byggde sina broar inom den tid fogden och rådet pålyste skulle böta. Detsamma gällde försummelse beträffande rengöring av vägar och gator. Samma bestämmelser upprepades och utvecklas i stadslagen och senare i åtskilliga lokala föreskrifter. Medeltiden igenom och ännu fram emot mitten av 1600-talet ansågs, att varje husägare ansvarade både för renhållningen av gatan utanför huset och för dess broläggande. Med broläggning förstod man då en gatubeläggning av tvärgående slanor eller stockar, fästade vid underliggande stockar i gatans längdriktning.

Under hela perioden tycks broläggandet ha lämnat åtskilligt övrigt att önska i de flesta städer. Detsamma gällde renhållningen och det är därför inte så underligt, att patinemakarnas skrå var ett av de större i medeltidsstäderna. Patinor kallades de träsandaler med höga klackar och motsvarande klumpar under tåpartiet med vilkas hjälp det var möjligt ett beträda en gata utan att sjunka i smuts till vristerna.

I Stockholm fick stadslagen tillskott av lokala bestämmelser, som ger en drastisk bild av förhållandena under 1600- och 1700-talen. Om någon i Stockholm dag eller natt kastade någon orenlighet framför sin grannes hus eller plank eller annars i gator och gränder, skulle vederbörande straffas med åtta dagars vatten och bröd, sades det 1636. Samtidigt förbjöds också att kasta ut vatten eller annan orenlighet genom fönster eller gluggar liksom att låta utlöpa »genom varjehanda rännor och själva rännstenarna något tjockt, orent och fult vatten in på sin granne». År 1641 förbjöds användningen av trummor utanpå husen eller i ytterväggarna, genom vilka man som ett slags sopnedkast hällde slaskvatten och annat, som då rann ner i

rännstenarna. Denna utomordentliga bekvämlighet visade sig dock svår att utrota. Vid en inspektion fem år senare antecknades över 400 trummor, som då tydligen ännu användes.

»Torg och andre publike platser» skulle enligt en förordning 1703 hållas rena av åkarna, där t. ex. de som bodde på Norrmalm skulle svara för torget i den stadsdelen, medan åkarna på Södermalm höll dess torg rent. På motsvarande sätt gjordes med andra offentliga platser, broar osv. Detta arbete skulle åkarna utföra utan någon särskild betalning.

Men framför sina egna hus skulle var och en själv svara för renhållningen. Som en liten glimt ur tjänstefolkets liv antecknar förordningen, att om något legohjon sopar orenlighet in på grannens hus och gata, vederbörande skall plikta med 3 daler silvermynt av sin lön, »men haver det ingen lön, då straffas det med sex dagars fängelse». På 1690-talet (och 40 år senare) behövde det upprepas, att man inte fick låta sina svin gå lösa på gatorna, vare sig i staden eller på malmarna och att det stod var och en fritt som påträffade en kringspringande gris att fånga och behålla den. Man kämpade också mot oskicket att kasta döda djur på gatorna eller i vatten, »där de icke strax avflyta kunna». För att klara av sådana händelser, som tydligen inte var sällsynta, skulle staden leja några särskilda personer att för en billig lega bortföra kadaver, och dessa personer fick ej vägra att befatta sig med dylika uppdrag.

Det kontinentala skicket att belägga gator med sten trängde mycket långsamt upp i Norden. I Köpenhamn är åtminstone en stensättare känd från mitten av 1400-talet. I Stockholm strävade myndigheterna ännu tvåhundra år senare med att söka få stensatta gator, men någon verklig framgång hade de inte, eftersom man alltjämt sökte förmå varje husägare att lägga sin bit och kvalitén därigenom blev alltför skiftande. Detta trots att själva arbetet tydligen i allmänhet verkställdes av yrkeskunniga stensättare. I Stockholms byggnadsordning av 1725 framhålles särskilt, att gatorna måste läggas med jämna och av gatuläggarna utsedda stenar, icke med små eller kullriga. Rännstenarna skulle läggas av huggen sandsten, men de rännstenar, »som gå tvärt över gatorna, måste vara av breda gatustenar, såsom ock icke tvärdjupt nedlagda, börandes hörnhusen såväl deras reparation som renhållande vidkännas».

Ett första försök till centraliserad renhållning i Stockholm tog magistraten i Stockholm 1661, när den föreskrev att staden skulle hålla hästar och kärror, som dagligen gå omkring, liksom pråmar i hamnen, där orenligheten kan läggas och bortföras. För detta skulle var husägare betala ett mindre förskott. Experimentet upphörde mot slutet av 1670-talet såsom alltför dyrbart för stadskassan. Som tidigare fick rännstenarna överta funktionen att flytta åtminstone den rinnande smutsen. Byggnadsordningen för Stockholm 1736 sade bland annat, att »emot gator och gränder, eller publike platser, skola avträden ingalunda sättas, ej heller böra utur kök och förstugor, rännor så högt ifrån gatan sättas, att de förbigående därigenom på något sätt besväras, utan böra sådana rännor hava sitt utlopp hart vid rännestenen».

1. Latrinbärning i Stockholm. Teckning i ett brev 1828.

På 1720-talet hade förnyade ansträngningar gjorts att överflytta fastighetsägarnas skyldigheter på en renhållningsentreprenör, men inte förrän 1774 blev denna tanke verklighet. Då anställdes en entreprenör på tio år med skyldighet att hålla gatorna rena och under vintern fria från is samt att bortföra orenlighet från gator och gårdar. Transporten från staden skulle ske med båtar, som lades vid Skeppsbron och Riddarholmen. Efter de tio åren antogs en ny entreprenör, som efter en kort tids verksamhet gick omkull, varefter allt återgick till det gamla med skyldighet för husägarna att själva ombesörja renhållningen.

Då framträdde flera mindre företag och erbjöd sina tjänster, bland annat den beryktade arbetsinrättningen, vars hjon ålades att sopa gator och hämta latrin. Enligt reglerna skulle latrinhämtningen ske nattetid eller tidigt om morgnarna, men detta efterlevdes dåligt. Följden var att huvudstadens invånare under en mycket lång period ända fram till slutet av 1850-talet när som helst på dygnet riskerade att möta dessa obeskrivliga transporter, med två hjon bärande en nödtorftigt täckt latrintunna på en stång mellan sig på väg till ett av de stinkande upplag, som var anvisade i staden, de s. k. flugmötena.

Entreprenörernas bristande förmåga att hålla staden ren föranledde många klagomål i pressen, och speciellt i samband med de stora koleraepidemierna 1834 och 1853 höjdes många röster med krav på förbättrade sanitära förhållanden. Inte förrän 1859 fattades dock det avgörande beslutet att kommunen i fortsättningen själv skulle ta ansvaret för avträdesrenhållningen. Staden anställde en direktör, vars första åtgärd blev att avskeda all tidigare använd arbetskraft och själv anskaffa ny personal för det så nödvändiga, men av allmänheten djupt föraktade arbetet. Under 1860- och 70-talen genomfördes också successivt den reformen att avträdeskärlen, som tidigare varit av mycket varierande och enkelt slag, utbyttes mot standardiserade kärl av plåt.

Staden hade 1849 inköpt Fjäderholmarna i Stora Värtan ett stycke öster om staden för att användas till upplagsplats för latrin och för dennas beredning till gödsel. Råvaran, delvis blandad med sopor, utforslades till öarna i prämar, som mellan färderna låg förtöjda i närheten av nuvarande Nybroplan och vid Stadsgården. Under sommaren tömdes de snabbt och regelbundet, men under vintrarna, när isen hindrade framfarten, forslades hela prämflottan in och fylldes så småningom till brädden med sitt stinkande innehåll. Blev isvintern svår och prämarna fulla, återstod inte något annat än att »slå i stora prämen», dvs. tippa eländet direkt i sjön.

För att avhjälpa missförhållandena

2. Renhållningshjon från Dihlströmska arbetsinrättningen. 1858.

med latrinhanteringen började man sända allt större kvantiteter ur staden per järnväg ända till slutet på 1880-talet, när stadens då nyanlagda sopstation vid Lövsta började ta emot också latrinen för förvandling till pudrett, ett gödselmedel bestående av latrin och torvströ. Pudretten och förmultnade sopor av annat slag såldes sedan till jordbrukare och forslades med pråmar till kunderna i Mälardalen och stora delar av Stockholms skärgård. Vid tiden före första världskriget återgick på detta sätt omkring 1 000 pråmlaster årligen till lantbruket som jordförbättringsmedel. Största antalet hämtade latrinkärl var 1907, när nästan 700 000 kärl hämtades på ett år. Därefter sjönk antalet långsamt, allteftersom vattenklosetterna övertog hanteringen. Den första vattenklosetten i Stockholm installerades 1883.

Det första vattenverket i Stockholm togs i bruk 1861, och 1864 började man anlägga den första avloppsledningen. Därmed började förutsättningar skapas för en verklig gaturenhållning. Ännu vid denna tid rådde alltså i mångt och mycket fullkomligt medeltidsmässiga förhållanden i fråga om spillvatten. Allt smutsvatten rann fortfarande i rännstenarna sakta sin väg mot närmaste vattendrag. På några håll förekom övertäckta rännor, s. k. skvalbänkar. En insändare i Dagens Nyheter 1871 beskriver förhållandena vid Klara Strandgata alldeles intill den då nya och eleganta Centralstationen. Han ansåg sig där finna ett utmärkt prov på »kommunalsvineriet, ty icke nog med att det tillströmmande orena vattnet genom den på Vattugatans norra sida löpande rännilens sanka läge och dåliga anläggning bliver dagligen stående långt uppe på gatudelen, utan därtill kommer att den därstädes för överflödsvattnets upptagande anbragta trätrumman rengöres högst sällan, och då alltid mellan klockan 8 och 9 förmiddagen, varefter den från samma trumma upptagna orenlighet får kvarligga på gatan tills långt fram på dagen, till stor men för syn- och luktorganen hos förbigående och kringboende, att ej tala om det obehagliga uti att kanhända komma i personlig beröring med dessa ättehögar».

Tycker man att detta låter föga värdigt landets huvudstad, så må man veta att förhållandena i rikets övriga städer var om möjligt ännu sämre. Stockholm har här tagits som exempel på problemen kring den offentliga renhållningen och de trevande kommunala försöken att komma till rätta med de allt besvärligare förhållandena i en växande stad. Förhållandena här var dock trots allt bättre än på många andra håll. Stockholm fick därför i mycket tjäna som förebild, om också vissa nyheter infördes tidigare på andra ställen. Så till exempel hörde Jön-

3. Packartorget, nuvarande Norrmalmstorg med ett av Stockholms s. k. flugmöten bakom planket t. h. På bilden synes också några av renhållningshjonen med sina latrintunnor. Akvarell i Uppsala universitetsbibliotek.

köping till de första att ordna ett avloppsnät.

Frågan om gatubeläggningens art var högst betydelsefull för möjligheten att hålla ytan ren. Den gamla beläggningen med kullersten lämnade mycket övrigt att önska i det avseendet. I Stockholm försiggick sedan mitten av 1800-talet ett målmedvetet arbete med att söka utbyta kullerstenen mot huggen sten och att lägga ordentliga trottoarer för fotgängarna. På gator man inte direkt hann med eller inte hade råd att stenlägga infördes en beläggning med krossad sten, makadam, blandad med finare material. Stenläggandet var ett dyrbart arbete, som långsamt genomfördes i den ena staden efter den andra. I t. ex. Malmö var 1912 blott en fjärdedel av gatorna belagda med huggen sten, lika mycket med fältsten och resten med makadam.

Den redan i Bjärköarätten och stadslagen fastslagna ordningen med fastighetsägarna som ansvariga för gatornas renhållning diskuterades tid efter annan. Många ansåg att väl inte bara husägare utan också andra människor hade glädje av rena gator, varför kostnaden borde bäras gemensamt av alla invånarna och kommunerna överta ansvaret. Detta genomfördes i Stockholm 1895, men i många andra städer har en sådan reform dröjt betydligt längre.

Efter 1895 övertog Stockholms renhållningsverk successivt gaturenhållningen från de privata entreprenörer, som dittills hade utfört arbetet. År 1910 var övertagandet helt genomfört, vilket gjorde det möjligt att bedriva arbetet på ett mera systematiskt och effektivt sätt än tidigare. Vid den tiden utfördes följande gatuarbeten. På morgnarna rengjordes stadens gator genom sopning, de mest trafikerade varje dag och de övriga efter behov. Sopningen utfördes efter bevattning med hästanspända sopmaskiner

på körbanorna och för hand med långa björkriskvastar på trottoarerna. De talrika makadamgatorna skrapades och sopades, när de blivit skadade av regn, och bevattnades, när de i torrperioder åstadkom alltför mycket damm. Den typen av gatubeläggning tycks ha vållat renhållningspersonalen svåra bekymmer. I arbetet ingick också att sanda en del av de stensatta gatorna för att hindra hästarna från att halka. Tvåhundrasjuttiosju man och nittiotre hästar bortförde då varje morgon ca 130 ton sopor från stadens gator.

Under tiden kring sekelskiftet infördes en nyhet i gaturenhållningen genom att en ökande skara arbetare utsändes för att sopa gatorna också på dagen. Var arbetare tilldelades ett visst distrikt och hade till sin hjälp en speciell kärra för sopornas uppsamling. Vid samma tid placerades också för första gången papperskorgar »å stadens förnämligare platser».

Vintertid fick arbetet givetvis en helt annan karaktär. Extrafolk och reservhästar fick inkallas, och alla krafter sattes in på att försöka avlägsna snön – dock helst på så vis att tillräckligt mycket blev kvar att erbjuda gott slädföre. Vintern 1908–09 tycks ha erbjudit speciella problem genom de ovanligt stora snömängderna. Stockholms renhållningsdirektör Karl Tingsten skrev 1911 en historik över stadens renhållningsväsen, ur vilken en stor del av de här återgivna uppgifterna är hämtade. Han beskriver snömängden, vilken forslades bort från gatorna 1908–09, som en snöboll med 120 meters diameter, alltså 15 meter högre än Klara kyrktorn eller en rymd 40 gånger Riddarhuset! All den snön togs bort enbart med hjälp av handkraft och hästar plus en och annan nymodig lastbil.

Snöplogning av vägar var under långliga tider den enda form av organiserad, samfälld renhållning, som förekom utanför städernas hank och stör. Renhållning på landsbygden förblev i övrigt mycket länge en privat angelägenhet, men att hålla vägarna fria för trafik var en för stor uppgift för det enskilda initiativet. Gästgivareordningen av den 12 december 1734 sade bland annat, att det »efter stort snöfall, eller urväder, ålåg närmaste allmoge å landet att ofördröjligen skotta de allmänna landsvägar, där så stora snödrivor kunna finnas, att de resande ej bekvämligen kunna fortkomma». I byarna organiserades därför vanligen snölag med uppgift att hålla bestämda vägsträckor farbara. Inom laget fördelades arbetet genom att en budkavel, »plogklubba», gick på tur mellan lagets medlemmar. Vid snöfall var då den tillfällige innehavaren av plogklubban skyldig att rycka ut och ploga vägen. Flera sådana plogklubbor och uppgifter om sådana är bevarade från olika delar av vårt land.

Om avträdes- och gaturenhållning vållat bekymmer, som avspeglat sig i lagar och förordningar redan under tidig medeltid, så tog man i stället lätt på frågan om hushållssopor. Det dröjde t. ex. ända till 1850 innan myndigheterna i Stockholm skärpte bestämmelserna om sopornas hantering. Ansvaret för denna vilade på fastighetsägarna, som antingen själva eller genom entreprenörer skulle ombestyra att soporna omhändertogs i fastigheterna och med lämpliga mellanrum

forslades därifrån. Bland annat skulle det finnas soplårar på gårdarna att tömmas en gång i veckan under sommarhalvåret och minst en gång i månaden under resten av året. Efterlevnaden av bestämmelserna kontrollerades dock inte så noga och det hände därför att sopor fortfarande kunde hamna i högar på gårdarna eller i rännstenen. Nya stadgor kom till – ordningsstadga för rikets städer 1868 och hälsovårdsstadga för riket 1874.

Ordningsstadgan 1868 bestämde att gator, torg och allmänna platser, med tillhörande trottoarer, rännstenar och avloppstrummor skulle rengöras på tider som magistraterna beslöt. Detsamma gällde portar och gårdsutrymmen. Stadgan förbjöd allt kastande av sopor och avfall i sjöar, kanaler eller vattendrag. Dock fick alltjämt flytande ämnen utsläppas i rännstenarna, om de inte luktade elakt. Om det ansågs nödvändigt, kunde magistraten meddela särskilda bestämmelser för fabriker och andra anläggningar, som förbrukade stora mängder vatten.

Hälsovårdsstadgan 1874 ålade hälsovårdsnämnderna i städerna att bland annat ägna särskild omsorg åt att kommunerna genom sina anordningar skulle underlätta bortforslingen från städerna av avträdesämnen och avskräde från gårdar och gator och annan dylik orenlighet, så att någon brist i renhållningen inte skulle uppstå genom svårighet att få sådana ämnen avlägsnade.

På 1870-talet bildades flera renhållningsbolag i Stockholm, som förutom de tidigare entreprenörerna tecknade kontrakt med fastighetsägarna om sophämtning. På 50- och 60-talen tömdes soporna i pråmar, som staden tillhandahöll i Mälaren och Saltsjön. Pråmarna bogserades dagligen bort av ångbåtar till bestämda upplagsplatser, där soporna tömdes. Efter komposteringen såldes sedan det mesta avfallet som gödsel. På vintern, när isen hindrade sjöfarten, fick soporna i stället tömmas på bestämda platser i staden, t. ex. i Tantolunden, Vanadislunden, Träskängen vid nuvarande Roslagstorg och på platsen nedanför Rosenlunds ålderdomshem m. m. Med den alltmer ökande sopmängden var det klart att denna avstjälpning inom staden inte skulle kunna fortsätta, och 1885 inköpte staden efter mycket letande egendomen Riddersvik och Löfsta för att där inrätta en sopstation. För transporten dit anlades tre inlastningsstationer i Stockholm. Löfsta fick järnväg till Spånga, speciella järnvägsvagnar anskaffades och vid Löfsta byggdes en stor viadukt, från vilken soporna tömdes i en enorm kompost. För latrinens oskadliggörande byggdes en pudrettfabrik. Med den sammansättning sopmassan då hade och med de möjligheter som stod till buds att avyttra slutprodukten till jordbruket, ansågs det ännu bäst att försöka förvandla soporna till jordförbättringsmedel. Mängden skräpsopor var dock så stor, att man redan 1901 måste anlägga en särskild förbränningsugn för att inte upplagen skulle svälla för mycket. Under de närmast följande åren projekterades och uppfördes fyra stycken förbränningsugnar, så konstruerade att värmen från dem tillvaratogs för framställning av ånga och elektrisk kraft.

Under 1900-talets gång har, som vi alla vet, en mängd förändringar skett, som på olika sätt påverkat den offent-

liga renhållningen. Städernas avloppssystem har byggts ut i tidigare okänd grad, vattentoaletterna har så gott som fullständigt slagit ut torrklosetterna, och renhållningen inom den sektorn har förvandlats till ett problem hur man på bästa sätt skall rena avloppsvattnet. Städerna har vuxit oerhört under perioden, samtidigt som den stigande levnadsstandarden medfört en ännu större ökning av sopmängden per individ. Som exempel kan nämnas att Stockholm 1920 hade 95 000 ton sopor, medan sophögen 1957 hade vuxit till 250 000 ton pr år. Den ökande biltrafiken har medfört vidgade krav på gaturenhållningen vintertid både i städerna och på landets alla övriga vägar. Här har ju samtidigt skett en mekanisering av arbetet, så att nu nästan ingenting görs manuellt.

År 1958 trädde en lag i kraft om skyldighet att renhålla gata m. m. Där stadgas att »renhållning i stad inom område, för vilket stadsplan fastställts, av gata, torg, park och annan sådan allmän plats samt allmän väg åvilar staden». Principen är alltså att städerna skall svara för sin gaturenhållning. Men fastighetsägare kan under vissa förutsättningar åläggas av stadsfullmäktige att svara för gångbanornas renhållning. Och fortfarande är det bara ett fåtal av våra städer som själva svarar för den detaljen. Det kan ju vara av ett visst kuriöst intresse för fastighetsägare att veta, att när de sopar sina trottoarer, så fullföljer de en ungefär tusen år gammal tradition här i landet.

Källor och litteratur:

Bjärköarätten, Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, Svenska Landskapslagar V. Upps. 1946.

Swerikes Stadz-Lagh . . . Åhr 1618. Sthlm 1730.

Förordning om Allmänne Gators och Gränders samt Torgz och Publique Platzers tilbörlige renhållande jämte annat mer som här til hörer. Sthlm 1703.

Publication och Förordning om Gators och Gränders renhållande den 22 Dec. 1732. Sthlm.

Sweriges Rikes Lag . . . Åhr 1734. Sthlm 1736.

Giästgifware-Ordning den 12 Dec. 1734.

Förnyad Bygnings-Ordning för Stockholms Stad den 12 Jul. 1736.

Ordnings-Stadga för Rikets Städer, den 24 mars 1868.

Kongl. Maj:ts nådiga Helsowårdsstadga för riket, den 25 september 1874. Svensk Författningssamling nr 68 1874.

Lundin, Claes & Strindberg, August, Gamla Stockholm. Sthlm 1882.

Tingsten, Karl, Stockholms renhållningsväsen från äldsta tider till våra dagar. Sthlm 1911.

Malmö. En skildring i ord och bild av stadens utveckling och nuvarande tillstånd. Malmö 1914.

Tingsten, Karl, Det torra stadsavfallets avlägsnande, i Svenska Stadsförbundets tidskrift, h. 1–2, 1915.

Tingsten, Karl, Fyrtio år i stadens tjänst. Sthlm 1933.

Hansson, Hans, Avlopp och vatten i det gamla Stockholm, i Rörinstallatören aug. 1940.

Troels-Lund, Frederik, Dagligt liv i Norden på 1500-talet, II. Sthlm 1945.

Renhållningsväsendet i Landskrona 1899–1948, redogörelse utarbetad av A. Munck af Rosenschöld. Landskrona 1950.

Sleipner. Stockholms storstädare under 50 år. Sthlm 1950.

Renhållning, Sop- och latrin. Utredning av kommitté tillsatt av tidskriften Hygienisk Revy. Upps. 1957.

Ren stad. Stockholms stads renhållningsverk etthundra år. Sthlm 1959.

Vattenverket 100 år. Minnesskrift utgiven av Stockholms gas- och vattenverk i samarbete med Stockholms stadsmuseum. Sthlm 1961.

Schütz, Fredrik, Teknikens utveckling i det gamla Stockholm, i Sankt Eriks Årsbok 1964.

SUMMARY

Public refuse disposal

Already the oldest Swedish codes of town laws, the Bjärköa-Law which was valid for the first towns of the Early Middle Ages, and the town laws of the High Middle Ages, contain provisions and regulations regarding street-cleaning and refuse disposal in the towns. It is prescribed that the privies must be built at least three feet from the street or the neighbour's house, and that the house-owners are responsible for the paving and the scavengering of the streets adjacent to their houses. The actual collection and disposal of the refuse should be handled by the hangman, the knacker and their helpers.

The handling of the refuse was regarded as something shameful, and this attitude has remained more or less unchanged almost up to the present times. The result was that towns and cities up to the middle of the 19th century and even later existed under miserable sanitary conditions. Around the middle of the last century towns began to lay down drains and sewers, until then all liquid filth ran along the gutters while excrements and street and household refuse, when collected at all, were heaped in mounds inside the towns or in their immediate vicinity. Only in a few cases was it possible to transport the refuse on the water to more distant places. From the middle of the 19th century the towns also tried by stone-paving and macadamizing the streets to facilitate scavengering. In 1895 the Stockholm city council took over the responsibility for the street-scavengering in this city, but it was not until 1958 that this system was confirmed by law valid for all Swedish towns.

Stockholm had its first proper refuse disposal plant in 1885, which, by the way, is still in use. It was first arranged for turning the refuse into soil-improving substance, but from 1901 it was found to be more convenient to burn the refuse.

Anna-Maja Nylén

Elisabeth Strömberg

Elisabeth Strömberg var under åren 1933 till 1950 amanuens vid Nordiska museets allmogeavdelning. Hon stod i första hand för textilavdelningen men var också livligt engagerad i avdelningens verksamhet i dess helhet.

Hennes stora intresse för pedagogisk verksamhet och hennes anmärkningsvärda verbala uttrycksförmåga har givit generationer av elever, vilka drogs till hennes inspirerande föreläsningar, en vidgad syn på den textila slöjden. Själv hade hon fått sin gedigna vävlärarutbildning på Johanna Brunssons vävskola.

Elisabeth Strömberg hade från sin uppväxtmiljö, Orrefors glasbruk, en estetisk träning, som gjorde henne till en av den svenska museivärldens finaste utställare. Hon genomförde i Nordiska museet – och från 1950 på Röhsska Konstslöjdmuseet i Göteborg en rad utställningsuppgifter, där hennes säkra omdöme, mångsidiga bildning och fina känsla för det kulturhistoriska materialets egenart, vare sig det gäller stilpräglat eller lokalt särpräglat material, gav god form och rikt innehåll åt resultatet. Hennes starka känsla av ansvar för sin uppgift förde henne in på en rad stora vård- och konserveringsföretag. Förutom textilierna, som självklart låg inom hennes ansvarsområde, initierade hon konservering av Nordiska museets unika samling av målade bonader, både de textila och de på papper. Hon lade ned ett outtröttligt arbete och personligt engagemang i vården av de kulturhistoriska miljöerna på Skansen, där den livliga utbyggnaden och starkt ökande besökarströmmen under 40-talet krävde extraordinära insatser. I arbetet med den största bondgårdsanläggning som Nordiska museet införlivat med sin miljöavdelning, Delsbogården, hade Elisabeth Strömberg en betydelsefull roll i det

lag, som genomförde verket. Genom resor i landskapet deltog hon i dokumentationsarbetet och skaffade sig en grundlig kännedom om hälsingeböndernas hemkultur, samlade data och föremål och presenterade dem på ett förebildligt sätt i inredningen av Delsbogården. Verksamheten i Göteborg gav henne ytterligare en rad viktiga uppgifter inom den kulturhistoriska miljödokumentationens och miljövårdens område, bl. a. återställandet av Gunnebo, där hennes stora kunnande, praktiska insikter och estetiska sensibilitet skapat förebildliga resultat.

Under de sista drygt tio åren deltog Elisabeth Strömberg i arbetet på att få till stånd en internationellt giltig textilteknisk nomenklatur. Hon hör till dem som arbetade mest intensivt och med beundransvärd uthållighet för att få ut resultat av de mycket komplicerade problem och svårbemästrade kontaktförhållanden, som internationellt samarbete alltid innebär. Det är i hög grad hennes förtjänst att en stencilerad vävteknisk terminologi för Norden med motsvarande termer på franska, engelska och italienska föreligger. Det ligger år av strävsamt arbete, världsomspännande korrespondens och diskussioner på internationellt plan bakom detta resultat och – givetvis – stor kunskap parad med det grundliga tekniska kunnande, som på ett lyckligt sätt förenades i Elisabeth Strömberg. Hon hade ett starkt intresse för internationellt samarbete. Där kom hennes lätthet att uttrycka sig på flera främmande språk och hennes förmåga att sätta sig in i och förstå andras tänkesätt och utgångspunkter väl till pass. Säkert har hennes barndomsmiljö, glasbruket i den småländska skogen med världsomspännande handelsförbindelser, spelat stor roll för att ge henne ett öppet sinne för andra människors levnadsvillkor och tänkesätt. Där har väl också den sociala ansvarskänsla, som var ett så utpräglat drag i hennes väsen, grundlagts och utvecklats.

Med sin rika intuitiva och emotionella begåvning var hon i allmänhet några steg före i diskussioner och samtal. Den gav också hennes varma och vänliga väsen en stor förmåga till medkänsla. Hon var alltid engagerad i att hjälpa kamrater och vänner, kända och okända, i beträngda situationer. Under krigsåren blev hennes hem en samlingsplats för ungdomar från Norge och Danmark. Hon älskade ungdom och den sökte sig till henne. Hon ville göra människor omkring sig glada och var överdådigt givmild med sina tillgångar och sina krafter. Man har svårt att förlika sig med att hon nu är borta.

Nordiska museet under år 1969

Undersökningsverksamhet

Sedan 1890-talet har museet arbetat i fältet för att dokumentera miljöer, arbetsliv och levnadsvanor. Undersökningarna rör idag i stor utsträckning de nutida livsformerna i gamla och nya miljöer och deras utveckling under det senaste halvseklet.

Vid en s. k. djupundersökning inom en viss region, exempelvis en stad med omgivande landsbygd, söker museet belysa miljöer, näringsförhållanden och livsföring som dokumenteras med hjälp av intervjuer, fotografering och beskrivningar samt byggnadsuppmätningar och möbleringsplaner. Intresset koncentreras på livet i dag och så långt bakåt i tiden som meddelarnas minne räcker, för närvarande 1890-talet. Avsikten är att med bestämda intervaller framdeles följa upp en undersökning av denna karaktär och på så sätt få en bild av den fortsatta förändringen. Undersökningar av detta slag utgör en väsentlig grund för museets vetenskapliga verksamhet. Resultaten skall redovisas i publikationer och utställningar.

Ett av de senaste årens objekt av detta slag, som nu tillsvidare avslutats, är undersökningen av storkommunen Östhammar, dvs. de sammanslagna syskonstäderna Öregrund och Östhammar med omgivande landsbygd. Materialet från denna djupundersökning omfattar efter redigering ca 3 500 fotografier, flertalet med beskrivande text, jämte färgbildserier, vidare ca 430 folioblad byggnadsuppmätningar (situation, plan, sektion, detaljer), närmare 400 sidor uppteckningar och intervjuer samt ca 150 sidor byggnadsbeskrivningar, inkluderande möblerings- och funktionsplaner m. m. Av påträffat äldre arkivmaterial har ca 150 foliosidor kopierats eller avskrivits och ett stort antal äldre brandförsäkringshandlingar har i avskrift fogats till det byggnadshistoriska materialet, som för övrigt i kopia överlämnats till Östhammars stad som vederlag för ekonomiskt bidrag. Genom bildandet av storkommunen Östhammar kom bl. a. det gamla Hargs bruk, sedan länge nedlagt som järnbruk, att ligga inom kommungränsen. Den väl bevarade anläggningen har därför lagts in i undersökningen med samma målsättning som gällde i Öregrund och Östhammar.

En djupundersökning av samma slag som den i Östhammar inleddes i maj i Nora stad med omgivande landsbygd. Den syftar till att ge en så fördjupad bild som möjligt av miljö och livsföring inom i första hand Nora stadskärna, den s. k. rutstaden. Av intresse att studera här är hur en avfolkningsbygd övergår i ett fritids- och turistområde.

Undersökningen av mindre herrgårdar i Västmanland och Närke inom Örebro län, vilken påbörjades 1968, har fortsatt i anknytning till Noraundersökningen.

Den i föregående årsredogörelse omtalade byggnadshistoriska inventeringen av Visby inom muren har under året avslutats och det insamlade materialet redovisats till uppdragsgivarna riksantikvarieämbetet och Visby stads saneringsnämnd. Det omfattar ca 1 260 fotografier, 382 beskrivningar och ett 10-tal ritningar. Kvarterskartor efter original i stadens byggnadsnämnds arkiv har bilagts och ett stort antal äldre brandförsäkringar har avskrivits och i vissa fall legat till grund för rekonstruktioner. Materialet har framställts i 6 exemplar, ett till vardera riksantikvarieämbetet, Visby stads saneringsnämnd, Gotlands Fornsal, Länsarkivet i Visby och Nordiska museet.

Det material, som insamlades under fältarbetet 1967 i det planerade dämningsområdet i Vindelälvens biflod Laisälven, huvudsakligen kring byarna Adolfsström och Gautosjö, har under året utarbetats i arkiveringsfärdigt skick. Dessutom har ett antal smärre undersökningar utförts, bl. a. som förarbeten till årets utställningar.

I projektet Norrlands tidiga bebyggelse (NTB) har museet påtagit sig att leda den etnologiska delen rörande jakt och fiske i Norrlands inland.

Brudkroneinventeringen har fortsatt inom ärkestiftet och Linköpings stift. Studier avseende barndräkten har bedrivits vid ett flertal institutioner, arkiv, sjukhus, barnmorskeförbundet etc. På Nord-Koster och i bygden kring Jönköping och Värnamo har insamlats material rörande syföreningarnas verksamhet.

Under året har utgivits en frågelista om mathållning (Sp. 215). I samverkan med Svensk sjuksköterskeförening har en frågelista om sjuksköterskeyrket utsänts till dess medlemmar (ca 34 000) genom Tidskrift för Sveriges sjuksköterskor. Museets frågelistor har under året besvarats av 208 personer.

Insamling av föremål och data

Nordiska museet samlar föremål och data som belyser svenskt liv och arbete fr. o. m. 1500-talet till vår egen tid. Tiden fram till det första världskriget är i allmänhet allsidigt representerad i museets samlingar. Det senaste halvseklet är däremot mindre väl företrätt. Denna brist kan avhjälpas först efter en omsorgsfull planering. För att underlätta kompletteringar och undvika onödiga dubbleringar har avdelningen för Näringsliv och samfund upprättat landskapsvis uppställda register över delar av museets föremålsbestånd. Dessa register har under året överlämnats till länsmuseerna, som utlovat motsvarande förteckningar. Ett annat rättesnöre för insamlingsarbetet är utställningsverksamheten. Av grundläggande betydelse är slutligen museets fältarbeten.

Under året har de tre föremålsavdelningarna förvärvat drygt 2 300 föremål. Biblioteket redovisar en accession av drygt 26 hyllmeter, varav ca 60 procent förvärvats genom publikationsbyte med in- och utländska institutioner. Arkivet eftersträvar förvärv av följande huvudgrupper 1) fotografiska bildsamlingar dokumenterande arbetsliv och näringar, bebyggelse,

dräktskick, husliga sysslor, kommunikationer, ämnen rörande stat och kommun etc. 2) arkivalier rörande samfund och näringsliv, 3) arkivalier belysande förhållanden inom bostadskulturens områden. Museets lokalproblem har i hög grad försvårat programmets genomförande, vilket är beklagligt, eftersom en dokumentation i ord och bild får allt större betydelse i museets verksamhet.

Förvaring, vård och konservering

Förvaringen av det mycket stora föremålsbestånd som icke är exponerat är sedan länge Nordiska museets största problem. Materialet är för närvarande magasinerat i 20 mer eller mindre olämpliga lokaler inom ett område med 20 mils utsträckning. För att underlätta en kommande överföring till ett planerat centralt studiemagasin har en tidigare påbörjad sammanföring av likartade grupper fortsatts. Av samma skäl har Textilavdelningen prövat nya förvaringsenheter.

De spridda och överlastade magasinen försvårar och fördyrar nödvändig vård och konservering. Mera krävande konserveringsarbeten har i allmänhet begränsats till insatser i samband med utställningsförberedelser. Dessutom har rostskyddsbehandling skett av ett omfattande järnmaterial och en översyn utförts av fanérade 1700-talsmöbler.

Bearbetning och forskning

Under året har för kommande publikationer bearbetats material rörande båtar, hantverk, fäbodliv och bebyggelse i Ringarum i Östergötland, vallning och herdesystem, värmlandsfinnarnas föremålsbestånd, yxan och sågen i skogsbruket, bostadens hygien och lapsk kultur. En översättning har påbörjats av Johan Turis efterlämnade anteckningsböcker. Konstnären Ossian Elgströms anteckningar från Jukkasjärvi socken har uppordnats och bearbetats.

Forskningarna rörande svenska guldsmeder 1850—1912 har fortsatt liksom insamlandet av arkivmaterial rörande guldsmederna i landsorten. Arbetet har fortskridit så långt att materialet nu kan börja sammanställas för publicering.

Ett omfattande manuskript om Gunnebo landeri i Göteborg av framlidne fil. dr Arvid Bæckström har bearbetats för publicering i Nordiska museets Handlingar.

I Folkminnessamlingen har utarbetandet av en bearbetad och systematiserad datasamling på området folksed, folktro och folkdikt fortsatt. Samlingen har tillkommit genom excerpering av upptecknings material i museet och andra arkiv, som utförts av AMS-personal. Excerptsamlingen har under året utökats med tillhopa 56 832 A:5-kort. Särskild uppmärksamhet har under året ägnats ordspråk och ordstäv.

Under året har påbörjats en liknande excerperingsverksamhet, avseende materiell kultur, i Länsarbetsnämndens lokaler, Lövholmsgatan 12. Dit har också, för uppordnande, förts större delen av framlidne professor Sigurd Erixons vetenskapliga kvarlåtenskap.

Vid museet har tidigare utarbetats ett system för användning av automatisk databehandling vid registrering av museiföremål. Detta system, som till-

lämpas vid den pågående genomgången av Skoklosters slotts och Löfstads slotts samlingar, har under året börjat användas även vid nyregistrering av Kungl. Livrustkammarens samlingar.

Vid nomenklaturundersökningen har grupperna »Bärdon», »Släpdon» och »Meddon» helt genomarbetats för att anpassas till databehandling.

Nordiska museets gårdar

Nordiska museets anläggningar utanför museibyggnaden får allt större betydelse ju snabbare den allmänna strukturomvandlingen påverkar bebyggelse och miljöer. Anläggningarna utgörs av en serie orubbade enheter från den enkla bondgården till det kompletta godset, alla bevarade i sin ursprungliga miljö. Det är lätt att inse vilka värden dessa anläggningar representerar ur kultur- och naturvårdssynpunkt. Vården av anläggningarna kräver betydande insatser från museets sida. Den genomförs både med statsmedel och med anslag från fonder och enskilda.

Intill *Svindersvik* i Nacka har byggnadsarbeten hela året pågått för den nya Värmdöleden. Markvårdsarbeten med anslag från arbetsmarknadsstyrelsen har fortsatt i Svindersviks trädgård och park och i parken vid *Tyresö*. Vid *Julita* i Södermanland har omläggningen av stora husets tak fortsatt. Tegelbrukets tak och väggar har reparerats. I enlighet med krav från natur- och hälsovårdande myndigheter har en effektivare rening av avloppet från Julita gård till sjön Öljaren projekterats. Skogsförvaltningen har skötts av forstmästare Axel Gustawsson, som även svarat för tillsynen av arrendegårdar och torp. Vid *Härkeberga* kaplansgård och *Matsgården* i Östbjörka har smärre reparationer utförts.

De omfattande grundförstärkningar, som under de senaste åren utförts av fastigheten Python nr 5 (*Nygränd* 2) i Stockholm, har avslutats under året. Medel härför har, som led i en försöksverksamhet, ställts till förfogande av Stockholms stad under förutsättning att Stockholms snickarmästareförening får disponera lokaler i huset. Snickarmästareämbetet ägde huset under senare hälften av 1700-talet. Arbetet har letts av direktör Ivar Ahlgren vid Kansliet för saneringsfrågor inom staden mellan broarna. Sandstensportalen har konserverats för medel som Skandiakoncernen ställt till förfogande. Omläggning av yttertaket samt lagning och omputsning av fasaden har bekostats av Nordiska museet.

För underhållet av Nordiska museets byggnader på Djurgården svarar byggnadsstyrelsen sedan 1 juli 1967. *Villa Lusthusporten* har fr. o. m. professorsskiftet 1969 i sin helhet kunnat disponeras av Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet. Detta har medfört betydande inredningsarbeten. Därvid har vanprydande ingrepp i planering och arkitektur eliminerats så att byggnaden så långt möjligt återställts i sitt ursprungliga skick.

Undervisning

Museets undervisning bedrivs på många olika plan och genom många olika verksamheter.

Undervisningen i Folklivsforskning vid Stockholms universitet är genom överenskommelse mellan museet och

universitetet knuten till den till museet donerade s. k. Hallwylska professuren i ämnet och till Institutet för folklivsforskning.

Kurser och föreläsningar för allmänheten anordnas regelbundet av museets undervisningsavdelning i samarbete med olika bildningsorganisationer.

I anslutning till museets utställningar arrangeras särskilda program för besökarna, informationer, diskussioner osv.

Museets sakkunskap på skilda områden tas alltmer i anspråk för den yrkesinriktade undervisningen.

Numerärt sett är undervisningen för skolor av olika slag av den största omfattningen. Nära 20 000 skolelever på skilda nivåer har under året erhållit undervisning i museet. På Skansen, där museet också har att svara för skolundervisningen, var elevernas antal 8 500.

Ända från sin tillkomst har museet stått allmänheten till tjänst med upplysning och rådgivning inom de olika fält, som institutionen företräder.

Utredningar

Under hösten 1968 har arkitektfirman Ahlgren Olsson och Silow (AOS) på byggnadsstyrelsens uppdrag gjort en dispositionsplan för Nordiska museets byggnad på Djurgården. AOS förutsatte då att museets lokalbehov skulle kunna täckas inom den befintliga byggnaden under förutsättning att Livrustkammaren flyttades till Kungl. Slottet. Även MUS 65 räknade med detta i sin skrivelse till museet 24.1. 1969 med begäran om uppgifter om museets framtida verksamhet och därmed förenade lokalbehov.

En arbetsgrupp inom museet med representanter för alla avdelningar analyserade dispositionsplanen och framlade resultatet för byggnadsstyrelsen och AOS 12.6.1969. Arbetsgruppens representanter fastslog då att museets verksamhetsprogram inte kunde fullföljas inom ramen för befintliga lokaler.

Från byggnadsstyrelsens sida begärdes ett nytt program för museets framtida verksamhet och för denna nödvändiga lokaler. Programmet skulle göras utan hänsyn till den befintliga museibyggnaden. Till byggnadsstyrelsen och AOS överlämnades 31.7. 1969 dels en programutredning rörande museet, dels en funktionsbeskrivning blockvis och dels en PM rörande behovet av centralmagasin. På grundval av detta material beslöts att ärendet skulle föredras för MUS 65 och att museet i samarbete med AOS samtidigt skulle lägga fram två alternativa lösningar till lokalplanering. Det ena alternativet skulle baseras på ett nedprutat program för verksamheten och innebära användning av enbart den befintliga museibyggnaden. Det andra alternativet, baserat på ett fullständigt program, skulle omfatta även en tillbyggnad, innehållande bibliotek, arkiv, föreläsningssal, tjänsterum, fotoateljé och vissa konserveringslokaler.

Vid sammanträdet med MUS 65, då även representanter för byggnadsstyrelsen och AOS deltog, redovisades de två alternativen och deras förhållande till museets verksamhetsprogram. MUS 65 begärde för sitt ställningstagande i ärendet kompletterande uppgifter om museets accessionspolitik, dess förhållande till regional-

museerna och det planerade centralmagasinet på Julita gård. De begärda kompletteringarna överlämnades till MUS 65 19.11.1969.

Hans Hansson

En utförlig årsredogörelse, upprättad avdelningsvis, finns i stencilerad upplaga tillgänglig vid Nordiska museets bokförmedling, varifrån den kan rekvireras mot en expeditionsavgift av 5 kr.

NORDISKA MUSEETS NÄMND

Mandattiden för den av Kungl. Maj:t den 28 juni 1963 förordnade nämnden utgick den 30 juni 1969. Fr. o. m. den 1 juli 1969 t. v. intill utgången av juni 1971 är följande personer av Kungl. Maj:t förordnade att vara ledamöter av museets nämnd, nämligen ledamoten av riksdagens andra kammare stadskassör Rune Carlstein, ordf., professor Erik Anners, styresmannen Hans Hansson, riksarkivarien Åke Kromnow, överintendenten Åke Meyerson, författaren Birger Norman och bankdirektören Lars-Erik Thunholm.

ANSLAG

Statsanslaget till museets drift under budgetåret 1969/70 utgick med 5 949 000 kr.

TJÄNSTETILLSÄTTNINGAR

Innehavaren av museets professur i nordisk och jämförande folklivsforskning professor John Granlund avgick ur tjänsten med ålderspension den 30 juni 1969. Professuren ledigförklarades den 25 mars 1968. Efter sedvanligt sakkunnigförfarande beslöt nämnden att till innehavare av tjänsten fr. o. m. 1 juli 1969 föreslå docenten Mats Rehnberg, vilket förslag av Kungl. Maj:t prövades och fastställdes den 27 juni 1969.

Byrådirektören och chefen för museets administrativa och kamerala avdelning jur.kand. Viveka Granlund beviljades avsked med pension med utgången av juni 1969. Till ny innehavare av tjänsten fr. o. m. 1 juli 1969 förordnade nämnden den 3 juni byrådirektören vid Tekniska Högskolan jur.kand. Sanfrid Fenger.

BESÖKSSTATISTIK

Nordiska museet hade 1969 102 495 besökare. Därav 23 232 i grupper (1 160 st.), som erhöll undervisning i museet. Motsvarande siffror 1968 var 120 933 besökare, därav 26 440 i 1 277 grupper.

Svindersvik hade under året 1 442 besökare, Tyresö slott 3 075, Julita: Stora Huset 12 081, museet 16 285, Härkeberga ca 3 000.

UTSTÄLLNINGAR

Sedan föregående år kvarstod de tillfälliga utställningarna Flower-power i Floda (t.o. m. 5.12), Julen på landet (t.o.m. 12.1), 1700-talets bonde (t.o.m. 7.10), 20-tal (t.o.m. 2.3), Tryck på tyg (t.o.m. 27.5) samt Yxa och såg (hela året).

Permanenta utställningar

By, gård, arbete. Hallplanets SÖ utställningssvit. Kommissarie: förste intendenten Eskeröd. Vernissage 7.3.

Tillfälliga utställningar

Glasarbetare. 28.3–31.8. Salen för tillfälliga utställningar. Utställningen producerades av en arbetsgrupp bestående av licentiaten Berg, intendenten Bonge-Bergengren, intendenten Holmquist, amanuensen Pettersson och intendenten Österman samt ingenjör Sören Brunes som utställningsarkitekt.

Pressglas ur Bertha Langlets samling. 1.6–1.10. Förrummet till avd. Mat och Dryck. Kommissarie: amanuensen Conradson.

Symaskinen – i hemmet, i verkstan, i industrin. 12.6– . Textilhallen. Kommissarie: intendenten Sjöqvist.

Visbyinventeringen. Skärmutställning på Torget. Kommissarie: intendenten Nyström.

Giftas – eller ej? 2.10–. Salen för tillfälliga utställningar. Kommissarie: intendenten Nodermann-Hedqvist.

Nordiska museets arbetarminnen. 30.10–30.11. Skärmutställningen på Torget. Kommissarie: förste intendenten Skans Nilsson.

Höganäskeramik. 1.11– . Förrummet till avd. Mat och dryck. Kommissarie: amanuensen Conradson.

Tröja och väst till vardag och fest. 12.12– . Ett monterarrangemang i Folkdräktsalen. Kommissarie: intendenten Danielson.

Vandringsutställningar

Din skål, min skål, alla vackra flickors skål. En utställning av dryckeskärl sammanställd till kulturolympiaden i Mexico City. Har därefter visats i Minneapolis och Philadelphia. Kommissarie: intendenten Nodermann-Hedqvist.

Folklig läkekonst, som tidigare visats i Nordiska museet, har omordnats till vandringsutställning och under 1969 visats på följande orter: Vänersborg, Åmål, Trollhättan, Karlstad, Dals Ed, Halmstad, Alingsås, Varberg. Vandringen fortsätter under 1970.

Hemslavinna – yrkeskvinna, som under 1968 visades i Nordiska museet, har under 1969 visats på följande orter: Östersund, Landskrona, Örebro, Visby, Kristianstad, Önnestad, Hälsingborg.

Norsk folkkonst. Arrangerades av Nordiska museet i samarbete med Vänersborgs museum. Har under året visats i Vänersborg, Åmål, Trollhättan och Skara. Vandringen fortsätter under 1970.

1700-talets bonde, som visades i Nordiska museet t.o.m. 7.10, omordnades därefter till vandringsutställning och visades under hösten i Åmål och Vänersborg. Vandringen fortsätter under 1970.

20-tal. Utställningen kvarstod i Nordiska museet t.o.m. 2.3, varefter den omordnades till vandringsutställning och visades i Trollhättan, Vänersborg, Åmål, Borås och Alingsås. Vandringen fortsätter under 1970.

Visbyinventeringen. Skärmutställning under hösten 1969 i Gotlands fornsal samt i Visby stadsbibliotek.

Öregrund-Östhammarundersökningen. Skärmutställning under hösten i Upplandsbankens lokalkontor i Öregrund och Östhammar.

PUBLICERING

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok. 294 s.

I serien Nordiska museets handlingar

Nr 71 Deep sea sailors. A study in maritime ethnology, av Knut Weibust. 512 s.

I pocketserien Normus

Bakom polisens kulisser, av Gustaf Adolf Blomberg. 194 s.

A guide to Nordiska museet. 9th ed. 32 s.

Symaskinen i hemmet, i verkstan, i industrin, av Kerstin Sjöqvist. 10 s.

Giftas – eller ej?, av Maj Nodermann-Hedqvist. 4 s.

Översyn av den familjerättsliga lagstiftningen. Utdrag av protokollet över justitieärenden, hållet inför Hans Maj:t Konungen i statsrådet på Sofiero den 15 augusti 1969. 14 s.

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek. Nr 19–22 (stenciltr.). 88 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. Nr 94 (stenciltr.). 12 s.

I samarbete med Föreningen för svensk kulturhistoria och Folklivsarkivet i Lund har museet utgivit 4 häften av tidskriften Rig, varav fjärde häftet med egen paginering innehåller ett register för tiden 1918–1967. 128+ 55 s.

Förste intendenten Andrén:

Nordiska museet (tills. med Hans Hansson), i Museistaden Stockholm, s. 34–38. (Även tysk upplaga.) Bonniers.

En nyupptäckt Julitamålning av Allart van Everdingen, i Sörmlandsbygden, s. 9–14.

Recension: Sten Rentzhog, Stad i trä, i Rig, årg. 52, s. 42–43.

Intendenten Bergengren:

Automatic data processing in the registration of museum collections, i Norwegian Archaeological Review, vol. 2, s. 63–67.

Amanuensen Brück:

Bystämma i en dalaby vid sekelskiftet, i Nord-Nytt, nr 2, s. 36–39. (Även i Etnologiska aspekter på studiet av politik, NEFA-Debat 1, Khvn, s. 22–25.)

Amanuensen Erikson:

Register till Rig 1918–1967. 55 s. (= Rig, årg. 52, h. 4.)

Förste intendenten Eskeröd:

Methodische Gesichtspunkte komparativer Studien von europäischen Agrarmilieuen, i Acta Museorum Agriculturae, Prag, s. 101–107.

Om byar, i Skogsbygd, utg. av Södra Sveriges skogsägareförening, s. 34–37.

Intendenten Granlund:

Luktdosor – samlingsobjekt, i Antikhandlaren, sept., s. 8–9.

Recension: Alf Bøe, Porsgrunds porselænsfabrik, i Rig, årg. 52, s. 32–33.

Professor Granlund:

Högsby socken och dess byar, näringsliv samt sed och tro, i Högsbyboken, del I, s. 63–562. Utg. av Högsby kommun.

Bröllopsfunktionärer, i Fataburen, s. 133–149.

Artiklarna Roland; Rop; Ryssja; Räfsa, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 14.

Svensk redaktör för Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Assistenten Grape:

Från Kungl. Myntet, i Samfundet S:t Eriks årsbok, s. 181–198.

Styresmannen Hansson:

Nordiska museet (tills. med Erik Andrén), i Museistaden Stockholm, s. 34–38. (Även tysk upplaga.) Bonniers.

Intendenten Hedqvist:

Recension: Norrländskt arbetsliv under 1700-talet. Nordiska museets handlingar 65, i Rig, årg. 52, s. 126–127.

Amanuensen Hellspong:

Ledarskapets villkor i en nordsvensk by, i Nord-Nytt, nr 2, s. 30–35. (Även i Etnologiska aspekter på studiet av politik, i NEFA-Debat 1, Khvn, s. 16–21.)

Svensexor och möhippor, i Fataburen, s. 105–120.

Recension: Åke Daun, Upp till kamp i Båtskärsnäs, i Rig, årg. 52, s. 123–125.

Intendenten Holmquist:

Recension: Kulturen 1966, 1967, 1968, i Rig, årg. 52, s. 90–91.

Förste bibliotekarien Jansson:

Artiklarna Regnskabsår: Sverige o. Finland (tills. med Gunvor Kerkkonen); Rotula; Rummål: Sverige; Runkalendarium; Rydaholmsaln, – skäppa; Räknebräde och Saltus lunæ, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 14.

Recension: Nils Sahlgren, Äldre svenska spannmålsmått. Nordiska museets handlingar 69, i Rig, årg. 52, s. 112–117.

Redigerat (tills. med Sten Lundwall) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek.

Intendenten Kjellström:

Lapparnas frierier och bröllop, i Fataburen, s. 193–218.

Samer på Uppsalamarknad, i Jämten, årg. 63, s. 56–58.

Vårflyttning 1968, i Norrbotten, s. 209–221.

Samerna i Kaitumområdet, i Sveriges Natur, årg. 60, nr 2, s. 70–72.

Lapska ristningar på kopparplattor, i Vår konst, nr 2–3, s. 26–27.

Från Kaitumdalen och Unikt fjällfynd till Nordiska museet, båda i Samefolket, årg. 50, nr 1, s. 14–17.

Dagbok från en raid, i Utflykt, nr 5, s. 10–13, 30.

Recensioner: Runo J:son Lette (red.), Mönsterbok i samisk slöjd – Harald Hvarfner (red.), Sameslöjd, i Rig, årg. 52, 36–37.

Förste intendenten Lagerquist:

Recension: Jørgen Sprogøe Køster, Sadelmageriet, i Rig, årg. 52, s. 48.

Intendenten Lindberg:

Redigerat Fataburen.

Förste arkivarien Lundwall:

Redigerat (tills. med Sam Owen Jansson) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek.

Intendenten Nodermann-Hedqvist:

Giftas eller ej? Folder. 3 s.

Giftas – eller ej?, i Fataburen, s. 7–8.

Recensioner: Bengt Rapp, Målaren Paul Hallberg i Hudiksvall och hans nürnbergska kopparstycken. Bidrag till det svenska sjuttonhundratalets ikonografi. Antikvariskt arkiv 34, i Fornvännen, årg. 64, s. 55–57. – Ingemar Svensson (text) & Hilding Mickelsson (foto), Hälsingemålningar, i Fornvännen, årg. 64, s. 139–140.

Förste intendenten Nylén:

Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut. 421 s. 12 pl. bl. Håkan Ohlssons förlag, Lund.

Hemslöjdsföreningarnas arkiv, i Hemslöjden, nr 2, s. 29–30.

Intendenten Nyström:

Sommarmålaren på Lilla Tyresö, i Tyresö. Från forntid till nutid, s. 31–44. Tyresö kulturnämnd.

Amanuensen Näsström:

Pigbröllop hos Årstafrun, i Fataburen, s. 169–180.

Professor Rehnberg:

Recension: Lisa Johansson, Saltlake och blodvälling, i Rig, årg. 52, s. 37–38.

Intendenten Sjöqvist:
Symaskinen i hemmet, i verkstan, i industrin. Utställningsfolder. 10 s.

Intendenten Stavenow-Hidemark:
Recensioner: Gordon Russell, Designer's trade och Eva von Zweigbergk, Hemma hos Carl Larsson, i Form, årg. 65, nr 2, s. 60 resp. 92–93.

Intendenten Tillhagen:
Finnen und Lappen als Zauberkundige in der skandinavischen Volksüberlieferung, i Kontakte und Grenzen: Festschrift für Gerhard Heilfurth, s. 129–143.
Den som klär ut sig till brud blir aldrig gift, i Fataburen, s. 73–84.
Artiklarna Rida frimarknad; Rävspel, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 14.

Docenten Weibust:
Deep sea sailors. A study in maritime ethnology. Akad. avh. vid Stockholms univ. XV, 496 s. 2 pl. bil. (Utökad uppl. = nr 71 i serien Nordiska museets Handlingar XVI. 512 s. 2 pl.bil.)

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

Styresman:
Fil. dr Hans Hansson, 64

AVD. 1 NÄRINGSLIV

Förste intendent fil. dr Albert Eskeröd, 37, 47
Intendent fil. lic. Anders Nyman, 56, 64
Intendent fil. kand. Eric Hedqvist (tj. led.), 65
Intendent fil. lic. Mátyás Szabó, 67
E. intendent fil. kand. Eva Rosander, f. Jönsson, 69
E. amanuens fil. kand. Lajla Benedy, f. Walter, 64
Kontorist Ingrid Boëthius, f. Kronning, 65, 66

Lapska sektionen
Intendent fil. lic. Rolf Kjellström (part. tj.led.), 67
Intendent fil. kand. Heidi Henriksson, 69

Föremålsregistreringen
Intendent fil. kand. Göran Bergengren, 62, 64
Assistent Mona Palmé, f. Löthgren, 46, 66
Märkerska Anna Sjöbom, 08

AVD. 2 BOSTADSSKICK

Förste intendent fil. dr Erik Andrén, 37, 49
Intendent fil. lic. Kersti Holmquist, f. Wallér, 49, 60
Intendent fil. lic. Christian Axel-Nilsson, 60, 63
Intendent fil. lic. Maj Hedqvist, f. Nodermann, 64
Intendent fil. lic. Elisabet Hidemark, f. Stavenow, 56, 60
E. intendent fil. kand. Lis Granlund, f. Rosenberg, 68
Intendent fil. lic. Eva Lis Bjurman, f. Nørgaard, 62, 64
Intendent fil. kand. Inger Bergengren, f. Bonge (½-tid), 60, 64
Amanuens fil. lic. Birgitta Conradson, f. Carlestam (t. f. ½-tid), 69
Kontorist Britta Bingley, f. Bergquist (½-tid), 64, 68
Kontorsbiträde Hedda Sandström, f. Geber (½-tid), 65

Rustmästarlaget
T. f. målningskonservator Elof Carlsson, 38, 68
Möbelkonservator Carl-Axel Holm, 45, 67

Museiassistent Sigvard Hedblom, 30, 65
T. f. rustmästare Åke Lindholm, 39, 68

Magasinslaget
Förrådsmästare Nils Nilsson, 30, 65
Förrådsförman Arne Karlsson, 42, 67
Förrådsförman Bertil Granqvist, 47, 67

För båda lagen gemensam personal
Hantverkare Tage Johansson, 50, 61
Hantverkare Albert Kristensson, 59, 64
Hantverkare Anthe Ohlsson, 59, 61
Hantverkare Manne Göransson, 64, 65
Förrådsman Per Olof Wallgren, 60, 67

AVD. 3 TEXTIL

Förste intendent fil. dr Anna-Maja Nylén, 38, 61
Intendent fil. kand. Kerstin Sjöqvist, f. Carlson (tj.led.), 44, 61
Intendent fil. kand. Inga Wintzell, f. Wikland (tj.led. ½-tid), 50, 64
Intendent fil. kand. Sofia Danielson, f. Anderson, 65, 66
E. amanuens fil.kand. Marianne Erikson, 69
Amanuens fil. kand. Ingrid Bergstrand, f. Ahlgren, 67
Konserveringsassistent Karin Hanses, 27, 65
Museibiträde Lisa Eriksson, f. Wallander, 63
E. textilvårdarinna Märta Krantz, f. Andersson, 28
Museibiträde Karin Pers, f. Eriksson (½-tid), 69
E. kontorsbiträde Else Pihl, f. Wener (½-tid), 65

Textilkonserveringen
Konservator textilkonstnärinna HKS Marie-Louise Dagel, f. Wulfcrona (tj. led. ½-tid), 52, 65
Konserveringsassistent textilkonstnärinna HKS Birgitta Bergman, f. Elg (tj. led. ½-tid), 55, 66
E. konserveringsassistent vävlärarinna Ingrid Wahlström, f. Welin (½-tid), 64, 66

KULTURHISTORISKA UNDERSÖKNINGEN

Förste intendent fil. dr Marshall Lagerquist, 36, 58
Intendent fil. lic. Marianne Olsson, f. Hagstroem, 48, 60
Intendent fil. kand. Annika Österman, f. Berggren, 62, 64
Intendent fil. kand. Bengt G. T. Nyström, 68
Intendent ingenjör Sander Rosén (arv.-bef.), 31, 68
Assistent Brita Stjernswärd, 31, 65
Assistent arkitekt HKS Bertil Wetter, 53, 65
Assistent Birger W. Grape, 60, 65
Avd.-registrator kansliskrivare Dagmar Hullström, 37, 65
Förste ritare ingenjör Anita Nordin, f. Bruder, 68, 69
Förste institutionsbiträde Brita von Knorring, f. Standertskjöld (½-tid), 65, 66
Kontorist Birgitta Munthe, f. Ribbing, 65, 68

UNDERVISNINGSAVDELNINGEN

Förste intendent museilektor fil. lic. Skans Torsten Nilsson, 63, 66
Intendent fil. kand. Ernst-Folke Lindberg, 51, 64
Intendent folkskollärare Hans Medelius, 59, 64
Intendent Teje Colling, f. Brodin, 62, 68
E. assistent fil. kand. Bo Nilsson, 69
Kontorist Eva Olsson, f. Brithon (tj.led.), 63, 66
Vik. kontorist Inger Lonæus, f. Johansson, 69
Kontorsbiträde Hans Olsson, 69

BIBLIOTEK OCH ARKIV

Biblioteket
Förste bibliotekarie fil. dr Sam Owen Jansson, 30, 61
Bibliotekarie fil. kand. Karin Ehrnborg, f. Hallström, 47, 65

Amanuens fil. kand. Karin Näsström, f. Näsström, 59, 65
Biblioteksassistent Enar Eriksson, 51, 65
E. kontorist Lena Cederström, f. Böök (½-tid), 66

Arkivet
Förste arkivarie fil. dr Sten Lundwall, 42, 66
Intendent fil. lic. Rut Liedgren, 43, 58
Intendent dr philos. Carl-Herman Tillhagen, 39, 61
Intendent fil. kand. Inga-Britta Sandqvist, f. Winberg, 64, 69
Intendent fil. kand. Barbro Ryberg, f. Lindskog (avlönad av AMS), 69
Kontorist Signe Broström, f. Broström, 64, 68
T. f. kontorist Ingegärd Ehrving, f. Sundvall, 66

Fotoateljén
Assistent Åke Grundström, 49, 57
Assistent Märta Claréus, f. Claréus, 27, 57
Assistent Ulla Wåger, 52, 66
Fotograf Terttu Höglund, f. Rantanen, 58, 67
Förste fotobiträde Birgit Flemberg, 66, 68
Förste fotobiträde Linnéa Palén, f. Larsson, 66
Fotobiträde Hans Koegel, 65
Fotobiträde Kerstin Priede, 66
Fotobiträde Siv Jansson, 67

ADMINISTRATIVA OCH KAMERALA AVDELNINGEN
Byrådirektör jur. kand. Sanfrid Fenger, 69
Byråsekreterare fil. kand. Ann Marie Huss, f. Hedenius, 54, 60
Kamrer Gunvor Wreiman, f. Karlsson, 46, 65
Bokhållare Lillemor Kihlskog, f. Andersson, 44, 67
T. f. kansliskrivare Märtha Rudén, f. Pettersson, 69
Kansliskrivare Anne von Friesendorff, 64, 66
Kansliskrivare Astrid Sonnentheil, 64, 69
Kontorist Torbjörn Löfström, 68, 69
Kontorist Margit Svensson, f. Edström, 65, 67
E. kontorsbiträde Nelly Andersson, f. Persson, 52, 68
Museivärdinna Eleonora Marlöv, 67
Bilförare Lennart Lindström, 67
Kontorsbud Bengt Singman, 68
Materialförvaltare Gunnar Göransson, 65, 68
Maskinist Arvid Forss, 62
Museivakt Rune Glad, 68, 69
Museivakt Bengt Wallander, 68, 69
Museivakt Ingrid Wahlquist, f. Liwendahl, 62, 65
Visningsvakt Anders Appelblom, 64
Visningsvakt Sven Nyström, 63
Visningsvakt Ruben Mård, 68
Visningsvakt Svea Blomberg, 69
Visningsvakt Märta Törnby, 69
E. vakt Birger Näslund, 63
E. vakt Birger Widing, 63
Trädgårdsförman Harry Karlsson, 68, 69
Städerska Elin Andersson, f. Danielsdotter, 65
Städerska Doris Bergström, f. Österberg, 67
Städerska Dagny Pettersson. f. Karlsson, 56
Städare Ferenc Kozma, 68
Städerska Rosa Kozma, 69
Städare Illemar Moritz, 69

INSTITUTET FÖR FOLKLIVSFORSKNING
Institutionsprefekt professor fil. dr Mats Rehnberg, 69
Docent fil. dr Knut Weibust (avlönad av univ.), 69
Amanuens fil. kand. Ulla Brück, 68
Studievägledare fil. lic. Björn Ranung (deltid, avlönad av univ.), 69
Kontorsskrivare Lisa Löfman, 44, 66
Kansliskrivare Margit Stoye, f. Bergschöld, 45, 66

Förste institutionsbiträde Ingrid Vallin, 61, 65

HÄRKEBERGA

Platsrepresentant fru Linnéa Karlsson

JULITA GÅRD

Godsförvaltningen
Vaktmästare Nils Andersson
Trädgårdsmästare Sven A. Karlsson

Skogsförvaltningen
Forstmästare Axel Gustawsson
Byggmästare Gunnar Larsson
Skogvaktare Nils Bäcklin
Skogsarbetare Sven Andersson
Skogsarbetare Tore Gustavsson
Skogsarbetare Artur Karlsson
Skogsarbetare Harry Olsson
Skogsarbetare Per A. Persson
Skogsarbetare Rune E. Persson
Skogsarbetare Sven E. Pettersson
Apterare K. Evert Pettersson
Arrendator Artur Fredriksson
Arrendator Ragnar Holmberg
Arrendator Nils Nyberg
Arrendator Arne Karlsson
Skogsarbetare Nils Lundberg

MATSGÅRDEN

Platsrepresentant Givars Anders Andersson

SVINDERSVIK

Platsrepresentant fru Astrid Sandberg

TYRESÖ

Trädgårdsmästare Bror Danielsson
Parkarbetare Gustaf A. Johansson

Skansen under år 1969

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Underhållsarbete

Omfattande reparationsarbeten av de kulturhistoriska byggnaderna har ägt rum under året. Sålunda har en upprustning av Ölandskvarnarna påbörjats. Kvarnen från Glömminge skall inrättas för att kunna fungera sommartid. På marknadsgatan har flera tak lagts om, södra bodraden dränerats och väggarna impregnerats med färglös cuprinol. Rötskadat och insektsangripet virke har bytts ut. Skorstenen på Kyrkhult har iordningställts och ny ugnsbotten av tegel har lagts. Reparation av Laxbrostugans tak har förberetts.

När Enskededalens nya sjukhus började byggas 1969, blev man tvungen att riva ett konvalescenthem på platsen, under 1700-talet mera känt som krogen Stora Gungan. Skansen erbjöds av Stockholms stad att överta anläggningen för återuppförande. Då finansieringen av detta ännu inte lösts, har byggnaden tills vidare lagrats på Skansen. Vid nedmonteringen under juli–aug. 1969 deltog personal från Skansen.

Skogsarbetarkojan har flyttats från norra delen av Skansen till skogspartiet mellan Bergsmansgården och Torslunden. Halmtäckning av Oktorpsgården, efter eldsvådan Valborgsmässoafton 1968, har utförts av Harry Jansson, Grevie, Halland. Vidare har Oktorpsgårdens gårdsplan dränerats. Samtidigt har smärre reparationer företagits för att gården skulle kunna mottaga de husdjur som 1969 för första gången visats där för allmänheten.

Gärdesgårdarna har setts över av Daniel Danielsson från Rättvik. Fatburen, som inretts till rekvisitaförråd, har fått taket tjärat. Hällestadsstapeln har rödtjärats. Vid Skogaholms herrgård har målats manbyggnadens takbalustrad och yttre snickerier, paviljongernas och lusthusets ytterväggar samt staketet. Vidare har Skogaholms köksflygel sanerats mot husbock. Hästarna på Cirkusbyggnadens tak har nedmonterats och i väntan på reparation uppställts i Galärvarvets verkstadshall.

Textilrummet i Röda Längan har ombyggts till verkställande direktörens tjänsterum. Textilierna m. m. har temporärt flyttats till arkivet ovanför elmottagningsstationen. Under året har utarbetande av skyltar på svenska och engelska för de kulturhistoriska byggnaderna fortgått kontinuerligt.

Öppethållande, aktiviteter

Under tiden januari–april har följan-

de kulturhistoriska byggnader hållits öppna klockan 11–15. Vardagar: Bollnässtugan, Gubbhyllan, Seglora kyrka och Älvrosgården. Söndagar: Boktryckeriet, Bollnässtugan, Gubbhyllan, Moragården, Posthuset, Seglora kyrka, Tottieska malmgården, Väla skola och Älvrosgården. Under sommarsäsongen maj–september har flertalet kulturhistoriska anläggningar hållits öppna för besökare klockan 11–17. Under oktober–december hölls Bollnässtugan, Gubbhyllan, Oktorpsgården, Seglora kyrka och Älvrosgården öppna vardagar mellan 11—15 samt söndagar dessutom Boktryckeriet, Moragården, Posthuset, Statarlängan, Tottieska malmgården och Väla skola. Glashyttan och Krukmakeriet har liksom tidigare varit utarrenderade och har med undantag av den kallaste perioden av året varit i verksamhet och tillgängliga för dagligt besök. Under vinterhalvåret har samtliga byggnader dessutom hållits tillgängliga efter besökandes önskan genom regelbundna turer klockan 12, 13 och 14. Varje söndag har fröken Skansen lett dessa turer.

Som under tidigare år har det varit avdelningens strävan att i samarbete med programavdelningen söka levandegöra de olika miljöerna genom att låta besökarna uppleva så många aktiviteter som möjligt i och kring hus och gårdar. Sålunda har sammanlagt 7 sommarlördagar under tiden 28 juni–9 augusti presenterats programpunkten »Stora lördagsträffen». För denna liksom för övriga större samproduktioner mellan kulturhistoriska avdelningen och programavdelningen redovisas närmare i den senare avdelningens redogörelse. Under sommaren har Oktorpsgården fungerat som en levande bondgård, med kor, häst, grisar och höns. I juli hölls en Värmlandsvecka med en rad aktiviteter i de kulturhistoriska miljöerna, med värmländsk anknytning. Även för detta redovisas närmare under programavdelningens redogörelse.

Som vanligt har ett stort antal hemsysslor och hantverk som vävning, spinning, kardning, nålning av vantar, ystning, smörkärning, korgflätning, smide etc. visats i ett flertal gårdar under sommaren. Lin har odlats och liksom under föregående år har en kolmila bränts på Tingsvallen.

Genom medverkan av Skansens borgerskap har det vid flera tillfällen varit möjligt att uppleva verkstäderna i Stadskvarteret i full verksamhet. Detta gäller särskilt hantverksdagen den 11 maj, »Skansen visar», den 14 september, julmarknadsdagarna samt sommarlördagarnas program »Stora lördagsträffen».

Folkets hus, som enligt av styrelsen fastställda bestämmelser är tillgängligt för uthyrning, har använts som möteslokal 12 gånger under året. Till julmarknaden hade som vanligt julstänger rests utanför Älvrosgården, Moragården och Ekshäradsgården, och i Delsbogården, Ekshäradsgården, Oktorpsgården och Statarlängan dukades julbord. Julgranar, klädda på traditionellt sätt, förekom som vanligt i Posthuset och i Väla skola samt i Statarlängan. Skansens kulturhistoriska miljöer har ett 50-tal gånger utnyttjats för filmning och fotografering, samt för Radio- och TV-inspelningar.

Undervisning

De kulturhistoriska anläggningarna

har liksom tidigare utnyttjats för såväl elementär som kvalificerad undervisning. Nordiska museets undervisningsavdelning har under året haft visningar för bl. a. Stockholms stads skolors årskurs 6, i Delsbogården och Stadskvarteret den 26 februari–6 juni, i Skogaholms herrgård och Soldattorpet 29 september–16 oktober samt i Älvrosgården, Oktorpsgården, Delsbogården och Boktryckeriet 17 oktober–28 november. För ett stort antal klasser har dessutom hållits visningar av Skansens julbord i Delsbogården, Oktorpsgården och Ekshäradsgården.

Bland övriga kurser och studiebesök förlagda till Skansen under 1969 kan följande nämnas:

17 mars. Sveriges textilhandlares förbunds konferens studerade bl. a. Stadskvarteret och Skogaholms herrgård.

17 april. Kursverksamheten vid Stockholms universitet höll en del av sin kurs »Möbler och miljö» i Skogaholms herrgård.

16 maj. Lärarhögskolan i Uppsala besökte bl. a. Stadskvarteret och Skogaholms herrgård.

28 maj. Ca 350 elever från Stockholms stads hushålls- och sömnadsskola studerade vävning i Delsbogården, limpbak i Kyrkhultsstugan, samt Skogaholms kök och Moragården.

2–11 juni. Studiebesök av bl. a. Täby yrkesskola, Jakobsbergs yrkesskola, Studiefrämjandet, Torsviksskolan, Surahammars skola och Enskede yrkesskola.

2–17 juni. Kurs för Skansens värdinnor och värdar om bl. a. Skansens historia, organisation och kulturhistoriska anläggningar.

27 juni–4 juli. Kurs i växtfärgning anordnad i Stockholms stads och läns hemslöjds regi.

2–3 september. Konstfackskolan.

4 september. Yrkeskurs arrangerad av Handarbetets Vänner, ledd av intendent Kerstin Sjöqvist, Nordiska museet.

I september och oktober. Institutionen för materialbehandling med formlära vid Tekniska högskolan. Uppmätningar i Tottieska malmgården, Älvrosgården och Statarlängan.

29 september. Lärarhögskolan i Uppsala bl. a. Tottieska malmgården, Laxbrostugan och Statarlängan.

3 oktober. Seminariet för huslig utbildning i Uppsala bl. a. i Älvrosgården.

Liksom under tidigare år har studerande i ämnet folklivsforskning vid Stockholms och Uppsala universitet haft en del av sin undervisning förlagd till Skansen.

I samarbete med Svenska Institutet hölls 17 augusti–2 september en kurs betitlad »Course in Swedish Folk Museums» med deltagande av museimän från England, Irland och Holland. Under 17–23 augusti hölls föreläsningar huvudsakligen på Skansen, varefter en studieresa företogs till Dalarna och övre Norrland. Som kursledare fungerade från Svenska Institutet Anne Charlotte Sundell och från Skansen Ingemar Liman.

I övrigt har avdelningen vid ett flertal tillfällen givit handledning och visningar för ett stort antal olika grupper.

Utställningar

I anslutning till Sollidenrestaurangens nya matsedel Cajsa Wargs »Hjelpreda i Hushållningen» har avdelningen ar-

rangerat en kulturhistorisk utställning i restaurangen.

Skansens rulltrappa har som utställningslokal liksom under föregående år varit utarrenderad till Svenska glasbruksföreningen. På grund av rulltrappans ombyggnad stängdes utställningen den 22 september.

Personal

Avdelningens föreståndare har varit förste intendenten Arne Biörnstad. Övriga tjänstemän har varit intendenten Ingemar Liman och kansliskrivaren Berit Hertzberg. Hantverkaren Bror Eriksson har varit tjänstledig. Under dennes tjänstledighet har tjänstgjort Simon Renemar under tiden 1 januari–16 november och Bernt Andersson 17 november–31 december. Intendenten Gunnel Hazelius-Berg har varit knuten till avdelningen som konsult. Fil. kand. Mats Janson har varit tillfälligt anställd under tiden 25 juni–2 juli och 8–31 december.

NATURHISTORISKA AVDELNINGEN

Anläggningar

Projekterings- och planeringsarbeten gällande en omdaning av anläggningarna för såväl de nordiska som de exotiska djuren har fortsatts.

En ny karantänsbyggnad har börjat uppföras och var i det närmaste färdig vid slutet av 1969.

Omfattande omläggningsarbeten av rörledningssystemet i djuranläggningarna har fortsatt.

Djurbeståndet

På Skansen fanns den 1 november 1969 följande antal djur:

	Arter	*Individer*
Däggdjur	35	267
Fåglar	110	517
Reptiler	2	15
Fiskar	34	250
	181	1 049

Allmän verksamhet

Som under tidigare år har en betydande del av avdelningens verksamhet ägnats naturvårds- och forskningsärenden i in- och utlandet. Remisser, rådgivning, korrespondens och överläggningar liksom granskning av yttranden över forskningsprojekt, yngre forskares undersökningar, utvecklingsplaner och vetenskapliga manuskript samt bistånd och organisation av in- och utländska institutioners undersökningar eller/och studiebesök i Sverige och utlandet utgör några av de förpliktande men tidskrävande uppgifter som åligger en museiinstitution.

Undervisning

Regelbundna visningar för årskurs 4 i Stockholms skolor har pågått under höst- och vårterminerna i samarbete med Nordiska museet och Stockholms skoldirektion.

Samarbete med den zoologiska institutionen vid Stockholms universitet har alltjämt pågått. En del av kursen i etologi har förlagts till Skansen under docenten Eric Fabricius ledning.

Vid Skogshögskolan resp. Trondheims universitet har förste intendenten Curry-Lindahl under vårterminen föreläst i ämnet naturvård.

Biblioteket

Tillväxten av biblioteket fortsätter i accelererande takt, främst genom de böcker, avhandlingar och särtryck som automatiskt tillförs avdelningen eller dess föreståndare.

Fältarbeten, expeditioner och övriga undersökningar

Redogörelser för pågående och under året slutförda undersökningar har i stencilerad form tillställts myndigheter, forskningsråd och andra institutioner.

Ryggradsdjuren i fjällen

Rubricerade, sedan länge pågående undersökningar i det svenska fjällområdet har under året fortsatts i Lule lappmark.

Inventeringsarbeten

Undersökningar har under året utförts i områden av Norrland, där omfattande vattenregleringar planerats eller förbereds. På uppdrag av Statens naturvårdsverk och Kungl. Vetenskapsakademien organiserades av förste intendenten Curry-Lindahl de vertebratzoologiska undersökningarna, medan motsvarande undersökningar gällande evertebrater organiserades av professor Per Brinck, Zoologiska institutionen, Lund, och gällande växtvärlden av professor Hugo Sjörs, Växtbiologiska institutionen, Uppsala. Medel för dessa undersökningar har ställts till förfogande av Kungl. Vattenfallsstyrelsen.

Årets undersökningar utfördes i juni–juli i två områden fördelade på två undersökningsgrupper bestående av 5 forskare, tillfälliga medhjälpare oräknade.

Följande områden undersöktes: Abelvattnet i Lycksele lappmark (gruppledare: adjunkt Bertil Sanner); Akkajaure i Stora Sjöfallets nationalpark, Lule lappmark (gruppledare: fil. lic. Bo Fernholm). Förste intendenten Curry-Lindahl vistades som undersökningsledare under kortare tid vid Abelvattnet och Akkajaure.

Biologiska undersökningar på Mount Nimba i Liberia

De 1963 påbörjade botaniska och zoologiska undersökningarna på Nimbamassivet i Liberia har fortsatts under hela året. De administreras av »Nimba Research Committee», tillsatt av International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. Kommittéledamöter är förste intendenten Curry-Lindahl (ordförande), professor Maxime Lamotte, Paris, och professor Théodore Monod, Paris och Dakar. Ett flertal ärenden beträffande forskningsstationen och -verksamheten på Nimba handlägges vid den Naturhistoriska avdelningen.

Under året har forskarelaget vid Nimba letts av dr J. G. Adam, Paris, som tillika varit chef för forskningsstationen. Förste intendenten Curry-Lindahl arbetade vid stationen i januari–februari och oktober. Undersökningarna 1969 har huvudsakligen gällt vegetationen samt däggdjur och fåglar.

Publikationer

Vid avdelningen under året publicera-

de skrifter redovisas på s. 233 under namnen Curry-Lindahl och Pinter.

Resor, konferenser och symposier

Under året har förste intendenten Curry-Lindahl innehaft en rad uppdrag på skilda områden inom bl. a. svensk och internationell naturvård och forskning. Han har vidare ofta anlitats av FN-organisationer, enskilda regeringar och andra organ för uppdrag angående naturvård, forskning och utvecklingshjälp.

Personal

Naturhistoriska avdelningens föreståndare har varit förste intendenten Curry-Lindahl. Under hans vistelser i Afrika, Amerika och Asien tjänstgjorde professor Karl Borg som t. f. föreståndare. Professor Borg har dessutom under hela året fungerat som avdelningens veterinär och jämväl vikarierat för föreståndaren under dennes tjänsteresor och övrig bortovaro. Under några kortare perioder har docent Nils-Olof Lindgren och veterinär Bernt Tafvelin vikarierat som föreståndare och dessutom periodvis svarat för vissa veterinära uppgifter. Sekreterare har varit fröken Morell med fil. kand. Gun Rosencrantz som vikarie. Fröken Morell slutade under året sin långa tjänstgöring på Skansen och efterträddes av fru Margaret Lindholm. Förmannen Johansson har förutom funktionen som fodermästare även haft det direkta överinseendet av arbetena i de sju djurvårdaredistrikten. Vikarie för honom har varit vice förmännen Borg och Glemmefors.

Förmannen Johansson avgick den 31 december med pension efter att under 30 år ha innehaft förmanssysslan vid Naturhistoriska avdelningen. I december utnämndes vice förmannen Tore Glemmefors till förman och förste djurvårdaren Åke Nord till vice förman. Vice förmannen Sven Borg, som är väl meriterad för befordran till förman, önskade kvarstå i sin befattning.

PROGRAMAVDELNINGEN

Årets första evenemang ägde rum den 11 januari, då Skansenloppet på skidor återupptogs i idrottsklubben Hellas regi efter att ha varit nedlagt sedan 1954, då Djurgårdens idrottsförening stod för arrangemanget.

Under skolungdomens vintersportlov den 10–15 februari anordnades skidtävlingar, rebusjakt, trolleriföreställningar m. m. i samarbete med Korporationsidrottsförbundet. Som avslutning på sportlovet anordnades söndagen den 16 februari Skansens Vasalopp för barn.

Vårens övriga idrottsevenemang Sleipners terränglöpning, OK- (tidigare IC) loppet och Svenska Dagbladets stafett ägde rum den 20 april samt 11 och 18 maj.

Valborgsmässoafton firades med studentuppmarsch och sång av Stockholms studentsångarförbund, konsert av Stockholms spårvägsmäns musikkår och blåsorkestern »Läderlepparne», eldar och fyrverkeri. Stockholms studentsångarförbund medverkade även den 1 maj. Dirigenter var Einar Ralf och Lars Blohm.

»Hantverksdag i Stadskvarteret» med verksamhet i alla verkstäder ägde rum den 11 maj och samma dag gav Kungl. Svea livgardes kamratförening konsert på Solliden. Programmet i anslutning till den årligen återkommande »Folknykterhetens dag» på Kristi Himmelsfärds dag den 15 maj arrangerades av De kristna samfundens nykterhetsrörelse.

Norges nationaldag firades traditionsenligt den 17 maj med barntåg och festprogram på Solliden. Högtidstalare var Öystein Folge.

»Polisens dag» firades den 18 maj med tal av ordf. i Stockholms stadsfullmäktige Eva Remens, musik av Polisens musikkår under ledning av Ingvar Cederberg samt uppvisningar av motorcyklister, ryttare och tjänstehundar.

»Kyrkans dag», den 1 juni, hade som motto »Alternativ –69». I programmet ingick bl. a. ett estradprogram med biskop Gunnar Helander, direktor Ingemar Ström, biskop Stig Hellsten och lektor Erland Sundström.

Svenska Flaggans dag högtidlighölls på sedvanligt sätt i närvaro av HKH Prins Bertil. I programmet medverkade Rolf Björling, Bo Setterlind, Cramérbaletten och KFUM-gymnasterna.

Vid Svenska Ungdomsringens fest den 8 juni firades Ringens 50-årsjubileum med festtal av docent Nils Erik Bæhrendtz.

Stockholms kommunala musikskola avslutade sitt läsår med »Musikskolans dag» på Skansen den 11 juni. Solister, blåsargrupper, kammarensembler och andra musikgrupper framträdde på olika platser.

Evangeliska fosterlandsstiftelsen förlade sin Missionsdag till Skansen den 14 juni, och Finlands dag arrangerades den 15 juni av Finlandsföreningarnas riksförbund med fest- och underhållningsprogram samt talangtävlingen »Ungdom med ton».

Midsommarhelgen firades den 20, 21 och 22 juni på traditionellt sätt med dans kring majstången, lekar, folkdans och folkmusik samt folkvisesång.

Storstockholms lokaltrafik AB:s fritidskommitté hade anordnat »Spårvägens dag» den 29 juni med ett rikhaltigt och omväxlande program under medverkan av företagets många fritidsklubbar.

Frälsningsarméns årliga musikgudstjänst var förlagd till den 1 juli.

Sommarens allmogebröllop ägde rum den 6 juli med vigsel i Seglora kyrka, bröllopståg och festprogram i Sommarhagen. Det var arrangerat i samarbete med Mariebergsskogen i Karlstad, där »Trolovningen» firades offentligt den 15 juni. I anslutning till bröllopet ordnades en »Värmlandsvecka» den 5–12 juli med bl. a. demonstration av värmländska hemsysslor och hantverk i Ekshäradsgården och Finngården och med framförandet av »Värmlänningarna» med Sällskapet Wermlänningarna från Arvika.

Skansens stora program under »Bellmansveckan» i Stockholm var förlagt till söndagen den 27 juli. Juvenalorden från Uppsala framförde spexet Gustav III. I Skogaholmsparken uppfördes ett »Promenad-divertissement» och på planen framför herrgården dansades menuett, gavott och française under ledning av Carl-Uno Sjöblom.

Svenskamerikanarnas dag var ar-

rangerad av Vasa Orden av Amerika med presentation av årets svenskamerikan, fil. dr Nils William Olsson.

Fiskets dag arrangerades i samarbete med Svenska insjöfiskares centralförbund lördag den 9 och söndag den 10 augusti med underhållning, fri avsmakning av olika fiskrätter m. m.

Fackliga Centralorganisationens sedvanliga folkfest ägde rum den 17 augusti med tal av LO-ordföranden Arne Geijer.

Programmet under Barnens dagsfestligheterna på Skansen den 22 och 23 augusti omfattade bl. a. framträdanden av engelskan »Lulu», vinnare av årets schlagerfestival i Madrid.

Rikskorpens familjesöndag ordnades av Svenska korporationsidrottsförbundet den 24 augusti med demonstration av olika motionsidrotter, SM i familjemotion, flergrensstafett m. m.

Frikyrkodagen arrangerades av Frikyrkorådet den 7 september med gudstjänster, väckelsemöten, konserter, gårdsmöten m. m.

I programmet »Skansen visar» den 14 september demonstrerades olika hantverk och hemsysslor i Skansens verkstäder och gårdar.

Under »De Blindas dag» arrangerad av De Blindas förening den 28 september framträdde en rad kända artister.

Stockholms sparbank anordnade en familjesöndag den 26 oktober med olika aktiviteter och artistprogram.

Stockholms parkteater bjöd på fyra föreställningar nämligen: En balettafton, »Den tappre soldaten Svejk» av John Hasék, »Kronofogdarna» av C. M. Envallsson samt »Mina drömmars stad» av Per Anders Fogelström, Pi Lind och Sigvard Mårtenson.

Från mitten av juni till slutet av augusti har serieprogram ägt rum under veckans olika dagar.

Sålunda anordnades på måndagarna i samarbete med Stockholms musikbildningskommitté och med ekonomiskt bidrag från Kulturdelegationen elfte året i följd under ledning av musikdirektör Karl-Eric Andersson tio Skogaholmskonserter – »Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö».

På tisdagarna den 10 juni–26 augusti gavs på Solliden ett musikprogram under namnet »Happy Jazz på Skansen» med Ove Linds kvintett. Som värd fungerade Leif »Smoke rings» Anderson med Rolf Berg som vikarie.

På onsdagarna, den 18/6–20/8, direktsändes radioprogrammet »Sommar på Skansen» med Rolf Kirkvaag och Thord Carlsson som värdar. För musiken svarade Sven Olof Walldoff och hans storband. Efter utsändningens slut fortsatte programmet med dans för allmänheten på Sollidens scen till Walldoffs orkester.

På torsdagarna, den 26/6–28/8, var det stor fyndauktion på Solliden i samarbete med tidningen »Året Runt» – vars läsekrets hade möjlighet att deltaga i budgivningen.

På fredagarna var »Lekvall» anordnad fr. o. m. 9 maj t. o. m. 29 augusti av Svenska Ungdomsringen.

»Stora lördagsträffen», som arrangerades från 28/6 till 15/8, omfattade dels aktiviteter i Stadskvarterets verkstäder och i gårdarna med demonstrationer och musikalisk underhållning, dels middags- och kvällsprogram på Solliden. På eftermiddagarna gavs »Colin och Colette», operaunderhållning fritt efter Mozart, och i

kvällsprogrammet medverkade olika artister. Spexet »Gustav III» gavs tre gånger.

Sommarsäsongen avslutades med ett tredagars gästspel av John Ivar Deckners och Stig Bergendorffs »Rolfkavalkad».

Den nyrestaurerade Bragehallen har tagits i bruk för olika barnaktiviteter, sålunda har Parkteatern under tiden 7/7–3/8 spelat »Cirkus Skräp» av Staffan Westerberg och Margareta Strömstedt. Under tiden 16/6–3/7 har uppförts en barnpjäs »Fantasin om Rune» av Göran Eriksson och Ulla Danielsson, som också svarade för genomförandet av ett antal »Barnriksdagar» i samma lokal.

Under senhösten gav även Stadsteatern ett antal föreställningar i Bragehallen, nämligen »Den förgyllda lergöken» av Emil Norlander i regi av Lars Edström.

Övriga specialprogram för barn var dels kasperföreställningar lör- och söndagar under maj–oktober med Ulf Håkan Jansson som Kasper, dels »Noaks ark» av Per Edström, som spelades sjätte året i följd lördagar och söndagar under maj–september. Eskil Bengtsson och Ulf Håkan Jansson samt Gudrun Östbye och Elsie Sjögren avlöste varandra som Gubben Noak respektive Gumman Noak.

Dessutom svarade paret Eriksson–Danielsson för en form av allaktivitet för barn på Galejan under hela sommaren.

Vid Bredablicks torn har bilbana och karusell för barn varit igång och Det lilla tåget har kört från april till oktober. Lill-Skansen har varit öppen från mitten av maj t. o. m. september.

Ridturer för barn samt åkturer för barn och vuxna har ordnats dagligen under sommarmånaderna samt lör- och söndagar under resten av året.

Skansens vaktparad har stått under musikfanjunkare Sture Hermansens ledning och medverkat lör- och söndagar från april till november med uppehåll under juli månad.

Skansens folkdanslag och spelmän har under tiden maj t. o. m. augusti dagligen visat folkdanser resp. spelat folklåtar, och ringleksbarnen har uppträtt under juni och augusti alla lördagar och söndagar. Danslaget har stått under ledning av förrådsmästare Nils Nilsson, ringleksbarnen av fru Astrid Selking, och för spelmännen har svarat byråingenjör Axel Myrman.

Danspedagog Else Fisher-Bergman har varit behjälplig vid sammanställningen av dansprogrammen. Folkdanslaget har även gjort dagliga uppvisningar på restaurang Solliden under sommaren.

Skansenorkestern under ledning av Elmar Fogelman konserterade fr. o. m. 14 juni t. o. m. 31 augusti sex dagar i veckan i den lilla musikpaviljongen på Solliden.

På dansbanan vid Bollnästorget svarade »Bamses» dvs. Bosse Pettersons orkester, Erik Östs spelmanslag, Axel Andereds kapell och Bolunds kvintett för musiken. Dansen har varit anordnad tisdag–söndag under maj–augusti. På dansbanan på Galejan har dans ordnats endast på Valborgsmässoafton och under Midsommarhelgen.

Stockholms Stad har den 3 och 4 september för sin Hemtjänstpersonal anordnat avslutningsfester på Solliden med tal av borgarrådet Sören Carlsson samt underhållningsprogram.

Skansen under år 1969

Julmarknaden ägde rum tre söndagar i följd, nämligen den 30 november, 7 och 14 december med de traditionella arrangemangen. Auktionsförrättare var Hilding Bielkhammar och Pekka Langer. »Lill-Stintan» Birgit Leander berättade i Delsbogården. Den 7 december anordnades en spånadstävlan i samarbete med Stockholms läns hemslöjd och den 14 december presenterades Sveriges Lucia med tärnor.

Skansens stjärngossar har uppträtt i olika gårdar sön- och helgdagar fr. o.m. Annandag Jul t.o.m. Trettondagen. Kantor Owe Bergström, S:t Eriks Gosskör, har stått för arrangemanget.

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms församlingar officierat. Fr.o.m. 23 maj t. o. m. 31 augusti har i samarbete med Stockholms kyrkobrödraskår aftonbön hållits varje dag. Ansvaret för genomförandet av dessa aftonböner har åvilat kantor Gustaf Hellblom och kamrer N. N. Barrner. I medeltal har 75 personer deltagit i aftonbönerna per kväll. 129 vigslar har under året ägt rum i kyrkan. Under sommaren har kyrkan upplåtits 5 söndagar för eftermiddagsgudstjänster i Stockholms frikyrkoråds regi.

Ansvariga för programverksamheten har närmast varit intendent Margareta Tullander, assistent Louise Wendt och intendent Sten Blomquist. Fru Britt Stern har svarat för reklam och PR-verksamhet.

Alla program med kulturhistorisk anknytning, såsom allmogebröllopet, Bellmansfesten, »Stora lördagsträffen» m. m. har genomförts i samarbete med kulturhistoriska avdelningen.

Georg Eliasson, programdirektör vid Sveriges Radio, har medarbetat som programavdelningen konsult.

UTGIVNA SKRIFTER

Professor Gösta Berg:

Svensk bondekultur (tills. m. Sigfrid Svensson). 2:a, bearb. uppl. 189 s. Bonnier.

Oscarianska matvanor, i Gastronomisk kalender, årg. 10 (1970), s. 23–34 (delvis omtr. i Rotary Norden årg 34, juni/juli, s. 44–46).

Bröllopsmiddagen, i Fataburen, s. 181–192.

Pepparkakor, i Mot ett snällare 70-tal, broschyr utg. av Annonsbyrån Svea. 2 s.

Gubben Rosenbom och de antropomorfa fattigbössorna, i Fornvännen, årg. 64, s. 256–271.

Ädla skuggor – –. Kring minnet av några bemärkta sörmlandnärkingar, i Örebro–Karolinaren, årg. 29, s. 4–8.

Hammarstedt, Nils Edvard, i Svenskt biografiskt lexikon, h. 87, s. 205–206.

Minnesord den 6 november 1968, i Saga och Sed 1968, s. 5–11.

Kulturdagarna öppnas (tal), i Från kulturdagarna i Bonäs bygdegård den 24–25 juni 1968, s. 13–14.

Artiklarna Ringstav; Råttfälla; Rökning av föda, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 14.

Nils Keyland som folklivsskildrare. Ur en minnesteckning, i Finnbygden, årg. 22, nr 1, s. 2–3.

Sigurd Erixon (dödsruna), i Sjöhistorisk årsbok 1967–68, s. 149–150.

Kansatieteellisiä tutkimusmenetelmiä, i Kansatieteen periaateoppia = Tietolipas 58, s. 70–86. Helsinki.

Skandinaviska Museiförbundets möte i Stockholm den 5 t.o.m. 9 juni 1968, i Svenska Museer 1968, h. 2, s. 28–31.

Förste intendenten Curry-Lindahl:

Nordens Djurvärld. 1–2. 3:e uppl. Svalan/Bonniers förlag, Stockholm, 464 s.

Sarek, Stora Sjöfallet, Padjelanta – drei Nationalparken in Schwedisch Lapland. Kungl. Domänstyrelsen, Stockholm. 148 s.

Canadas nationalparker, i Jorden Runt, årg. 41, s. 957–964.

Den internationella naturvården, i Sveriges Natur, årsbok, årg. 60, s. 211–242.

Förord till Sydamerikas Natur (av Jean Dorst). Natur och Kultur, Stockholm, s. 4–5.

Förord till Tiger (av Richard Perry). Bonniers, Stockholm, s. 7–9.

Internationellt fågelskydd i Europa 1968, i Vår Fågelvärld, årg. 28, s. 66–73.

Internationella Naturvårdsunionen (IUCN), i Fältbiologen, årg. 22, nr 2, s. 11–14.

Nationalparker i Afrika, i Jorden Runt, årg. 41, s. 487–495.

National Reports for 1968—Sweden, i Bulletin of the International Wildfowl Research Bureau, nr 27–28, s. 37–38.

Natur- och viltvård i Afrika främjar djurskyddet, i Göteborgs Djurskyddsförening 1869–1969, Göteborg, s. 47–55.

Olympiska spel, vattenregleringar och nationalparker, i Sveriges Natur, tidskrift, årg. 60, s. 103–104.

Pigeons of six continents, i Ecology, vol. 50, s. 167–168.

Report to the Government of Ghana on Conservation, Management and Utilization of Ghana's Wildlife Resources, i IUCN Publications New Series, Supplementary Paper No 18, 28 s.

Report to the Government of Ghana on the Reorganization of the Department of Game and Wildlife, i IUCN Publications New Series, Supplementary Paper No 23. 11 s.

Report to the Government of Liberia on Conservation, Management and Utilization of Wildlife Resources. Stencilerad IUCN Report, 31 s.

Research and Conservation of Wildlife in Liberia, i LAMCO News, No. 3, 1969, s. 5–8.

The Conservation Situation in the Danube Delta, Romania, during the period 1963–1969. Stencilerad IUCN Report. 12 s. (Fransk version officiellt tillställd Rumäniens regering).

The former occurrence of the lynx (Lynx lynx lynx) in Scandinavia, i Mammalia, vol. 33, s. 140–144.

The new African conservation convention, i Oryx, vol. 10, s. 116—126.

The planning of national parks in Europe, i The Canadian National Parks: today and tomorrow, vol. 2, s. 646–673.

Recensioner: K. M. Bauer och U. Glutz von Blotzheim: Handbuch der Vögel Mitteleuropas, delarna 1–3, i Sveriges Natur, tidskrift, årg. 60, s. 317—318. T. Riney och P. Hill: Conservation and Management of African Wildlife, delarna 1–3, i The Journal of Wildlife Management, vol. 33, s. 231–233.

Förste djurvårdaren Helmut Pinter:

Altbekannte Salmler, als Aquarienfische dankbar wie wenige andere, i Aquarien und Terrarien, vol. 16, s. 192–194.

Fischkinder mit Nabelschnur: – Embryonalentwicklung lebendgebärender Fische, i Aquarien Magazin, vol. 2, s. 123–125.

Handbuch der Aquarienfischzucht, 2:a uppl. 288 s. Alfred Kernen-Verlag, Stuttgart.

Ist natürliche Nachzucht an Pflanzen laichender Cichlidenarten schwierig? i Aquarien und Terrarien, vol. 16, 2. 115–177.

Odling av akvariefisk, 2:a uppl. 295 s. Tidskriften Akvariets förlag, Göteborg.

Om malar som akvariefiskar, i Akvariet, vol. 43, s. 361–365.

Storakvarier på resvägen: Ett besök på akvariet i botanisk-zoologiska trädgården Wilhelma, Stuttgart-Bad-Cannstatt, i Akvariet, vol. 43, s. 273–275.

Thirty Years of Aquaristic Research: Why did the Harlequin, *Rasbora heteromorpha,* remain a problem fish for so many years? i Tropical Fish Hobbyist, vol. 18, s. 30–32.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

Verkställande direktör, docent Nils Erik Bæhrendtz, 69
Sekreterare fru Maj Bouchette, 69
Ekonomidirektör, tillika vice verkst. direktör, jur. kand. Karl-Erik Nygren, 62
Sekreterare fru Margit Schüssler, 64

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Förste intendent fil. lic. Arne Biörnstad, 52
Intendent fil. lic. Ingemar Liman, 66
Kansliskrivare fru Berit Hertzberg, 65
Hantverkare Bror Eriksson, 46
Gårdsvärd Carl A. Carlsson, 66
Gårdsvärd K.-E. Appell, 67
Gårdsvärd Sven Cahlman, 66
Kyrkovaktmästare Ragnar Johansson, 67
Gårdsvärdinna Edith Bondesson, 55
Gårdsvärdinna Alice Hammarström, 55
Gårdsvärdinna Elsa Kamf, 56
Gårdsvärdinna Karin Bengtsson, 61
Gårdsvärdinna Valborg Uhlén, 55
Gårdsvärdinna Borghild Kristoffersson, 59
GårdsvärdinnaWilly Lindstedt, 63
Gårdsvärdinna Vivi Johansson, 60
Gårdsvärdinna Marta Eriksson, 54

NATURHISTORISKA AVDELNINGEN

Förste intendent Kai Curry-Lindahl, 54
Sekreterare fru Margaret Lindholm, 69
Djurvårdarförman Albert Johansson, 39
Vice djurvårdarförman Sven Borg, 32
Vice djurvårdarförman Tore Glemmefors, 32
Förste djurvårdare Roland Ackelman, 38
Förste djurvårdare Torsten Cellvander, 38
Förste djurvårdare Sven Åke Nord, 54
Förste djurvårdare Helmuth Pinter, 58
Förste djurvårdare Anders Wiklund, 57
Förste djurvårdare Henry Mähl, 65
Förste djurvårdare Ingvar Nylund, 66
Djurvårdare Bernt Malmqvist, 65

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 1, PROGRAMVERKSAMHET ETC.

Intendent fröken Margareta Tullander, 37
Konsult direktör Georg Eliasson, 57
Assistent fröken Louise Wendt, 69
Kanslibiträde fru Ester Nilsson, 47

Press och reklam: fru Britt Stern, 65
Seglora kyrka: kantor Gustaf Hellblom, 51

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 2, VAKTHÅLLNING ETC.

Inspektör kapten Sten Blomquist, 66
Vaktförman Tore Bergsten, 41
Förste vaktmästare Einar Spångberg, 37
Förste vaktmästare Karl-Erik Andersson, 56
Förste vaktmästare Sven Hörnfelt, 63
Förste vaktmästare Rune Kirsch, 64
Förste vaktmästare Folke Boqvist, 66
Förste vaktmästare Sten Carlsson, 66
Förste vaktmästare Bengt Krantz, 66
Förste vaktmästare Åke Nilsson, 57
Vaktmästare Bertil Forslund, 54
Vaktstugan: fru Karin Persson, 55
Stallförman P. O. Södergren, 66
Stallbiträde Curt Karlsson, 69

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 3, KLÄDKAMMAREN

Assistent fru Maj-Britt Hemlin, 60
Biträde fröken Maria Kings-Eriksson, 42
Biträde fru Monica Spangenberg, 69
Biträde fröken Berit Lindén, 69

ADMINISTRATIONS- OCH EKONOMIAVDELNINGEN

Kamrer civilekonom Sam Hegnell, 38

Kassa och bokföring
Kassör fröken Inga-Stina Landström, 67
Kontorsskrivare fru Inga-Lisa Kjell, 42
Kontorsskrivare fru Elsa Forsman, 54
Kansliskrivare fröken Karin Frisk, 56

Kansli
Kontorsskrivare fru Karin Hagelin, 27
Kanslibiträde fröken Karin Björkman, 68

Avlöning och statistik
Kontorsskrivare Sune Berg, 36
Kansliskrivare Arnold Zarén, 51

Årskortsexpedition
Föreståndare fru Margit Land, 66

Inköp och förråd
Förrådsförvaltare Hans Nilsson, 31
Förrådsman Birger Moreau, 31

Telefonväxel
Telefonist fröken Birgit Lindström, 39
Telefonist fru Inez Mattsson, 68

BYGGNADSAVDELNINGEN

Anläggningsarbeten
Byggmästare Bo Andersson, 67
Hantverkare Anders Petters, 30
Hantverkare Helge Sjöberg, 30
Hantverkare Erik Gjers, 32
Hantverkare John Gjers, 36
Hantverkare Helge Hafström, 63
Hantverkare Einar Johansson, 66
Hantverkare John Ahlström, 37
Hantverkare Simon Renemar, 66
Hantverkare Fritz Almgren, 68
Hantverkare Gustaf Hagman, 68

Park och trädgård
Trädgårdsmästare Edwin Arvidsson, 30
Trädgårdsarbetare Sigfrid Flodin, 37
Trädgårdsarbetare Axel Lundström, 56
Trädgårdsarbetare Leif Johansson, 66
Trädgårdsarbetare Sven Hedlund, 44
Trädgårdsarbetare Tor-Erik Branting, 66
Trädgårdsarbetare Yngve Hopstadius, 66
Trädgårdsarbetare Karl Hedström, 68

Elverkstaden
Förste montör ingenjör Einar Levander, 29
Montör Philip Lundin, 31
Elektriker Börje L. Boman, 62

Värme, vatten, avlopp och pumpavdelning

Maskinist Bror Brickman, 32
Bitr. maskinist Ola Landin, 67

Målarverkstad
Textare Vitalis Andersson, 25

Diverselaget
Parkarbetare Harry Holmqvist, 29
Parkarbetare Karl Otto Kimbratt, 67
Parkarbetare John Edwards, 67
Parkarbetare Nils Karlsson, 67
Parkarbetare Erik Cronesand, 68
Parkarbetare Lennart Åhlén, 68
Parkarbetare Georg Karlsson, 69
Parkarbetare Per Livendal, 63
Traktorförare Lars Pettersson, 59
Chaufför Anders Thonberg, 66
Städförman Inga Johansson, 69
Städerska Ebba Säll, 52
Städerska Lisa Andersson, 58
Städerska Signe Widell, 64
Städerska Elli Kamb, 65
Städerska Tuula Sahala, 66
Städerska Edith Helén, 69

Lort-Sverige?

Då Ludvig Nordström 1938 utgav en bok med ovanstående namn — men utan frågetecken, kunde ingen ana vilka brännande och vittgående problem som skulle kunna innefattas under denna rubrik 1970, då naturvårdens aktualitet föranlett utlysandet av ett europeiskt naturvårdsår. När Fataburen i denna årgång tagit upp hygienen som genomgående tema är det inte för att behandla de aktuella frågorna, som blivit väl uppmärksammade i andra sammanhang. I stället läggs en rad kulturhistoriska aspekter på den tid, då smutsen fanns inpå oss, men naturen ännu var ren.

NORDISKA MUSEET